

294556052

101 Københavns kommune

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1964

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1964

MAG

**HB
His**

HISTORISKE
MEDDELELSER OM
KØBENHAVN

Årbog 1964

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1964

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1964

KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER

K
KØBENHAVNS KOMMUNES
BIBLIOTEKER
FAGSAL E
Kultorvet 2
1175 København K
01 93 60 60 lok. 216

1964

Redaktør:

ek. 7

stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

Trykt hos:
Nielsen & Lydiche (M. Simmelkiær), København

INDHOLD

Arkivar, mag. art. <i>Johan Jørgensen</i> : Patriciat og enevælde	7
Fabrikant <i>A. N. Hvidt</i> : Københavns befæstning 1886-1962	90
Docent, cand. polit. <i>Sven Røgind</i> : Fyrre år med heste	136
Konservatorerne <i>Steen Bjarnhof</i> og <i>Ole Alkær sig</i> : Om restaureringen af Geddes eleverede kort over København	164
Museumsinspektør, cand. mag. <i>Poul Strømstad</i> : Om faggrænserne for skindarbejderne i laugstiden	181
Viceskoleinspektør <i>Valdemar Møller</i> : Fra stadens omegn	201
Anmeldelser.	
<i>Tage Kaarsted</i> : Fra dansk empires bygningskunst. Anmeldt af museumsinspektør <i>Steffen Linvald</i>	208
<i>Charles Haugbøll</i> : Frederiksberggade – huse og mennesker. Anmeldt af samme	210
<i>Poul Strømstad</i> : Åbenrå 1. Anmeldt af dr. phil. <i>Johannes Lehmann</i>	211
<i>Steffen Linvald</i> : Store Strandstræde i fortid og nutid. Anmeldt af samme	212
<i>Bo Bramsen</i> : Luis Bramsen. En københavnsk forsikringspioner. Anmeldt af samme	214
<i>Aa. Rasch</i> : Niels Ryberg 1724-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Anmeldt af stadsarkivar, dr. phil. <i>Sigurd Jensen</i>	214
<i>V. Malling</i> : Forargelsens huse. Blade af dagliglivet i København i de såkaldte gode gamle dage. Anmeldt af samme	216
<i>H. P. Rohde</i> : Det litterære Løvstræde. Anmeldt af overassistent, cand. mag. <i>Jeppe Rasmussen</i>	216

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

AF JOHAN JØRGENSEN

— fortsat fra *Årbog 1963* —

VI

For at forstå enevældens holdning til byerne, ikke mindst til hovedstaden, må man gøre sig klart, at denne økonomiske aktivitet fra dronningens side, der vel ikke kunne tåle sammenligning med Christian IV's i hans bedste tid, men som dog har mindelser derom, var karakteristisk for de herskende kredsers indstilling.

Vi kan først nævne, at feltherren Hans Schack, der som bekendt efter 1660 gjorde sig gældende som storgodsejer, udfoldede en virksomhed af samme art som dronningen. Bl.a. havde han 1661 fra kronen fået udlagt Møgeltønder med tilhørende birkeret for et tilgodehavende på 92.570 rd.¹¹⁵ For nu ret at drage nytte af dette gods søgte og fik Schack 1664 bevilling til at inddrage fæstegårde, hvilket snart førte til alvorlige stridigheder med bønderne, af hvilke omkring 60 i 1672 drog den lange vej til København for at klage. Denne udflugt endte naturligvis med, at de fleste af deltagerne kom i arrest i Kastellet.¹¹⁶ Den nye overklasse var på ingen måde mere eftergivende end den gamle. Hvad borgerlige næringsveje angår, bragte selve feltherreposten Schack i den nøjeste kontakt med handelslivet. Som et enkelt eksempel skal blot nævnes en forhandling 1673 med Joachim Würger i Lybæk om leverance af 400 musketter à 5¹/₂ mrk. lybsk og 200 piker à 40 sk. lybsk, ligesom der var tale om kanoner, bl.a. 16 nystøbte metalstykker.¹¹⁷ Og ikke så snart var feltherren blevet godsejer, før vi møder ham som studehandler. 1661 lagde han for med et indkøb på 21 stk. i Outrup og Kvong i Vester Horne herred;

sikkert til liden glæde for gode borgere i Varde og Ribe. Året derpå købte han i Vester [Horne] herred 23 stk. for 246 rd., i Skast herred 28 for 324 rd. og 31 fra Før og Amrum for 388 rd. Desværre hører vi ikke mere om denne interessante virksomhed før i 1673, da det hedder, at Schack i Jylland har opkøbt 218 øxne for 1.309 rd. – med omkostninger 1.481 rd. I et enkelt tilfælde er der også bevaret regnskab for salg af øxne, og det fremgår af dette, at en vis Hans Müller for Schack har solgt 180 øxne i Amsterdam – mest i småpartier – for 3.801 rd.¹¹⁸ Selv om vi naturligvis ikke kan bygge for meget på disse få og spredte tal, har de dog ubestrideligt den værdi, at de viser feltherren som aktiv erhvervsdrivende. Springet fra hvervning af soldater og indkøb af våben til almindelig handel var ikke stort, og Schack synes at have gjort det uden besvær.¹¹⁹ Hans virksomhed på dette felt minder en del om den, vi så Jacob Petersen og Hans Hansen udfolde på dronningens vegne. Ligesom denne havde for øvrigt også Schack øvrighedsmagt at støtte sig til, idet han som stiftamtmand på regeringens vegne skulle føre tilsyn med de byer, hvis borgere han gik i næringen.

Efter denne visit hos landkrigsmagten vender vi os til flådens styrelse. Kan man med Werner Sombart¹²⁰ tale om hærenes og flådernes betydning for det økonomiske livs udvikling i kapitalistisk retning, må flåden komme i første række, når talen er om København. Det turde i det hele taget være vanskeligt at overvurdere flådens rolle i stadens historie, og det hvad enten vi betragter den topografisk, befolkningsmæssigt, økonomisk eller politisk.

Allerede den omstændighed, at marinens administration som den første gren af statsstyret organiseredes kollegialt, må nævnes i denne sammenhæng, og naturligvis ikke mindre, at instruxen for det admiralitet, som kongen 1655 havde »for gafnligt och raad-som befunden . . . her udi vor kiøbsted Kiøbenhafn at lade an-

Hans Schack. Stik af J. Falck efter maleri af K. van Mander. Kobberstiksamlingen

rette«, som fjerde og sidste punkt foreskriver, at der »efter handen« skulle gøres forslag om midler og veje til »navigationer och commerciers fortsettelse her udi riget saa och skibes bygning och underholding med mindste bekostning vores orlogsflode udi nødstid til formerelse« o.s.v.¹²¹ Denne erhvervsbetonede side af kollegiets embedsområde er med rette af Knud Fabricius blevet fremhævet og sammenlignet med Colberts ledelse af Frankrigs maritime og merkantile anliggender få år senere.¹²² Fra første færd var admiralitetet i nær kontakt med den københavnske storhandel. Henrik Müller og Poul Klingenberg blev admiralitetsråder allerede ved oprettelsen, siden fulgte Jens Lassen og Hans Nansen (d.y.), og fra Chr. Bruuns indholdsrige gamle bog om Cort Adeler ved vi, hvorledes denne forstod at gøre sig gældende også som handelsmand.¹²³ Når et helt kapitel af bogen er helliget dette emne, er det dog ikke for det godes skyld. »... har Curt Adelaer været en interesseret Kjøbmand og Negotiant, for hvem Penge og Gods har havt meget at sige, eller staar han her med et blankt Skjold?« spørger Bruun ildevarslen i sin indledning. Spørgsmålet, som på interessant måde belyser en fremtrædende historikers synsmåde i 1871, har foranlediget den grundige forsker til at gøre rede for Adeleres deltagelse i vigtige handelsforetagender. Med henvisning hertil skal vi her blot i korthed minde om, at Adeler sammen med den tidligere nævnte Jonas Trelund og den engelske konges faktor i Holland, baronet William Davidson (der havde kontakt med rigsskatmester Hannibal Sehested) var generaldirektør for Saltkompagniet, hvis virksomhed ikke mindst havde direktionens gavn for øje.

Hvad skrev ikke den falsterske præst Hans Sadolin i sin dagbog under 30. august 1665, »kom den onde Tidende om det Saltkiøb och store Schatt deraff, saa de 3, Admiral Adler, Peder [!] Trelund, en Engellsmand, som haffde forpagtet det och loffuede at

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

Cort Adeler. Stik af Alb. Haelwegh. Kobberstiksamlngen

forschaffe Salt, och gjorde det iche, der bleff bandet och læst mangel onnd Bøn offuer, om den Retfærdiges Bøn kand ellers bide paa och formaa noget etc.« Som præst er Sadolin naturligvis ikke i tvivl om dette sidste: »De qva re nullus dubitet«, fortsætter han og slutter: »Salt Schatten gaar offuer den anden Schatt«. ¹²⁴

Også ved genoptagelsen af handelen på Ostindien kom Adeler til at spille en vigtig rolle; da det nye kompagni dannedes 1670, blev han direktør.

Baggrunden for denne position i erhvervslivet var dels hans stilling i admiralitetet, hvor hans indflydelse kom ham selv og hans forbindelser til gode, og dels hans hollandske giftermål, som dannede den økonomiske basis. Adeler svoger Aernout Pelt var således i en årrække søetatens leverandør og bankier. ¹²⁵

Hvorledes Adeler's forskellige interesser greb ind i hinanden, giver følgende konkrete eksempler en forestilling om. 3. febr. 1664 fik Rentekammeret ordre til at tilstille ham 8.400 rd. som betaling for et skib, han havde købt i Amsterdam. ¹²⁶ Året efter erfarer man, at han skal skaffe 2.000 skpd. hamp til flåden og betales ved afkortning i den afgift for saltindførselen, som erlægges af ham og konsorter. ¹²⁷ I 1667 modtog vor admiral 100.000 rd. af subsidierne fra hollænderne til forskellige indkøb til marinen, samtidigt med at han i forbindelse med svogeren betales med 8.481 rd. af de samme midler. Adeler, der en overgang synes at have været Københavns største skibsreder, kom via sin forbindelse med Pelt'erne og Trellund også ind i Islandshandelen. 1670, 26. marts fik han privilegium på at besejle de havne på Island, som Trellund hidtil havde haft, og en lille opgørelse i de ekstrakter af Københavns toldregnskaber, som endnu er bevaret, ¹²⁸ viser, at der 1673 blev refunderet de islandske participanter følgende summer efter deres kvitteringer for accise og konsumtion af de varer, der var fremsendt til Island:

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

borgmester Christoffer Hansen	288 rd.
admiral Adeler	645 rd.
rentemester Müller	603 rd.
Hans Nansen	373 rd.
Margrethe borgmester Peder Pedersens	250 rd.
rigens admiral [Henrik Bjelke]	23 rd.
Hans Pedersen Bladt	68 rd.

Den militære og civile centraladministration var unægtelig smukt placeret i omsætningen med Island. Og hvad Adeler angår, kan det vel fastslås, uden at det er nødvendigt yderligere at gå i detaljer, at han ganske som sin landmilitære kollega Hans Schack tilhørte en overklasse, hvis position ikke blot kom til udtryk ved topstillinger i enevældens bureaukrati, men som fundamenteredes ved en omfattende deltagelse i så at sige samtlige erhvervslivets grene.

VII

Med Cort Adeler er vi på ny nået frem til Islandske Kompagni, øjensynligt et kraftcenter i hovedstadens økonomiske liv. Dette bekræftes yderligere, når man betragter et af de mindre kendte medlemmer af den efter reorganisationen 1662 så eksklusive ledelse, den tidligere i forbigående omtalte borgmester Peder Pedersen.

Denne mand var købmandssøn fra Horsens, hvor han fødtes 1608. Efter en alsidig uddannelse inden for både handel og administration, var han 1650 blevet øverste renteskriver, og 1655 blev han borgmester i København. Allerede 1646 finder vi ham blandt ansøgerne til forpagtningen af Færøerne,¹²⁹ og i de følgende år tog han livligt del i stadens erhvervsliv. 1649 fik Peder Pedersen og »med Consorter« for 8.000 rd. pant i kræmmeren Jochum Wulffs gård og ejendele.¹³⁰ 1634-49 var Peder Pedersen

forvalter ved Københavns Slots len. 1648, 1651 og atter 1652 ser man ham finansiere sin underordnede, underskriver på Københavns Slot Anders Nielsen, idet denne først gav ham pant i nogle våninger i Vognmandsgade for 800 rd., og dernæst i halvparten af byens Børnehus, som han nylig havde tilhandlet sig, for 1.000 sldr. og endelig for yderligere 500 sldr. mod samme pant.¹³¹ Hvem de nævnte »med Consorter« kan have været, får vi måske et vink om, da Peder Pedersen 17. februar 1651 overtog en kongelig obligation på 1.605 rd., som var udstedt til Hans Nansen og Find Nielsen [Trellund].¹³²

Fra midten af 1640'erne var Peder Pedersen at finde blandt statsleverandørerne. Han skaffede korn og øxne og betaltes med kontanter (i april 1653 skulle han f.ex. have 7.247 rd. af kontributionerne fra Bergenshus) og korn (1651 fik han 1.536 tdr. byg fra Nyborg len).¹³³ 1652-53 møder vi ham i kompagni med Johan Steinkuhl, om hvem der siden skal blive talt. 11. december 1652 påtog de sig at levere til flåden: 51 læster islandsk lammekød, 5 lst. smør, 5 lst. islandsk fisk, 470 skpd. Danzig humle, 50 skpd. Danzig mel og 700 tdr. jysk rug. Til denne meget anselige leverance kom siden andre; 800 tdr. malt i 1653, 286 ctn. krudt s.å., samt ret store kvantiteter korn, således 1.000 tdr. rug og 1.200 tdr. byg til Bohus fæstning.¹³⁴

At Peder Pedersen allerede omkring 1650 var en forretningsmand af format, er således sikkert nok, og det understreges ved, at han sammen med den just omtalte Steinkuhl, Herman Iserberg (som fra gammel tid havde kontakt med Berns & Marselis i Hamborg)¹³⁵ og den kendte Frederik Thuresen sad i det første Saltkompagnis ledelse og derved havde del i dettes forretninger bl.a. med staten; Saltkompagniet sluttede således 1. december 1657 en kontrakt om levering af levnedsmidler til flåden for et beløb af 32.000 rd.¹³⁶ Peder Pedersens udbytte af leverancerne

blev et pantebrev på gods på Amager, lidt gods på Fyn og, sammen med Carl Rosenmejer, gods i Norge for 34.036 rd.¹³⁷

Peder Pedersen kom ikke med i ledelsen af det nye saltkompagni, der, som vi har set, domineredes af familien Pelt i Amsterdam, hvorimod hans betydelige andel i den nyorganiserede Islandshandel tilstrækkeligt viser, at hans plads stadig var blandt stadens førende forretningsfolk. I 1636 havde han ægtet Margrete Klausdatter, og de fem døtre i ægteskabet blev helt vel forsørget. I 1655 blev Else gift med professor Rasmus Brochmand, altså samme år som Peder Pedersen blev borgmester. 1661 ægtede Mette Niels Randulf, der netop samme år blev sognepræst og siden provst i Køge, og hvis fader Enevold Nielsen, der gik for at være en søn af Christian IV, havde været Frederik III's informator og ledsager på udenlandsrejsen. Mettes ægteskab har næppe været faderen til ugunst. Enevold Randulf synes at have haft begge kongers bevågenhed. Sønnen blev 1665 biskop i Bergen, en værdighed der vistnok egentlig var tiltænkt faderen.¹³⁸ Da også Rasmus (Hansen) Brochmand lader til at have hørt til de politisk set pålidelige elementer – ellers var han næppe blevet professor i teologi ved universitetet i november 1660 – har Peder Pedersen således haft det held, at døtrenes giftermål har været til støtte for hans egen position. Støtten var dog gensidig. Thi det har sikkert ikke været provst Randulf uvedkommende, når Peder Pedersen 19. maj 1664 til Kancelliet indgav en »Memorial«, hvori han tjenstvilligen begærede, at oversekretær Erik Krag ville lade sig være kgl. majestæts byfoged i Køge Knud Iversen rekommanderet, så at han kunne få majestætns nådigste konfirmation på sin bestilling og i alle måder nyde, hvad hans formænd før ham havde haft og nydt. Peder Pedersen bad ikke forgæves, blot to dage derefter, d. 21. maj, forelå den kongelige konfirmation.¹³⁹

Også de tre sidste døtre gjorde gode partier. Anna blev, uvist

når, gift med storkøbmanden Carl Rosenmejer, der vistnok kunne etablere en værdifuld kontakt med rentemester Henrik Müller, idet dennes søn Frans ægtede Margrethe Rosenmejers datter med Hans Mechlenburg, Ingeborg Margrethe Mechlenburg.

Sofie blev 1662 gift med Peder Pedersen Lerche, og til ham vender vi tilbage, medens den sidste af døtrene Elisabeth i 1665 ægtede Hans Nansen d.y.

I nær forbindelse med toneangivende kredse kunne Peder Pedersen fortsætte sine forretninger. 1661 havde han fået 150 sldr. til gode hos rådmand Oluf Sandersen i Køge.¹⁴⁰ 1666 fik han højesteretsdom over Erik Kaas, der skulle efterkomme hånd og segl.¹⁴¹ Og statsleverancerne fortsatte han i stor stil. Af de pengesubsidier, som Nederlandene ydede Danmark, modtog Peder Pedersen i 1667 69.625 rd., og senere fik hans arvinger 7.749 rd. på regning, men det hed sig, at de skulle have en original assignation i deres besiddelse på ikke mindre end 78.733 rd.¹⁴²

Imidlertid var Peder Pedersen 1661 blevet medlem af den første af de lovkommissioner, hvis virksomhed mange år senere resulterede i Christian V's Danske Lov, og 1669 sluttede han smukt sin embedskarriere med udnævnelsen til assessor i Højesteret. Kun kort tid kom han til at beklæde denne høje værdighed; 21. maj 1669 blev Peder Pedersen begravet i det gravsted, han 1640 havde købt »Sønden Koret« i Nicolai Kirke.¹⁴³

VIII

Vor videre færden i den unge enevældes bedre kredse fører os nu en lille tur til Fyn.

Her møder vi først Hans Villumsen, der fra 1632 nævnes som borger i Odense. Det første, vi i øvrigt hører om ham, tyder på, at hans forretninger var af et vist omfang, men rigtignok ikke at

Borgmester Pedersen. Stik af Alb. Haelwegh efter maleri af Heinrich Dittmers. Kobberstiksamlingen

de var synderligt heldige. I 1640 fik nemlig Peter v. Essen af Hamborg dom over ham for 2.000 rd. og udlæg i en gård i Bogense, og 1643 hedder det helt selvudslettende, at han indtil da sammen med moderen Barbara Thronsdatter og broderen Lucas, som nu begge var døde, havde drevet en ringe kompagnihandel, hvori de (som vi netop har set) havde udsat deres hænder og segl både inden og uden for riget. Hans Villumsen førte alligevel sin virksomhed videre, og krigen mod Sverige, som brød ud på omtrent samme tid, åbnede nye muligheder for ham, der som generalproviantmester skulle sørge for den danske hærs forsyninger. Han fik forbindelse med en medborger, Peder Pedersen, af hvem han lånte penge. Hermed var Villumsen trådt ind i kredsen af statskreditorer. Efter nogen disput om hans regnskaber fik han 1651 pant i fynsk jordegods for 6.666 rd.¹⁴⁴

Dette betød dog på ingen måde, at hans mellemværende med staten var bragt ud af verden. Efter at forbindelsen een gang var kommet i stand, kunne parterne ligesom ikke undvære hinanden. Villumsens gamle fordringer skulle forrentes, og i den næste Svenskekrig kom nye til. 24. april 1660 gjorde Sten Bille, Henning Pogwisch, Erik Kaas og Otto Pogwisch vitterligt, at eftersom generalproviantmester Hans Vilhelmsen på deres begæring havde gjort undsætning og endnu daglig forstrakte, så godt han kunne, skulle han have redelig og rigtig betaling med tilbørlig rente. Det var ikke noget helt lille tilgodehavende, Villumsen havde, da freden kom. Først fire år senere blev der imidlertid tale om betaling. Da gjorde han krav på c. 95.000 rd. på egne og medinteressenters vegne, og 19. december fik de skøde på fynsk gods for dette beløb. Inden vi går videre og undersøger, hvem Villumsens konsorter var, skal vi et øjeblik se på visse enkeltheder i hans opgørelse med staten; de indeholder nogle interessante oplysninger.

Villumsen var – på den ene eller anden måde – kommet i be-

siddelse af en række statsleverandørers fordringer. 10.639 rd. skulle han have på Nyborg-borgeren Laurits Jørgensens vegne og dertil 2.127 rd. i rente. For Laurits Nielsen »af Fyn« krævede han 406 rd. for øxne, for Johan Kohl i Køge, der havde leveret malt, 1.148 rd. o.s.v. Men hertil kom, at han havde en fordring på 5.035 rd., som udgjorde kancellijunker Otte Friis' tilkommende løn for tiden 8. juli 1654 til 1. marts 1662; *sju år, 7 måneder og 23 dage*, hvilket blev 1.835 rd. 11 sk. og 10 hvid, samt hans resterende pension indtil nytårsdag 1665, 800 rd. årlig eller 3.200 rd. Et ikke uvigtigt træk til belysning af forholdet mellem centraladministrationens embedsmænd og statsleverandørerne.

Endelig var der et krav på 6.045 rd., som Villumsen havde betalt på rigsskatmester Hannibal Sehesteds vegne. Det hørte til statskreditorenes opgaver at likvidere rigsskatmesterens gæld, og det faldt i Villumsens lod at betale en del ikke videre interessante småposter samt et enkelt større beløb, 3.340 rd., som den fra Fyn udvandrede Hamborg-købmand Peder Hansen skulle have, og som omtrent dækkede de forpligtelser, Sehested havde overtaget ved skiftet efter sin svigermoder fru Kirsten Munk. Sehesteds eget forhold til Hansen kendes vistnok ikke, men det bør nævnes, at Sehesteds enke i 1667 solgte Vejlegård på Fyn (Salling hrd.) til Hansen. Som vi skal se, er der grund til at være opmærksom på disse Sehesteds forbindelser med fynske patricierkredse.¹⁴⁵

Til Villumsens konsorter må vi først og fremmest regne rådmand i Odense Peder Pedersen Lerche, hvilket fremgår af, at han lod 2.611 rd. afkorte i Villumsens fordring på kronen som betaling for jordegods, der blev udlagt til ham selv. På samme måde blev en lille del af betalingen for det krongods, som samtidig udlagdes til borgmester Knud Jacobsen Blankenburg i Odense, afskrevet på Villumsens fordring.¹⁴⁶ Og endelig finder vi som den fjerde af selskabet borgmester Hans Jørgensen i Bogense, der under

krigene med Karl Gustav havde været borgmester og proviant-skriver i Frederiksdal og som sådan samarbejdet med Villum-sen, ligesom han siden stod i forbindelse med Peder Pedersen – hvad enten det nu var Peder Pedersen Lerche eller dennes sviger-fader, borgmesteren i København.

Hans Jørgensen, der i 1650 synes at have været brygger i Køben-havn, havde været med til lidt af hvert. 1657-58 var han som nævnt borgmester i Frederiksdal og var samtidig bygnings- og provianthusskriver dér. Under krigen mistede han ifølge sit eget udsagn al sin ejendom og desuden »hvis femoen og quæg med restants og deslige jeg mig udi Skaane ved min Forpagtning efter-lod formedelst det bedrøvelige malmøske Anslag og Breve derom med Bartolomæus Mikkelsen vevlede blev mig af de svenske fra-tagen . . .«. Jørgensen slog sig så ned i Bogense, hvor han i juni 1660 blev udnævnt til borgmester, og om efteråret deltog han i stændermødet i København som sin bys deputerede. Som Hans Jørgensens løbebane indtil da antyder, turde han kunne regnes blandt de pålidelige elementer – set fra Københavns Slot. Deraf antagelig udnævnelsen til borgmester. Og Jørgensen gjorde ingen-lunde tilliden til skamme. Ganske vist kender vi ikke noget til hans gøren og laden på stændermødet, men vi ved, at han, da han atter var i Bogense, 2. november på byens rådhus i hele borgerskabets nærværelse forklarede, hvorledes han havde været i København og der sammen med de andre byers fuldmægtige havde hyldet kongen og hans hus, hvorfor han nu tilspurgte det hæderlige bor-gerskab, om det var tilfreds . . . »och det nu ved derris Eed for Retten ville bekræfte saaledis som worris Borgemester Hans Jør-gensen med andre welbete Rigens Stender det sluttede haffr, Huilche alle Effterskrne Borgere ved Eed och Opragte fingre haffr udi dette och allt samtøgt och bekræftiget samme derris Borge-mesters for Retning vdi andet her med for Rettede haffr, at

bliffue och Staa ved magt i alle maader . . .«. Herpå forlangte borgmesteren så rådstuevidne, hvilket han – selvfølgelig – også strax fik med 35 borgeres navne.¹⁴⁷ Også i det 17. århundrede kendte man fuldt ud betydningen af sådanne »eenstemmige« politiske tilkendegivelser. Ligesom det ofte citerede brev fra den deputerede fra Kalundborg Peder Trelund om, at ingen af deltagerne måtte forlade stændermødet i København,¹⁴⁸ er denne tildragelse på Bogense rådstue et godt vidnesbyrd om den disciplin, der opretholdtes i borgerstandens rækker i de kritiske efterårsdage i 1660. Hans Nansen, som vi i forbindelse med Islands-handelen og Hans Sørensens skæbne har lært at kende som en dreven taktiker og temmelig hensynsløs politiker, har været mand for at få sine standsfæller til at lystre.

Også Knud Jacobsen var stænderdeputeret i 1660 og synes ligeledes at have hørt til Nansens kærnetropper. En senere familie-tradition ved herom at berette følgende: »Ao. 1660, da det vigtige verck, Kongens Souverainetet skulde ud-arbeydis, blef Knud Jacobsen af Samme Hannibal Sehested [hvem Kn. J. kendte fra tidligere] forestillet Kongen som En Mand der med Nytte kunde brugis; blef derfor kaldet til Kiøbenhafn«. Nu er det ganske vist afgjort urigtigt, at der var nogen sammenhæng mellem Knud Jacobsens bekendtskab med Hannibal Sehested og hans deltagelse i stændermødet 1660, thi allerede ved stændermødet i 1650 havde han repræsenteret sin by, derimod har traditionen sikkert rigtigt opfattet, at Knud Jacobsen i 1660 var at finde på den rigtige side.¹⁴⁹

Endelig kommer vi til Peder Pedersen Lerche, om hvem biskop Bircherod har overleveret følgende anekdote: »Nogle Skilderier, som Lerche havde sig tilforhandlet, lod han udi sin Stue opsætte, og, som Kongens og Dronningens vaar der iblandt, beføl han dennem at sættis øverst, med en Snibbe [irettesættelse] til Karlen, fordi han ikke selv havde taget dette i Agt. Som jeg nu samme Tid

stod der hos og efter min ringe Skønsomhed sagde: At disse vaare ikke nær saa kønne, som de andre, derfor kunde de nok blive staaendis over Døren, gav han mig dette alvorlige Svar: Sligt maa du ingeniunde sige, men bevise Kongens og Dronningens Contrafeyer Ære, hvor du ser dem; thi Kongen er den, som, næst Gud, raader over os alle . . .«. ¹⁵⁰ At Bircherod henlægger denne tildragelse til et tidspunkt, da han selv kun var tre år gammel (han har indført den i sin dagbog under 11. april 1661), er af mindre betydning over for den omstændighed, at historien utvivlsomt rigtigt gengiver indstillingen i den Lerche'ske kreds.

De fire fynboers skæbne efter statsomvæltningen er af betydelig interesse for vort emne. Som vi har set, tyder et og andet på, at i hvert fald de tre af dem ønskede en ændring i statsstyrelsen. De to af dem, Knud Jacobsen og Hans Jørgensen, har uden tvivl som stænderdeputerede direkte arbejdet på at hidføre en sådan ændring. Men hvordan kom virkeligheden til at svare til ønskerne?

Hans Villumsen levede endnu en halv snes år. Han fik som nævnt sit tilgodehavende hos staten betalt med jordegods 1664, men gjorde sig vistnok ikke videre gældende. Ledige stunder anvendte han til at dyrke poesi, han havde et vist navn som digter, og endnu kendes hans oversættelse af Davids Psalmer. 1672, efter hans død, ansøgte hans arvinger om at få udnævnt to kommissærer til hjælp ved testamentets udførelse. Boets aktiver bestod nemlig næsten udelukkende af jordegods, og kreditorerne gjorde »daglig ansøgning« om betaling. Selv om Villumsen altså fik reddet, hvad reddes kunne, af sin betaling, var han åbenbart ikke længere på højderne, og få år senere, i 1680, fandt den store revisionskommission hans regnskaber så angribelige, at ikke mindre end 88.000 rd. tilbagedømtes staten. ¹⁵¹

Også Knud Jacobsen døde i en temmelig reduceret tilstand. Han havde været så uheldig at komme i strid med forvalteren på

Dalum Kloster Niels Lassen, en broder til den kendte matador, landsdommer Jens Lassen; og overfor ham havde selv en borgmester ikke mange chancer. 1667 gik Knud Jacobsen af som borgmester. Som overlegen taktiker havde Jens Lassen fået sagen drejet derhen, at Knud Jacobsen, der kun var borgmester, havde tilladt sig at fælde dom over ham, der var kongelig betjent, og noget sådant var naturligvis aldeles utilstedeligt efter 1660.¹⁵² Uden betydning for sagens forløb var det måske heller ikke, at Hannibal Sehested, til hvis kreds Knud Jacobsen synes at have haft tilknytning, var død året forinden.

Medens Hans Villumsen således næppe har høstet større fordel af det nye regimente, og Knud Jacobsen snart lærte det at kende fra en mindre behagelig side, synes Hans Jørgensen at have klaret sig bedre. 1663 blev han tolder, 1670 kaldes han accisemester og 1672 borgmester, tolder og konsumtionsforvalter. Som typisk eksempel på den nye statsordens »næstfornemste« stand har Hans Jørgensen været en dominerende skikkelse i sin lille by, hvis interesser vi ser ham varetage 1676, da han for Højesteret førte og vandt en sag mod Jørgen Kaas angående ulovlig bryggen, brænden [brændevin] og krohold i Hårslev og Vævlinge sogne til skade for Bogense by i almindelighed og for borgmesteren i særdeleshed, eftersom han havde konsumtionen i forpagtning. Som første angiver kunne Hans Jørgensen da oppebære konfiskationen. Samtidig bevarede Hans Jørgensen kontakten med København. 2. maj 1670 gav han pant i sin sal. formands, Thor Andersens gård med to hosliggende lejevåninger ved Stranden for stiftsønnen i sit (trede) ægteskab med Kirsten Sonesdatter Anders Thorsens fædrene arv næst dr. Caspar Bartholins prioritet, for 3.000 sldr. Og to år derefter, 19. august 1672, udstedte han en obligation til Thomas Fuiren på 2.000 rd. mod sikkerhed i samme gård samt en »Øe og Insull« Ebelø.¹⁵³

JOHAN JØRGENSEN

Patricierlevnedsløb som Knud Jacobsens og Hans Jørgensens repræsenterer hver på sin vis det under enevælden normale. Anderledes med den sidste af de fire fynboer, vi her har stiftet bekendtskab med. Han nåede til tops, og hans skæbne efter 1660 vil vi nu undersøge.

IX

Niels Andersen i Voldby under Silkeborg len havde en søn Peder, som blev født 3. påskedag 1583. Denne Peder Nielsen havde medgang her i verden. Først kom han i herremandstjeneste og svang sig op fra kældersvend til foged og skriver. Siden slog han sig ned i Nyborg som »en Mand af stor Trafik/ Hvilken altid fort for sig gik/ Ej ringere ved Lykkens Gunst/ End ved forfaren Kjøbmands Kunst« og ægtede 1609 borgmester Mads Lerches enke Sidsel Knudsdatter. Året efter blev han rådmand, 1613 blev han tolder, og det følgende år beskikkedes han til borgmester og kirkevæрге. Den åbenbart meget solide mand, om hvem traditionen vil vide, at han overdrog kongen en armeret fregat eller defensions-skib, som han selv havde ladet bygge, fik så gedigent et eftermæle, som det nu en gang stod i datidens magt at skaffe folk, der kunne betale derfor. Dels i form af et epitafium, som borgmesteren selv havde ladet bekoste og staffere sig og hustruen »til Ære och Kirken til Beprydelse« 1628 – *ti år* før sin død, dels ved en trykt ligtale »Rætferdig och Gudfrygtige Kiøbmends ære Krantz, Vdi En Christelig och folckrig forsamling Thill Erlig Wies och Welfornemme Mands S. Peder Nielsens Fordum Borgemesters och Dreffftige Kiøbmands Liig Sermon for Guds Børn Vdi Nyborg Kircke Anno 1638 Den 25. Septembris fremsatt och Wed den H.Aands Hielp forklaret Af M. Wichmand Hasebart«, og endelig kunne Peder Nielsens bysbørn læse sig til, at den prægtige lysekrone, der hang

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

Provst Knud Lerches epitafium i Nysted kirke. Foto i Nationalmuseet

i kirken lige over hans gravsted, var givet kirken i 1640 af hans enke.

Med Sidsel Knudsdatter havde Peder Nielsen sønnen Mads, der blev sognepræst i Nyborg, sønnerne Peder og Cornelius, om hvem vi skal høre nærmere, samt datteren Anna, som først var gift med rådmand og tolder i Nyborg Bertel Hansen (død 1652) og dernæst med rådmand Jacob Andersen Scheffer. Det var ikke blot Mads og Cornelius, der blev holdt til bogen, men også deres halvbroder Knud Madsen Lerche, som senere blev præst og provst i Nysted, og hvis anseelse bl.a. fik udtryk ved, at han i 1660 optrådte som deputeret ved stændermødet i København.

»1663 haffuer M. Knud Lerche, Prouist og Sognepræst i Nystæd, i hans Alders 70 Aar ladet denne Taffle bekoste oc effter sin s. Hustruis Sophiæ Bathe dødelig Affgang opsette, Kircken til Beprydelse deris Børn oc Ven[n]er til Ihukom[m]else. Gud samle os alle i det evige Liff Amen«. Disse ord lod provst Lerche sætte under det epitafium, på hvilket generation efter generation af kirkegængere i Nysted har kunnet betragte hans imponerende fremtoning. Også her er der grund til at mindes den myndigt udseende gejstlige, thi som halvbroder til Peder og Cornelius Pedersen Lerche og som stænderdeputeret i 1660 er det slet ikke usandsynligt, at magister Lerche har spillet en vis rolle som mellemmand mellem den gejstlige og den borgerlige stand. Det er nemlig ikke blot rimeligt, at provsten har kendt Knud Jacobsen fra Odense (via Peder Pedersen Lerche), men det er en kendsgerning, at en anden af de borgerlige deputerede, borgmester Peder Mortensen fra Nakskov, var hans svigersøn. Samme Peder Mortensen har af Lolland-Falsters kendte personalhistoriker Immanuel Barfod fået følgende skudsmål: »en myndig, raa og overmodig Mand, der benyttede sin Stilling som Borgmester under og efter Krigen til at trykke og forurette mange Medborgere. Han var en styg Person, i høj

Grad uredelig . . . men han havde Hoved og Penge og stod i Familieforhold til Lollands mest ansete Gejstlige, saa han slap pænt igennem«. Denne indtagende personlighed havde 8. juni 1660 fået overdraget inspektionen over provianten og garnisonens magasin i Nakskov, og 1. september s.å. – netop som han belavede sig på deltagelsen i stændermødet – lagdes hvervet som kommissarius for fæstningen Nakskov i hans kyndige hænder, hvilket turde være en støtte for formodningen om, at han har hørt til inderkredsen.¹⁵⁴

I sit første ægteskab havde Sidsel Knudsdatter desuden sønnen Jacob, der døde som rådmand og tolder i Nyborg 1658, og datteren Johanne, som var gift med rådmand i Maribo og ridefoged over Sorø Akademis gods på Lolland-Falster Hans Jensen Drucken. Familien Lerche – thi børnene af begge Sidsel Knudsdatters ægteskaber kaldte sig sådan – havde således en særdeles smuk position i Nyborg og et par værdifulde kontakter i det lollandske. Både Cornelius og Peder udvidede familiens operationsfelt ganske betydeligt.

Cornelius fik en god uddannelse. Født 1615, blev han 1633 student fra Sorø og studerede derpå både i København og Leyden. 1637 udsendte han et lille skrift om havenes frihed (*Oratio De Mari Libero*) meget passende tilegnet faderen, der, som vi har set, var tolder ved Store Bælt. Efter universitetsstudiernes afslutning meldte han sig til kongens tjeneste, men fik den besked, at det var bedst, at han forinden lagde sig efter tysk og andre fremmede sprog. Allerede ved denne lejlighed nævnes Cornelius Lerche i forbindelse med Spanien. Men 1645 træffer vi ham i København, idet Corfitz Ulfeldt i et brev til Christian IV 13. marts 1645 underrettede kongen om, at han havde bestilt fem skibe hos A. B. Berns & Leonhard Marselis i Hamborg, og at han desuden havde fået løfte om et fra Henrik Müller, et fra Rasmus Jensen Hellekande,

to fra København by og to fra Islandske Kompagni samt et fra en vis Kornelius Lerche, der vel ikke kan være andre end vor mand. Unægtelig et interessant selskab for en ung folkeretslærd med aspirationer i retning af karriere i udenrigstjenesten.¹⁵⁵ Der kan være grund til at tro, at Cornelius har formidlet kontakten mellem rigshofmesteren og den fynske leverandørkreds, hvis hovedmand var Hans Villumsen. Kontakten mellem Fyn og hovedstaden fæstnedes yderligere 1647, da Cornelius ægtede Søster Fuiren, en datter af dr.med. Jørgen Fuiren og Margrete Fincke, der ganske givet har bragt ham en betydelig medgift, og – ikke mindre vigtigt – styrket kontakten med københavnske akademiker- og patricierkredse, således blev han svoger til den senere ærkebiskop Hans Svane, der 1639 havde ægtet Marie Fuiren.

Allerede 1648 døde Søster Fuiren, kun tyve år gammel, og Cornelius måtte, da han i 1650 fik sit ønske om diplomatisk tjeneste opfyldt, drage alene som resident til Spanien, hvor han med få års afbrydelse opholdt sig til 1662. Som resident og, fra 1658, som gesandt havde Lerche en vigtig post, da forholdet til Spanien spillede en vis rolle i dansk udenrigspolitik i disse årtier. Det var først og fremmest et økonomisk mellemværende, der her var tale om, og Lerche var virkelig så heldig at få en i formen meget fordelagtig ordning af den danske stats krav på Spanien for spanske overgreb mod danske skibe o.s.v. Ganske vist indkom en del af de lovede penge, men kun meget få af disse nåede frem til Danmark, idet størsteparten medgik til opretholdelse af gesandtskabet og til »omkostninger«, der var nødvendige for at få anvisningerne udstedt og senere for at få dem honoreret.¹⁵⁶ Nok så vigtige var derfor i virkeligheden de handelsmæssige relationer. Her må navnlig det hamburgske handelshus Berns & Marselis have givet Lerche noget at bestille. Dette firma var nemlig ikke alene leverandør til den danske stat, som vi netop har set, men også til den spanske.

Og ganske som Danmark var også Spanien såre langsom i vendingen, når det gjaldt betalinger. I 1653 fik Berns & Marselis imidlertid den gode idé at alliere sig med en anden kreditor, nemlig den danske konge, hvem firmaet fik til at foreslå i Madrid, at det skulle have tilladelse til at indføre kontrabandeverer fra Portugal og Frankrig, hvilke varer siges desværre ikke, således at den afgift, som ellers tilfaldt den spanske konge heraf, overlodes Lerche, i hvis navn transaktionen skulle foregå, til betaling af gælden til den danske konge og til Berns & Marselis.¹⁵⁷ Vi skal ikke her komme nærmere ind på dette for Frederik III og hans mænd så karakteristiske arrangement, men blot fastslå, at tildragelsen ligesom det forhen anførte brev fra Corfitz Ulfeldt tyder på, at Cornelius Lerche ikke tilbragte sin tid med folkeretsstudier alene.

1657 giftede Lerche sig for anden gang. Hans anden hustru var datter af borgmester i København Henrik Friis og Magdalene Klauman; Anne Kirstine, som bruden hed, var året forinden blevet enke efter Diderik Fuiren, broder til Lerches første hustru. Forbindelsen med det københavnske patriciat styrkedes således, og Lerche fik formodentlig endnu en andel i den Fuiren'ske kæmpeformue. De følgende fire år virkede han atter i Spanien, hvor den anden hustru døde allerede 1659.

Også under sit andet ophold i Spanien, som varede til 1662, beskæftigede Lerche sig hovedsagelig med at indkassere de danske fordringer. Resultatet af hans anstrengelser foreligger i det regnskab for 106.248 Stück von Achten (1 Stk. v. A. svarede omtrent til 1 rd.), som det var lykkedes at inddrive; blandt udgifterne lægger man mærke til følgende

Charisius i Holland	10.416	Stk. v.A.
A. B. Berns & Marselis 2. marts 1660	2.812	- -
samme 20. juni 1662	5.083	rd. -
samme 24. januar 1663	230	-

JOHAN JØRGENSEN

vexelomkostning på Amsterdam og			
Hamborg	1.127	Stk.	v.A.
ladet Duarte de Lima annamme			
i Spanien	7.376	-	-
rente af fornævnte sum	508	-	-

Selv tegnede Lerche sig dog for broderparten af udgifterne; kongens gæld til ham pr. september 1660 udgjorde 7.118 rd., hertil kom to års gage 1.000 rd., et udlæg på 316 rd. samt besoldning som råd (1656 var Lerche blevet kgl. råd) og som ambassadør indtil 1663 32.553 Stk. v.A. – i alt skulle Lerche således have 41.354 Stk. v.A. Da de samlede udgifter beløb sig til 106.035 Stk. v.A., blev der altså 213 Stk. v.A. til overs til kongen af det indkomne beløb.¹⁵⁸ Det var jo ikke noget imponerende resultat af de mange anstrengelser, men for datiden var slige regnskaber daglig kost.

Efter hjemkomsten til Danmark købte Cornelius Lerche gods på Lolland, hvor han 1672 blev stiftamtmand og afløste Hans Hansen Osten som amtmand over Nykøbing, Ålholm og Halsted Kloster amter. Han var samtidig et par år assessor i Statskollegiet og således et fremtrædende medlem af det nye enevoldsstyres bureaukrati. Interessant er det, at hans tredie hustru Sidsel Grubbe, hvem han ægtede 1665, var af den gamle adel.

Selv om Cornelius Lerches liv og levned kun er kendt i ret grove træk, må man vist sige, at hans løbebane har interesse som eksempel på forbindelsen mellem patriciatet og embedsstanden i 1650'erne og 1660'erne. Han var imidlertid ikke alene om at repræsentere slægten i de toneangivende kredse. Medens Cornelius i 1645 synes at have haft direkte kontakt med Corfitz Ulfeldt, finder vi i 1640'erne Peder Pedersen Lerche i Odense, hvor han bl.a. optrådte som studehandler,¹⁵⁹ vel ikke uden forbindelse med

hans ægteskab med den 1640 døde købmand Knud Lauridsens enke Anna Hasebart (der for øvrigt var født i København som datter af kgl. livlæge Jacob Hasebart) – arven fra Nyborg var der jo flere om at dele. 1646 blev han rådmand; vi skal ikke komme nærmere ind på hans tid i Odense, men blot nævne, at han efter sin første hustrus død 1658 – måske gennem broderen Cornelius – kom i stadig nærmere kontakt med det københavnske patriciat. 1662 indgik han som allerede nævnt ægteskab med borgmester Peder Pedersens datter Sophia, og sammen med svigerfaderen kom han snart ind i større forretninger. 1664 udgik der således missive om, at Admiralitetskollegiet skulle forhandle med dem om eventuel fragt af skibene »København« og »Oldenburg«, på henholdsvis 36 og 48 stykker, til Portugal med korn mod betaling enten i dette års korn eller i penge.¹⁶⁰ Selv om dette foretagende vistnok ikke kom i stand, havde Odense-rådmanden nu fået sådan smag for de faciliteter, hovedstaden kunne byde storhandelen, at han gjorde forandring. »D. 23 Mai Giorde Peder Pedersen Lerke paa sin Sal et stort og kostbart Giestebud, fast ligesom et Bryllup, hvortil alle Byens fornemste Indvaanere, baade Geistlige og Verdslige vare indbudne, saasom han paa denne Maade vilde splendide tage afsked med vor Stad, hvis florentissimus civis han i mange Aar havde været«, noterede Jens Bircherod i sine dagbøger for 1665; den følgende dag fratrødte Peder Pedersen Lerche sin rådmandsbestilling på byens rådstue, og under 4. juli, fortsatte Bircherod, »Havde Peder Pedersen Lerke [i København] Bryllup med Dorthe Nansen, sal. Borgemester Find Nielsens [Trellund] Enke, og Præsident Hans Nansens Datter«. ¹⁶¹

I København mødte Lerche gamle kendinge. Vi ved, at han 1664 via Hans Hansen Osten havde modtaget 923 rd. fra Hannibal Sehested,¹⁶² og samtidig med at Villumsen i Odense betalte ham med udlagt krongods, figurerede han, som vi har set (Årb.

1963, s. 33), også blandt Ulrik Christian Gyldenløves talrige kreditorer. Højesteret fandt ganske vist ikke hans dokumentation tilstrækkelig, men derfor kan Gyldenløve meget vel have stået i gældsforhold til Lerche, der måske aldrig har fået noget skriftligt bevis.¹⁶³ Hertil kan føjes, at Lerche 1665 fik højesteretsdom over Jørgen Seefeld til Visborggård ved Mariager fjord.¹⁶⁴ Vigtigst var det dog naturligvis, at statsleverancerne i samarbejde med svigerfaderen, borgmester Peder Pedersen nu kunne nyde godt af personlig kontakt; Lerche var rykket ind i borgmester Find Nielsens gård ved Stranden, og få husnumre længere henne ad Højbro til residerede hans navnefælle og svigerfader; her boede de i bekvem nærhed af hinanden og af regeringskontorerne på Slotsholmen – de to karreer, der flankerede Højbro, kunne opvise datidens højeste grundværdi i København.¹⁶⁵

Boligens beliggenhed har sikkert også været gunstig. Thi hvad statsleverancer angik, var der flere interesserede, og der kan næppe være tvivl om, at både Lerche og borgmester Peder Pedersen mangel gang har gjort turen over Højbro til den administrationsbygning, Christian IV havde ladet opføre foran Slottet til Kancelli og Rentekammer, for der at tinge med rentemestrene om priser og

Enrico Hansen har udarbejdet dette kort over grundværdierne i København efter grundtaxten 1689 og indsat dem på et byplankort over byen fra 1674 (Tilskueren 1934 II s. 137). Bebyggelsen langs Slotsholmen, hvor man var monarken rigtig nær, Amagertorv, de senere Strøg-gader og til dels Købmagergade repræsenterer, som man vil se, den bedre del, medens voldkvartererne, Christianshavn og det nye Adelgade-Borgergade-kvarter ikke i samme grad nåedes af strålerne fra nådens sol. Den imponerende bebyggelse i havnekvartererne og især på Christianshavn skal man ikke undre sig over, der er kun tale om et projekt. — Hvad de to i teksten omtalte herrer angår, så boede Peder Pedersen Lerche i den store spidsvinklede karré ved Gammel Strand omtrent der, hvor der står 7½, og borgmester Peder Pedersen i samme karré omtrent der, hvor der står 8; begges grunde strakte sig fra Kanalen ud til det bagved gående Læderstræde

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

frister for leverancerne. 28. februar 1666 fik rentemestrene således et kgl. missive, der forklarede, at Albrecht Heins havde tilbudt at levere Søetaten en del varer mod 4% for hans umage. Peder Pedersen Lerche og borgmester Peder Pedersen havde imidlertid også givet tilbud, og da deres var gunstigere, skulle der strax opsættes kontrakt med dem.¹⁶⁶

Dette er der grund til at lægge mærke til. Heins var nemlig ikke den første den bedste. Det var ham, der 7. juni 1660 på sine principaler Berns & Marselis vegne havde anmodet om, at Cornelius Lerche i Spanien måtte få en ny ordre om, at 2.812½ Stk. v. Achten ufejlbart måtte blive betalt.¹⁶⁷ En lignende rolle spillede Heins i december samme år.¹⁶⁸ 1662 ægtede han Poul Klingenberg's datter Magdalene. I 1660'erne finder vi ham i handelsfællesskab med en række hoffolk: livkirurg Philip Hacquard, mundskænkene Fr. Vinterberg og Johan Høyer, mundkok Kort Holst, sølvpop Jens Jordt, hofslagter Niels Olufsen, hofskrædder Andreas Søbøtke og hofmønsterskriver Lorens Tuxen. Selskabet, i hvilket kirurgen synes at have været ledende (endnu i en høj alder plejede han skibsfartsinteresser), drev handel på Norge og Frankrig, og i juni 1666 lykkedes det dem i København og Helsingør at beslaglægge engelske varer for i alt 9.811 rd. som delvis erstatning for et tab på 15.000 rd., som konsortiet mente at have lidt ved englændernes opbringelse af to af deres skibe året før.

Sammen med Ditmer Burmeister havde Heins vistnok stået i lære hos storkøbmanden og krudtfabrikanten Herman Iserberg,¹⁶⁹ og i 1660'erne optrådte Heins og Burmeister bl.a. som leverandører til flåden. 23. februar 1666 hedder det i en accord med dem, at de inden tre måneder skulle levere 120 18-pundige, 100 12-pundige og 80 8-pundige jernstykker til 15 rd. pr. skippund at betale af de hollandske subsidier halvdelen pr. veksler, halvdelen af subsidiernes anden termin; og, hedder det afsluttende i en interessant

»Nota«: man havde afventet, at Klingenberg havde givet forslag om tjenlige stykker uden kontant betaling, hvorom han havde tilskrevet Gabel.¹⁷⁰ Men med udsigt til gode hollandske gylden af subsidierne har Klingenberg ikke været videre tilbøjelig til at lade sin svigersøn gøre leverance helt uden betaling. Tværtimod gik en betragtelig del af disse subsidier netop til Klingenberg og Heins.¹⁷¹ I hvor høj grad Peder Pedersen Lerche og *hans* svigerfader – eller måske snarere svigerfædre, thi denne værdighed tilkom jo nu også Hans Nansen – har befundet sig i konkurrenceforhold til Klingenberg, Heins og Burmeister, skal være usagt. Muligvis har der været tale om en deling efter interessesfærer, idet det ser ud til, at de to Peder Pedersen'er især har givet sig af med levnedsmiddelleverancer.

Det fremgår nemlig af den opgørelse,¹⁷² som borgmester Peder Pedersen og Peder Pedersen Lerche indgav »anlangende deres Fordring for Leverance til Søetaten 1666 da Orloff imellem England og Holland continuerede«, at de 24. juni havde leveret 14.000 tdr. rug à 13 mrk. eller 30.333 rd. i alt, 400 skippund islandsk fisk à 16 rd., 300 tdr. smør à 20 rd. og 1.000 skippund røget flæsk à 16 rd. på Provianthuset. Månedsdagen derpå havde de på Bryggerset leveret 10.000 tdr. malt à 2 rd. og 31. oktober yderligere 2.233 tdr. ligeledes à 2 rd. Herudover havde de i september og oktober leveret korn, røget flæsk, fisk og talg for tilsammen 11.646 rd.

»Eftersom Pengene i Holland ikke straxen efterfulgte Assignationen, saa de desaaarsag Penge i Hamborg og andre Steder maatte optage for Crediten at conservere«, blev der tillagt dem $3\frac{3}{4}$ måneds rente af 32.500 rd.: 609 rd. og 14 måneders rente af 20.000 rd.: 1.400 rd., dernæst 4 års rente af 12.250 rd.: 2.940 rd. og endelig $2\frac{1}{3}$ års rente af 12.250 rd.: 1.715 rd.

Summa Summarum var den egentlige fordring 94.847 rd. og

JOHAN JØRGENSEN

renterne 6.664 rd., i alt 101.511 rd. På disse fordringer var der ifølge Poul Klingenberg's og Gabriel Marselis' regnskaber for de hollandske subsidier betalt følgende:

1666, 1. maj	8.000 rd.
8. juni	18.244½ rd.
15. okt.	10.000 rd.
1667, 1. jan.	10.000 rd.
20. april	17.881 rd.
24. april	1.000 rd.
6. maj	1.500 rd.
23. juni	7.749½ rd.

6. sept. 1666 var der desuden betalt dem 1.500 rd. fra Skatkammeret, og 5. december s.å. havde de fået assignation til Jesper Nielsen i Århus, som 23. april 1667-14. maj 1668 var betalt med 6.721 rd.

Staten havde således betalt 82.596¾ rd. i alt, og restancen opgjordes pr. 23. oktober 1674 til 18.914 rd., af hvilke der tilkom borgmester Peder Pedersen 5.754 rd., Peder Pedersen Lerche 5.686 rd. og Strange Trønens arvinger 5.708 rd., efter at der allerede 22. marts 1671 var faldet kongelig resolution om, at Lerche og borgmester Peder Pedersens andre arvinger og konsorter skulle have deres tilgodehavende af de »allerførst indkomne« hollandske subsidier.¹⁷³

Noget nærmere om et kompagniskab med Strange Trøner synes ikke at foreligge, men det er interessant, at han nævnes her, fordi det antyder muligheden af endnu en forbindelse mellem familien Lerche og den store og rige slægt Fuiren, til hvilken også Trøner var knyttet.¹⁷⁴

Peder Pedersen Lerches mellemværende med staten, som for

øvrigt også omfattede nogle småleverancer, mest af fisk, på egen regning,¹⁷⁵ blev dog ikke bragt til afslutning så snart. Skånske Krig kom imellem, og den resterende fordring trak renter imedens. 11. juni 1678 fik Lerche så en kongelig obligation på 10.000 rd., idet han ved at tegne et statslån på 3.577 rd. havde rundet sin fordring opefter. Betalingen skulle Lerche nyde af salttolden i 6 år. 6. november samme år fik imidlertid samtlige interessenter, redere og participanter i defensionsskibe og salthandel i den oprettede stabel bag Børsen kongeligt brev på, at de toldfrit måtte indføre 1.965 lst. spansk salt i København og Ålborg, eftersom de i det kongelige Zahlkammer havde forstrakt 10.358 rd. til betaling af Peder Pedersen Lerches fordring efter oberzalmester Peter Brandts kvittering af 11. december 1678. Denne stabel bag Børsen har åbenbart rådet over ganske betydelige midler. Som Den danske Mercurius skrev i september 1673:

»Hvor stor Bekostning i Salthandelen end stikker,
 sig Kompagniet derudi dog villig skikker,
 og efterhaanden faar den Flaades fulde Tal,
 som baade Købmandskab og Krig med føres skal,
 Man tvende deraf har fra Cadix uden Fare,
 hjemfanget nyligen med Salt og andre Vare,
 som Riget med er tjent, ja nu selv tjene vil,
 hvis af Udlændinger fortjent er hidindtil«.

Oluf Nielsen,¹⁷⁶ der har fremdraget disse skønne strofer, hvis brod mod den Adeler-Peltske klike fra Frederik III's tid ikke er til at tage fejl af, har ikke kendt denne stabel bag Børsen, der heller ikke synes at have efterladt sig mange spor. Adressen tyder dog på, at vi har med kendte folk at gøre. Bag Børsen, det nuværende Slotsholmsgade, havde i 1650'erne Det Afrikanske Kompagni et sukkerraffinaderi. Dette sukkerhus erhvervedes 1671 af Cort Adeler, der 1673 lod det gå videre til Vestindisk Kompagni,¹⁷⁷ i hvis

ledelse bl.a. Peder Pedersen Lerche sad. Og længere henne i gaden finder vi så Saltkompagniets ejendom. Det er naturligt at tænke sig, at den kreds af redere og participanter, som stod bag Saltkompagniet, i større eller mindre omfang »gik igen« i det af Lerche ledede foretagende.

Medens vi altså er forholdsvis velunderrettede om Lerches forretninger med staten, kniber det unægtelig, når man spørger om andre sider af hans virksomhed. Det kan nævnes, at der 16. maj 1668 udgik missive til Peder Brockenhuus og Niels Sehested om at holde ham skadesløs, lade ham få indførsel, hos Ingeborg Parsberg, enke efter Niels Friis til Hesselager, for hendes forskrivning.¹⁷⁸ Året efter finder vi ham i strid med rådstueskriveren Arent Berntsen, den bekendte forfatter af værket *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, ». . . anlangende it huus, som forskrefne Arnt Berntsen for nogle aar siden schall haffue ladet bygge nest op till dend gaard, hand nu vdj boer, huilcket hand formeener, noget at were satt paa hans grundmured gaufl, saa oc paa hans sidehuses fundament saa nær, at det for nogen tid siden derpaa schall haffue trengt huset offuer en stolpe oc nogle bielcker istykker oc støre fare oc vlempe deraf med tiden schal were at befrycte«. ¹⁷⁹ Den gode rådstueskriver kunne ikke siges fri for at være lidt af en byggespekulant, og Lerche var på sin side ikke den, der lod sig gå for nær. 1674 havde han således fået dom over Corfitz Ulfeldt til Matstrup for det forholdsvis ringe beløb af 520 rd., og da Ulfeldt ikke betalte, gav Lerche ikke op, før han 1679 havde fået indførsel for pengene, og dette var stadfæstet af Højesteret.¹⁸⁰ På sin hjemø Fyn havde han 1669 fået pant i Rygård af Niels Banner, og det følgende år blev gården hans ejendom.¹⁸¹ I København fik Lerche 17. juni 1672 for 6.000 rd. pant i Christoffer Parsbergs gård på Købmagergade. Parsberg var død året forud, og det var hans svoger generalkrigskommissær Otto Pogwisch, der foretog pant-

sættelsen, men allerede en månedstid derefter kom den senere storkansler Conrad Reventlow i besiddelse af ejendommen.¹⁸²

Ligesom Lerches statsleverancer synes også hans private forretninger at have været af et respektabelt omfang. Hertil kom så en smuk karriere i centraladministrationen: 1670 assessor i Kommercekollegiet og i Højesteret, året efter admiralitetsråd og direktør i det Vestindiske Kompagni, 1672 skulle han deltage i revisionen af toldrullen og i fastsættelse af priserne på brød, øl og kød i København, og 1677 blev han medlem af Land- og Søetatens Generalkommissariat. Peder Pedersens løbebane og hele virksomhed, der viste, hvad en borgerlig af den rette støbning kunne drive det til efter 1660, kronedes med oprettelsen af den udvidede Rygård til stamhus for sønnen Vincents (denne dattersøn af Hans Nansen drev det til at blive Frederik IV's overceremonimester) og 1679 med optagelse i adelsstanden.

X

I november 1670 og i marts 1671 fik to nye handelskompagnier med hovedsæde i København deres privilegier. Det ene af disse, det Ostindiske, synes at have været af ret anselige dimensioner, det rådede over en kapital på c. 150.000 rd. og drev i årene inden Skånske Krig en indbringende handel.¹⁸³ Bedre kendt end dette er imidlertid det andet kompagni, det Vestindiske, og det vil vi betragte et øjeblik. Det er ikke just handelen, der gør dette foretagende, som vistnok var betydelig mindre end det Ostindiske, interessant i denne sammenhæng, men derimod de oplysninger om relationerne mellem statsmagt og erhvervsliv, som vi kan uddrage af kompagniets historie.

Ved stiftelsen var Peder Schumacher virksom. Han havde, som Knud Fabricius skriver, allerede i Frederik III's tid »som Sekretær

i Kancelliet hjulpet Direktørerne Kort Adeler og Povl Klingenberg til Rette paa forskellig Maade«. Og nu, næppe uden forbindelse med systemskiftet efter Frederik III's død, ordnedes de to kompagniers styrelse således, at direktørerne fik ret vidtgående beføjelser. Til gengæld for sin umage modtog Schumacher 1673 et af direktørerne for det Ostindiske Kompagni Cort Adeler, Poul Klingenberg, Peder Pedersen Lerche samt Thomas og Johan Fincke undertegnet bevis på, at han var participant for 1.000 rd. i kompagniet,¹⁸⁴ og en lignende sum fik han året efter fra det Vestindiske Kompagni, i hvis ledelse han havde fået sin hustru onkel Hans Nansen d.y. anbragt side om side med Jens Juel og Peder Pedersen Lerche, hvilken sidste åbenbart har indtaget en ledende stilling i fjernhandelen.

Det Vestindiske Kompagni startede med en kapital på henved 60.000 sldr. Næsten halvdelen af denne sum tegnedes af fremtrædende, mest københavnske borgerlige med Lerche og Nansen i spidsen; disse to, samt enkelte andre som rentemester Müller og Gert Meyer, opførtes med 2.000 sldr. hver i indtegningsbogen. Blandt indskyderne, som stod for 1.000 sldr., træffer vi også flere interessante personligheder. Først må nævnes Claus Rasch, der efter at have været sekretær hos Christoffer Gabel – og åbenbart vist sig brugelig – 1662 var blevet ridefoged over Nyborg amt og to år senere præsident i Nyborg. Samtidig havde han ægtet den tyve år ældre Elisabeth Scheffer, enke efter hr. Mads Pedersen Lerche (død 1660, ældre broder til Peder og Cornelius). Rasch,¹⁸⁵ der for øvrigt siden træffes som leverandør til Søetaten, var ikke den eneste fynbo; Risbrich Brodersen i Odense, der sikkert også hørte til Lerches kreds, findes også på listen.

Videre må nævnes Jørgen Philipsen, vistnok identisk med den Jørgen Philipsen »udi Christiania«, der »paa et Jernværk [nyder] saadan store og expressive Privilegier, som ingen anden der udi

Riget« og i den anledning blev hængt ud i statholder Gyldenløves memorial 1. februar 1666.¹⁸⁶ Om Thomas Fincke, Klingenberg, Albrecht Heins, Henrik Ehm, Hans Pedersen Bladt, Claus Sohn og Odense-apotekeren Jacob Gottfried Becker kan vi fatte os i korthed, thi at disse Tordenskjolds soldater inden for erhvervslivet var med, er vel nærmest en selvfølge. Derimod kan der være grund til at standse et øjeblik ved Fr. Poggenberg, som havde tegnet sig for 2.000 sldr. Denne mand var søn af en købmand i Bremervörde og startede sin karriere som fyrbøder hos dronningen, fik siden en lignende bestilling hos kongen, og udnævntes 1663 til tolder i København. 1666 fik han bestilling som enetolder dér med fem undervisitører og to skrivere. Fr. Poggenberg, der også vides at have interesseret sig for handelen på Island, synes således med lige god ret at kunne rubriceres som erhvervsdrivende og som embedsmand.¹⁸⁷ Endelig noterer man sig med interesse, at »Christen Jensen Loumand og Verner Nielsen udi Fririchsstad« hver indskød 1.000 sldr. ved Peter Motzfeld, der dog ikke selv følte trang til at være med.

Også den gamle adel var smukt repræsenteret. Det berømte broderpar Niels og – som rimeligt for en af direktørerne – Jens Juel deltog med 2.000 sldr. hver. Samme beløb indskød rentemester Mogens Friis, kansler Peder Reedtz og enken efter Norges statholder Niels Trolle, fru Hille Rosenkrantz. Blandt de øvrige adelige mærkes admiralerne Jens og Marqvard Rodsten, Danske Kancellis øverste sekretær Erik Krag og stiftamtmanden over Århus stift Henrik Rantzau.

I alt var der tegnet 57.650 sldr., hvoraf kongehuset (kongen med 6.000, prins Jørgen og Gyldenløve hver med 3.000 sldr.) ydede de 12.000 sldr., 12 medlemmer af den gamle adel 15.700 sldr. og 27 andre de resterende 30.000 sldr.

Et erhvervsforetagende, der i den grad nød godt af kongehusets

og stormændenes gunst, havde selvfølgelig særlige muligheder. Kompagniets vel blev et statsanliggende; for loyale undersåtter måtte det være en smuk opgave at støtte det. Og selvfølgelig gjorde godfolk, hvad gøres kunne. 11. august 1674 sendtes således en kvittering for 100 sldr. til rådmand Knud Lem i Bergen, og året efter afgik ikke mindre end 33 kvitteringer på tilsammen 3.215 sldr. »Folkeaktier« er åbenbart ikke nogen moderne opfindelse. På tinge læstes efter kongelig befaling opfordringer til at støtte kompagniet, men i kompagniets arkiv ligger efterretninger om, at ingen meldte sig, hverken fra Sømme herred, Roskilde byting, Tune, Ramsø eller Voldborg herreder, ej heller fra Nakskov, Nykøbing på Falster eller af gejstligheden i Fyns stift. Kun fra Svindinge svarede magister Frederik Brandt, rentemester Peter Brandts rige og lærde fætter,¹⁸⁸ at han alt havde indlagt 200 sldr., »hvoraf den Allmectigste Gud sin milde Velsignelse naadeligen vilde gifve!«, og at han ikke kunne strække sig videre. Og endelig hed det fra Middelfart: »At de Geistlige udi Medelfart ere icke aff de middel, at de formaae nogen Capital udi det Vest Indische Compagnie at indlegge. Men vilde deris schyldighed udi ydmyge bønner til Gud allermectigste at indlegge for samme Compagnies flor och conservation, underdanigst effterkomme . . .«.

Direktionens bestræbelser for at få kompagniets anliggender anerkendt som samfundsnyttige er tydeligt nok ikke blevet kronet med held. Uden for hovedstadens volde har man, ikke uden grund, strax »gennemskuet« aktionen for at skaffe kapital som et stykke »Københavneri« og kun af hensyn til majestæten iklædt afslagene så smukke og fromme vendinger.

Peder Pedersen Lerches af Bircherod overleverede royalisme, som vi allerede har stiftet bekendtskab med, var virkelig meget naturlig for en direktør i Vestindisk Kompagni, hvis egne forretninger trivedes. 1674 tog han en prioritet i kræmmeren

Oluf Pedersen Withs bod og ejendom i Lavendelstræde for 1.000 sldr. og 1675 i Hans Lauritsens gård på Gammel Torv for 1.000 rd.¹⁸⁹

Vi må vistnok sætte disse to lån i forbindelse med kompagnihandelen. Skånske Krig bragte ganske vist snart forstyrrelse i denne, men kongen svigtede ikke, og ved kompagniets reorganisation udgik en kongelig forordning 3. marts 1680, der viste, i hvor høj grad kompagniet havde majestætens bevågenhed: »... eftersom Vi Os ey mindre end andre fremmede Herrer og Potentater lader være angelegen, Commercierne, hvorved Riger, Lande og Stæder merkeligen voxer og tiltager, saa meget mueligt, Vores kiære og troe Undersaatter udi Vore egne Riger og Lande til Beste og Fordeel at bringe paa Fode . . .«. Til den ende traf kongen derpå en række landsfaderlige forholdsregler, således ville han aldeles på egen bekostning udrede et af sine egne skibe til Guinea, hvorfra det skulle sejle med slaver til Vestindien. Dernæst konfirmeredes den bestemmelse, *et flertal af partipanterne* havde truffet om, at visse partipanter, der resterede med betalingen af lovede indskud, skulle erlægge disse med rente eller have den allerede erlagte kapital forbrudt.

Fremdeles møder vi den efterhånden – af regeringen – så yndede tvangsindlæggelse af embedsmænd som aktionærer, og endelig »... paa det saa herlig og nyttig Handel des bedre kunde blive ved . . .«, skulle der opkræves en skat på 60 sldr. (dog kun een gang) af hver karrosse, hvis ejer ikke hidtil havde støttet kompagniet eller lovede at ville gøre det. Denne bestemmelse gav anledning til en i kompagniets arkiv bevaret, højst interessant fortegnelse over karrosser i København. Tallet på de retfærdige, som havde indskudt 500 sldr. eller mere, var 18. De, der havde lovet at indbetale 500 sldr. eller mere, var 14 i alt. 22 havde haft en plausibel undskyldning såsom at have solgt deres karrosse eller at

være flyttet. Men tallet på dem, om hvem der intet var at fremføre, var ikke mindre end 154.

Participanterne måtte vist indrømme, at øvrigheden ikke lod dem i stikken; de 154 og andre med dem har måske ment, at det var et lovligt stort apparat at sætte i værk for så snæver en kreds' skyld.

Der går en lige linie fra Christian IV's forskellige fremstød på erhvervslivets område, som jo ofte havde København til skueplads, over et foretagende som Vestindisk Kompagni, der kan betragtes som prototype på enevældens samarbejde med det københavnske patriciat, og frem til de store statsstøttede foretagender, der var så karakteristiske for det københavnske erhvervsliv i det 18. århundrede. Herom skriver Albert Olsen: »Selv om en lille Del af disse Foretagender maaske nok lige saa fuldt kan opfattes som Spekulationsobjekter for Embedsmænd, der herigennem forøgede deres Indtægter paa Publikums og Statskassens Bekostning, eller til Tider var at anse for maskerede Statslaan, er det dog ikke i Stand til at forrykke Indtrykket af en stærk økonomisk Præference for Hovedstaden paa de øvrige Deles Bekostning. Med dette Formaal stilledes Statskassen til Disposition, og naar den var tom, hvad jævnlig var Tilfældet, tog man Banken til Hjælp . . .«.¹⁹⁰ Bortset fra den 1736 oprettede bank turde denne karakteristik have gyldighed også for den forudgående, ældre enevældetid. Når godtfolk i Roskilde og Nakskov, på Falster og Fyn holdt sig fra Vestindisk Kompagni, kan det skyldes erkendelse af, at københavnerne i samspillet mellem erhvervsliv og statsstyre havde fat i den lange ende, og at andre derfor kun vanskeligt kunne gøre sig gældende. Hertil kom så, men kun til en vis grad, svigtende evne. Hvorom alting er, så tyder forholdene i Vestindisk Kompagni på, at vi fra Christian V's tid må regne med den i det følgende århundrede kendte konstellation: københavnske storkøb-

mænd, fremtrædende embedsmænd og højadelige godsejere,¹⁹¹ men ikke i nævneværdig grad repræsentanter for købstadspatriciatet, hvilket sidste betegner en karakteristisk forskel mellem dette kompagni og det første ostindiske kompagni i Christian IV's tid.¹⁹²

XI

Vi vil herefter gå over til at betragte det, der i Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848, som Rigsarkivet udsendte i 1889, kaldes »Den øverste Styrelse af Statens materielle Anliggender«. Her møder vi først to medlemmer af den gamle adel, der var »gået over« til det nye regime, skatmesteren Hannibal Sehested og rentemester Mogens Friis. Begge disse har dog mindre interesse i denne sammenhæng; Sehesteds tid optoges for en stor del af diplomatisk arbejde, rækkevidden af hans borgerlige forbindelser er det ikke let at blive klar over, og hans indflydelse på det her behandlede område af statsstyrelsen har næppe været betydelig; og om Friis gælder det, at hans ivrige virke som godssamler i alt væsentligt lagde beslag på ham. Om rentemester Henrik Müller må man vistnok sige, at hans administrative virke først og fremmest var betinget af de meget omfattende erhvervsforetagender, han ledede eller var interesseret i, men at han til gengæld på det politiske plan synes at have opereret så forsigtigt, at han kun vanskeligt lader sig placere; hans forretninger var også af en sådan karakter og hans position så enestående, at en behandling af hans forhold ganske ville sprænge nærværende undersøgelses rammer; det er derfor hensigten at udskyde skildringen af denne mand til et særligt arbejde. Derimod må interessen uvilkårligt samle sig om en skikkelse som rentemester Christoffer Gabel. En skildring af hans økonomiske aktivitet har netop interesse, fordi hans politiske stadi er så nogenlunde klart belyst. Men inden dette sker, kan

det vist være passende som en slags introduktion at give et omrids af en af de lidt mindre kendte embedsmænds virksomhed. Det er ofte meget lærerigt at se en institution »fra neden«.

Til dette formål turde man næppe kunne vælge nogen bedre end Rentekammerets generalbogholder Johan Steinkuhl.

Første gang vi møder Steinkuhl (som han selv skrev sig), er i 1631, da han fik pas til over Holland at rejse til Frankrig i forretningsanliggender. Samme år – helligtrekongersaften – var han blevet optaget i Danske Kompagni, og 1636 træffes han som participant i Islandske Kompagni med det forholdsvis anselige beløb af 1.741 rd. Efterhånden kom han til at høre til kompagniets ledende. 1637 nævnes han blandt dets revisorer, senere f.ex. 1654, var han sammen med Hans Nansen dets repræsentant ved forhandlinger om statsleverancer.¹⁹³ I forbindelse med Islands-handelen kom Steinkuhl ind på salthandel, 1642 havde han og Find Nielsen Trelund, den senere borgmester, Peder Pedersen Lerches forgænger i ægteskabet med Hans Nansens datter Dorothea, forpligtet sig til med deres skib »Fadet« at hente salt i Spanien, og 1655 blev Steinkuhl som en af hovedparticipanterne direktør for Saltkompagniet sammen med borgmester Peder Pedersen og Herman Iserberg. Af de bevarede fragmenter af Københavns toldregnskaber kan vi se, at den islandske fisk blev afsat i Østersø-området: 10. december 1645 kom en skude fra Island med 100 skippund islandsk fisk for Johan Steinkuhl bestemt for Danzig, 20. april 1658 afsendte han 125 skippund islandsk fisk til Königsberg og 1. maj s.å. 75 skippund af samme vare til Elbing. Returfragten udgjordes i hvert fald i 1650'erne af humle, thi 1653-56 leverede Steinkuhl staten for c. 4.500 rd. prøjsisk humle. En del af betalingen herfor faldt 1654 i form af 700 tdr. rug fra Kalundborg.¹⁹⁴

Lejlighedsvis har korn erhvervet på denne måde sikkert af købmændene været anvendt til Islands forsyning. Men sikkert kun

lejlighedsvis. Thi også hovedstadens forsyning påkaldte den kyn-
dige forretningsmands opmærksomhed. Vi ved således, at Ulfeldt-
parrets husven dr. med. Otto Sperling, der tjente sig en extra-
skilling ved rederivirksomhed, lod Steinkuhl fragte en krejer, og
at denne førte rug med til København fra Danzig.¹⁹⁵ En, ikke helt
ufarlig, følge af denne forbindelse var det vel, når Steinkuhl siden
»svarede« til Sperlings gård og to våninger.¹⁹⁶ Andre forretnings-
forbindelser var borgmester Mogens Christensen i Holbæk, hos
hvem Steinkuhl 9. december 1640 lånte 1.000 rd., og rådmand
Peder Jensen sammesteds, der 1651 skyldte ham 203 sldr.¹⁹⁷ Og
i 1658 hører vi om en strid mellem borgmester Christoffer Hansen
og Steinkuhl om en obligation på 1.000 rd., som Steinkuhl havde
givet dr. Bartholin, men som denne havde transporteret til borg-
mesteren.¹⁹⁸ Et andet lån, ligeledes på 1.000 rd., stiftede han 11.
december 1656 hos øverste renteskriver Jørgen Hansen, og det
følgende år finder vi Steinkuhl blandt deltagerne i det sukkerraffi-
naderi, som daværende renteskriver Jens Lassen oprettede i til-
knytning til det af ham stiftede Afrikanske Handelskompagni.¹⁹⁹
Ligeledes deltog Steinkuhl i 1650'erne sammen med Goddert
Braem og Hans Nansen i trafikken på de Caribiske øer, og sammen
med den kendte stadshauptmand Frederik Thuresen prøvede han
dog uden større held at drive hvalfangst.²⁰⁰ Sammen med borg-
mester Peder Pedersen havde han i begyndelsen af 1650'erne i
Göteborg købt for 6.918 rd. *krudt*. De 4.520 rd. var erlagt, men
sælgeren, oberst Ludvig Lesley, rykkede for resten. Herredagen
1656 fandt imidlertid, at han ikke havde krav på mere end 170
rd. Anders Melving i Helsingør, der først optrådte på oberstens
vegne, men siden synes at have overtaget oberstens fordring, fik
så i 1662 højesteretsdom for at skulle »fornøjes« med restbeløbet
2.398 rd., men en ny dom to år senere fastslog, at forskellen mellem
dansk og svensk vægt ikke forpligtede Steinkuhl og Peder Pedersen

til at udrede de omkostninger, Melving fordrede.²⁰¹ Det turde være tvivlsomt, om Melving har fået andet end ærgrelser ud af sin deltagelse i den sag. En anden sag mod Steinkuhl er ikke mindre typisk for tiden. 1661 stævnedes Moritz Frick Steinkuhl for 1.030 rd., som Steinkuhl havde fået for en vixel 2. december 1655. Samme vixel var udstedt af den gamle Herman Hegerfeld, nogle uger før han døde, og borgmestre og råd havde fundet Steinkuhl pligtig til at betale. Hvem der ikke betalte, var Steinkuhl, og julcaftensdag 1662 gjorde Frick over for øvrigheden rede for, hvorledes Steinkuhl, skønt dømt ved Højesteret, forhalede sagen; nu søgte Frick derfor hjælp mod yderligere forhaling og gjorde samtidig opmærksom på, at Steffen v. Essen og Severin Lauritsen havde garanteret for Steinkuhl, da sagen i 1656 gik til Herredag. Da Fricks sidste indlæg er at finde blandt Danske Kancellis henlagte sager, ser det unægtelig ud til, at hans stormløb mod Steinkuhl ikke har haft bedre resultat end Anders Melvings.²⁰²

Til Steinkuhls virksomhedsområde hørte også interesser i fast ejendom. Når han 1655 fik pant i Johannes Jacob Hayms gård uden for Nørreport for 210 sldr.²⁰³ og 1659 fik pant i et hus i Torvegade på Christianshavn for 240 sldr.,²⁰⁴ har årsagen dog sikkert, som beløbene antyder, været forretninger af anden art. Men i 1659 nævner mandtallerne i St. Annæ Kvarter »Johan Stenkuls Huse« i Strandstræde; der synes at have været mindst 23 lejligheder. Også Steinkuhl har søgt at skaffe sig en gevinst ved at investere i lejehuse i dette nybyggerkvarter, der netop prægedes af at være genstand for bedre folks opmærksomhed. Blandt hus-ejerne finder man f.ex. borgmester Find Nielsen Trellund, der havde 8 lejere, sekretær Theodor Lente havde 13, Hendes Majestæt dronningen 22 og især »Doctor Bølchis Huse« rummede dels dr. Peter Bülches egen bolig og husede dels ikke mindre end 37 lejere.²⁰⁵

Alt i alt tegner de efterretninger, vi har om Johan Steinkuhls løbebane før 1660, billedet af en typisk københavnsk patricier. Det stemmer også godt overens hermed, at han boede i det pæne Strand Kvarter i en grundmuret ejendom, som han 1649 havde købt af Vibeke Kruses søn Ulrik Christian Gyldenløve. Det var også naturligt, at Steinkuhl 1650 var medudsteder af byens fuldmagt ved prins Christians valg, og at han og Jørgen Mathissen, begge »borgere och fornehme handlingsmend her vdi staden« året derpå på fremtrædende vis var medvirkende ved udstedelsen af den lavsskrå, kongen havde bevilget det af »denne byes trafiquerende borgerskab« oprettede købmands- og kræmmerlav.²⁰⁶

Hvilken rolle Johan Steinkuhl har spillet under stændermødet i 1660, der førte til statsomvæltningen, ved vi ikke. Men vi ved, at han og hans fælle fra hvalfangstforsøget, Thuresen, under krigen havde ydet fragtfart med skibet »Charitas« for 3.000 rd.,²⁰⁷ og at Steinkuhl under belejringen var kaptajn for borgervæbningens Strand-kompagni.²⁰⁸ Endvidere ved vi, at rentemestrene 26. januar 1661 fik ordre til at udbetale rejsepenge til sønnen, kancellisekretær Christopher Steinkuhl og til biskop Hans Svanes famulus, 200 rd. til hver, så at de, som det var dem pålagt, kunne rejse rundt til henholdsvis den borgerlige og gejstlige stand og præsentere Enevolds-Arveregeringsakten til underskrift.²⁰⁹

Men ikke mindst tør vi af Johan Steinkuhls videre løbebane slutte, at han i 1660 har været at finde, hvor det sømmede sig en loyal københavner.

I forbindelse med ændringer i Rentekammeret, som blev en følge af regeringsforandringen i 1660, indrettedes 1661 et embede som generalbogholder. Ligesom i Sverige, hvor man allerede en menneskealder tidligere i 1624 havde oprettet et sådant embede, blev det også her besat med en storhandelsmand. Det var ikke blot patriciernes penge og kredit, som staten havde brug for, men

tillige deres sagkundskab. Forklaringen på, at Johan Steinkuhl udpegedes til denne post, må vistnok søges i, at han beklædte en lignende i Islandske Kompagni, hans hyppige optræden på dets vegne tyder herpå, men det er dog næppe hele forklaringen. Et og andet taler nemlig for, at Carl Christiansen har ret, når han, rigtignok uden nærmere begrundelse, skriver, at det rimeligvis var Christoffer Gabel, der fik Steinkuhl ansat »først med 800 Rdl. og siden med 1.500 Rdl.« i gage om året.²¹⁰ For det første var det naturligvis pålidelige mænd, der fik overdraget hverv som det, der blev tildelt den unge Steinkuhl 26. januar, og som det, hans fader fik overdraget tre uger senere (Johan Steinkuhls bestalling er dateret 16. februar 1661). Og dernæst turde der ligge en vis vægt på, at Steinkuhls mellemværender med staten for en ikke ringe dels vedkommende ordnedes af Gabel. Johan Steinkuhls afregning af 12. juni 1664 udviser et krav på staten på 9.463 rd. Herpå betaltes af Gabel 4.868 rd., af Albrecht Itzen 2.000 rd. og af Joachim Irgens 500 rd., i alt 7.368 rd., hvorefter der kun resterede 2.095 rd.²¹¹

Johan Steinkuhls tilknytning til Rentekammeret kom på ingen måde til at betyde nogen afbrydelse af hans erhvervsvirksomhed. 8. marts og 4. april 1661 søgte og fik han og konsorter pas til besjling af Island.²¹² I august s.å. viste han interesse for at overtage forpagtningen af krongodserne Beldringe og Lekkende,²¹³ hvilket vel ikke var uden forbindelse med, at hans datter Anne var gift med Søren Lauridsen af den i de egne indflydelsesrige slægt, hvis bedst kendte medlem var »Pensionarius over Vordingborg Amt«, Nysøs bygherre Jens Lauridsen. 1. marts 1661 havde Steinkuhl givet denne sin »kære svoger« en obligation på 300 rd. at betale 11. juni det følgende år,²¹⁴ og i 1662 var det Jens Lauridsen, der overtog forpagtningen af Beldringe og Lekkende, og i tiden indtil 1670 forestod han amtets administration. Denne sam-

fundsstøtte blev dog ikke altid mødt med den forståelse, som han mente at have billigt krav på; efter branden i Præstø, hvor en stor del af Jens Lauridsens huse og ejendomme nedbrændte til-lige med, som han 22. april 1668 skrev ind til Kancelliet, en stor del af hans formue formedelst »naboernes store uagtsomhed og ryggesløshed«, begærede han sin øde plads indhegnet fra de andre og sat i hartkorn og underlagt Bårse herred;²¹⁵ tilladelsen hertil blev faktisk conciperet 28. april, men kasseredes 4. juli s.å. Jens Lauridsen var dog ikke så let at stoppe; 1670-73 erhvervede han af kronen 10 jorder med skov ved Præstø, Klosterhaven dér, 19 haver uden for byen samt Præstø Overdrev.²¹⁶

Hvad Søren Lauridsen, den anden af Præstø-borgmesteren Lau-rids Nielsens fremadstræbende sønner angår, var heller ikke han nogen sinke. Han var draget til København, hvor han 1657 var at finde blandt interessenterne i det tidligere nævnte sukkerraffina-deri, og på et så interessant tidspunkt som 21. november 1660, da tropperne var på mytteriets rand af sult og manglende sold, blev han udnævnt til kommissarius for soldatesken og garnisonen i København.²¹⁷ 1662 købte Søren Lauridsen for 23.000 rd. Spar-resholm af Vincentz Joachim Hahn (der havde giftet sig til den).²¹⁸ Om Steinkuhls svigersøn skal vi endnu blot nævne, at han indtil sin død 1671 synes at have holdt sin position; derpå tyder i det mindste en række gode forbindelser på det københavnske lånemarked.²¹⁹

Steinkuhls egen stilling var vistnok mere usikker, men endnu i 1667 ser man dog, at han for sine humleleverancer har fået ud-betalt 3.600 rd. af de hollandske subsidier.²²⁰ Og året efter fik han det hverv at være med til at skønne over, hvorvidt den af Herman Jæger planlagte oliemølle på Christianshavn kunne tæn-kes at være brandfarlig²²¹ – for ret at kunne goutere denne efter-retning må man vide, hvad vi senere skal komme tilbage til, at

bag Jæger stod Christoffer Gabel. Steinkuhl havde imidlertid sit at svare til. 20. maj 1667 lod Claus Condevin på bytinget læse en transport på 4.800 rd. på et håndskrift af Johan Steinkuhl udstedt til Søren Lauridsen Præstø mod pant i Steinkuhls gård.²²² 1669 kom så katastrofen. Sammen med en anden embedsmand i Rentekammeret Thomas Thomassen havde Steinkuhl ladet en misregning ved et godsudlæg passere. Den renteskriver, der havde haft med beregningen at gøre, blev dømt på ære og boslod, Thomassen på stilling og boslod og Steinkuhl på stilling, efter at kongen havde grebet ind og af Kammerretten forlangt en bestemt strafudmåling. Denne afgørelse tilfredsstillede ikke kongen, der absolut ikke forstod spøg i pengesager, og enden blev, at Steinkuhl blev afsat, og hans to kolleger kom i Blåtårn.²²³ Steinkuhls position var nu rystet. Kreditorerne begyndte at røre på sig; 16. maj 1670 fik Condevin, der selvfølgelig var blevet ængstelig for sine penge, udvirket et reskript til magistraten om, at Steinkuhls gård skulle vurderes til udlæg, og 1671 fik Hans Pedersen Kleins enke Magdalene Højesterets dom for, at han skulle svare til de 500 rd., som Klein havde kautioneret for, da Steinkuhl 11. juni 1664 havde lånt dem hos borgmester Peder Pedersen.²²⁴ Samtidig blev Steinkuhl dømt til at svare til de 320 rd., han 11. december 1669 havde lånt af Herman Robring, en fordring, som denne havde transporteret til velagt og fornemme karl Morten Ludevig, der fik udlæg i det gravsted, Steinkuhl havde i Helliggejst. Men derved kom Ludevig i strid med Peter Klaumand, der for en fordring på 210 rd. ligeledes havde fået udlæg i gravstedet.²²⁵

Samtidig havde sønnen Herman Steinkuhl uheld med sine forseg på godshandel. Den gamle københavnske handelsmand Niels Aagesen havde fået udlagt noget gods i Kalø len, men afstået det til en anden københavner, Christen Jensen Beck, og som indgiftet i dennes familie havde Herman på hustrus og stiførns vegne andel

heri sammen med Beck og dennes brødre for i alt 2.077 rd. Herman havde nu solgt dette gods til faderens foresatte i Rentekammeret, rentemester Mogens Friis, der netop på denne tid var optaget af de store godskøb, som kom til at danne grundlaget for det få år senere oprettede grevskab Friisenborg. Friis kom dog ikke længe til at nyde besiddelsen af dette, næppe ufordelagtigt erhvervede gods. Der var nemlig overgået Herman namsdom, og kreditor, som var fattigdirektionen, nedlagde protest. Skødet blev derfor underkendt til trods for, at Johan Steinkuhl tilbød sikkerhed i en afregning med kongen. På dette tidspunkt har Steinkuhls muligheder for at opnå betaling åbenbart ikke været taxeret ret højt.²²⁶

Med alt dette undrer det ikke, at den »kiere Swouger« Jens Lauridsen også rørte på sig. Men, erklærede han 23. april 1673, i to år havde han ikke kunnet få opspurgt, hvor Steinkuhl boede, og nu lod han ham stævne for Hammer herredsting.²²⁷ Det sidste, man hører om generalbogholderen, er, at datteren Anne, der imidlertid var blevet enke, 8. marts 1672 fik en kongelig resolution på, at de 4.000 rd., som hendes mand skyldte på sine regnskaber, måtte gå af i faderens fordring på kronen.²²⁸

XII

Generalbogholder Johan Steinkuhls skæbne har unægtelig interesse. Når en dygtig handelsmand, thi det må man anse Steinkuhl for, med gode forbindelser og indehaver af et vigtigt embede i den centrale finansadministration ved at miste det rygstød, som dette embede afgav, kom ud for et totalt sammenbrud, så får man et begreb om de vilkår, erhvervslivet havde at tage i betragtning i 1660'erne.

Krigsårenes tab i liv og gods må have været særdeles alvorlige.

H. H. Fussing og Aksel Lassen har vist, hvorledes pestangrebene i 1650'erne havde hovedansvaret for tabene af menneskeliv; førstnævnte har tillige påpeget, at de svenske udpresninger var særdeles effektive.²²⁹ Når den svenske resident så sent som i maj 1666 udførligt skildrede nøden i landet: Bønderne på Sjælland gik fra deres plov, fra Fyn og Jylland brød folk op fra hus og hjem for i hobevis at søge ud af landet o.s.v.,²³⁰ behøver han ikke at have overdrevet. Den tidligste enevældes stærkt militære anstrøg behøver blot ikke at forklares ved frygten for ydre og indre fjender, ved generalernes iver efter at vise deres uundværlighed og professionelt autoritære indstilling, men sikkert også ved nødvendigheden af at opretholde ro og orden i det krigshærgede land. Når således generalmajor Trampe rejste det spørgsmål, om kongen kunne stole på undersåtterne, er det ikke givet, at han har haft noget politisk sigte dermed; selv havde generalen vistnok erfaringer af rent disciplinær art fra Jylland, hvor hans tropper var blevet anklaget for plyndring.²³¹

Nøden og opløsningen efter krigsafslutningen var nemlig dybtgående. At man i sommeren 1660 jagtede desertører og løsgængere, og at begravelsen af døde, der »skal findes her og der på marken«, måtte organiseres, var vel at vente, og ligeså, at feltherren Hans Schack over for den svenske resident hævdede, at grev Douglas' armé havde bortført henved 300 bønder fra Sjælland, hvilke nu behøvedes til atter at besætte gårdene med.²³² Værre var det, når den svenske resident 1661 kunne skrive hjem, at snaphaner gjorde skovene usikre, og at de havde dræbt nogle personer, som var fundet døde mellem Helsingør og København samt ved Frederiksborg, og det på samme tid som kongen havde opholdt sig i Helsingør. 1665 hedder det, at betlere og løsgængere skal tiltage i Roskilde, hvorfor de vil være at sende til Børnehuset i København. Dette var netop blevet genoprettet og skal i 1667

have haft over 300 og året efter 400 indlagte.²³³ 1665 var man heller ikke nået videre, end at der måtte sendes en deling rytteri til Præstøegnen for at jage snaphaner, og i november 1667 måtte Statskollegiet behandle en memorial fra amtmanden på Antvorskov, der klagede over »atskillige slemme Folk, en Part fredeløse, andre, som er udbrøt af Fængsel, en Del, som er pardonneret enten af Holmen eller anden Fængsel, och de fleste Løsgengere och tienistløse Folk, som rotter dennem tilsammen och icke alleniste gjører reisende Folk stor Skade, mens besynderlig Bønderne och andre, som boer paa Landet«. Endnu 1668 hører vi fra Fyn, at der var begået et mord af løsgængere eller, som det hed i det officielle sprog, »Et sammenrøttet Parti och Racherpach«, som »meget ilde paa adschillige stæder med plynderi och anden ulempe sig skall forholde«. Med en trykt forordning mod løsgængere på Fyn og et våbenforbud søgte regeringen at sætte en stopper for dette uvæsen; om det lykkedes, kan nok være tvivlsomt.²³⁴ Selv den i al sin loyalitet så glade og tilfredse Vartov-præst Anders Matthiesen Hjørring kunne ikke skjule, at det »end saa længe efter Landekrig« var galt fat, at tyve, røvere og mordere dristigt drev deres spil, og han undrede sig »visselig« over, »at nogen turde tage sig slig Dristighed til, synderlig udi det Land, hvor Herskab og Øvrighed selv reside-rede og holdt over Fred, Ret og Sikkerhed . . .«. Hjørring nævner våbenforbudet 1668, men tilføjer, at skønt mange blev straffede, blev der dog flere tilbage, så at Hans Majestæt måtte lade udkommandere ryttere – »dog alligevel bleve de onde ikke udryddede«. ²³⁵

Det er et vidnesbyrd om, hvor stor desorganisationen og nøden har været, at det tog så lang tid, før øvrigheden magtede at opret-holde retssikkerheden. Samtidig kaster det lys over de vanskeligheder, erhvervslivet havde at kæmpe med.

Den gamle adel, der ikke længere havde så store muligheder som før for ad politisk vej at søge at afværge økonomisk modgang,

måtte nu, siger den svenske resident i maj 1666, for sine øde bøndergårde betale al den pålagte kontribution, foruden hvad den af sine egne sædegårde måtte give i landgilde, og for øvrigt kontribuere til soldaternes underholdning. Og, fortsætter han, mange adelige sælger derover deres godser for halv værdi, og bosætter sig i stæderne.²³⁶ Vel er den svenske resident ikke nogen upartisk, endsige venlig, iagttager af den nye danske enevælde. Men helt uret kan han ikke have i denne sag. Under Statskollegiets forhandlinger 1663-64 om proceduren ved gældssager, der bl.a. førte til forordningen af 13. juni 1663, som betegnende nok skulle sikre en mere punktlig efterkommelse af højesteretsdomme i slige sager, fremkom de adelige assessorer i kollegiet 9. juli 1664 med et interessant indlæg, hvori det bl.a. hed, at »rede Penge her i Eders Mayts. Riger och Lande imod Jordegods at regne nu befindes at verre faa, och efter nerverende Tiders Tilstand ingen saadan Proportion imellem beggis Værd er, som tilforn hafver vaaret och hoes andere omliggende Naboer er, de fleste Debitorer, som nu mest af deris Creditorer engstis och søgis, ere och de, som eie Jordegods . . .«. ²³⁷ Svenskerens udsagn støttes ikke mindre af den spekulationsprægede godssamling, som fandt sted på samme tid. Her skal det blot nævnes, at det lykkedes de to *rentemestre* Mogens Friis og Henrik Müller at samle sig sådanne godskomplexer, som man vist kun kan finde magen til helt tilbage på Valdemars-tiden hos Hvide-slægten i dennes glanstid.²³⁸

Disse forhold var naturligvis af største betydning for borgerstanden. Da f.ex. Johan Steinkuhl som nævnt i 1661 søgte om at forpagte Beldringe og Lekkende, ville han naturligvis have tidens tilstand og bøndernes vilkår taget i betragtning, og det hed samtidig, at kgl. bygmester Albert Mathiesen havde taxeret reparationsudgifterne til c. 900 rd., og desuden var hele stalden på Beldringe faldet om siden taxationen.²³⁹

Som de store, således også de små gårde. 5. januar 1661 anmodede Jørgen Sørensen om, at bønderne på Frederiksborg len indtil videre måtte blive forskånet for privates fordringer, da de var ganske forarmede og nu besværedes med udgift til soldater; og to dage senere udgik kongebrev med forbud mod at tage nam eller vurdering hos dem, og et lignende brev fik Københavns lens bønder.²⁴⁰ På Falster sørgede dronningen for, at borgerne ikke gjorde deres ret for stærkt gældende, og endnu i 1690'erne var falsterske bønder »nogen Tusind Rdl.« skyldige til købstadmændene.²⁴¹

Sådanne beskyttelsesforanstaltninger over for bønderne (og disses herskab) var naturligvis ikke velsete blandt borgerne. 6. marts 1661 indgav 18 københavnske undersåtter og skatteborgere, som de selv kaldte sig, et udførligt andragende, hvori de først mindede om deres indsats i krigen og dernæst erklærede, at de havde gjort regning på øvrighedens bistand, bl.a. når det gjaldt indkrævning af tilgodehavender hos bønderne. Forordningen af 12. februar (der byggede på de ovennævnte kongebreve af 5. og 7. januar) var dem til stor fortræd, da de havde størstedelen af deres handel med bønderne, hos hvem de havde det meste af deres middel og formue udsat. Nu måtte de lide nød og trang og »dagligen af voris Creditorer, som vi Varene (hvormed vi Bønderne udi deres høie Nød undsat hafve), hvilket sig en ansenlig Summa tilhaabe bedrager, paa det de nogit til Føde kunde hafve, emeden de Sæden udi Jorden och Høsten ind brachte, af bekommit och os forre udsat hafve, ulideligen ængstis och tribuleris . . .«. De gjorde derpå opmærksom på, at der »(Gud være lofvit)« stadig var mange bønder, som meget vel var i stand til at betale, og bad om at måtte søge disse, eller få frihed for kreditorerne i tre år.²⁴² At man fra regeringens side ikke var blind for byerhvervenes vanskeligheder, synes at fremgå af Statskollegiets modtagelse af dette indlæg.²⁴³ Men forståelse

var ikke nok. En handelsmand ved navn Andreas Wolf bad 19. april 1662 om beskærmelsesbrev, idet han berettede, at han for omtrent to år siden var kommet fra Amsterdam med forskellige varer, der blev solgt til adel og uadel, men til dato var liden eller ingen betaling indkommet, og han kunne kun få jordegods(!) og søgtes af sine kreditorer.²⁴⁴ Og på samme måde fandt en af de 18 københavnske skatteborgere sig foranlediget til atter at søge majestæten beskyttelse halvandet år efter den første henvendelse i følgende, meget oplysende supplik.²⁴⁵

Stormechtigste Høybaarne Første
allernaadigste Herre och Konge

E:K:M: forarsages[!] ieg fattige vnge Mand, Borger her i Staden, paa dette allerunderdanigste at andrage, huorledes ieg kortt for Krigen, haffuer mig her nedersatt, min Næring med Handell och Kiøbmandschabf, at anfange, huor paa ehr fuldt, at ieg i Fredstider, till Bønder, och i andere sma Steder haffuer vdborget for nogle Tusind Daller, och for vdenn huis i Ruptueln vwiss bleffuen ehr, af mange ilde bedragen till med min storre erlliden Søeschade, saa vell paa Kap som andere Schibes Vdredning i forgangen, besuerlige Tid, huor vdoffuer andere sidder och haffuer mine Meeddell vnder Hender och ieg nu af threj eller firre Personer hartt trenges for nogle smaa Sumer den høyste paa 280 Rdr. och dee andere ringere och truer mig med Wuodering[!] i min Boed, saa dee søger mig af Haad at ville ruinere mig, vanset ieg haffuer presenteret dennem guode kiøbmands Waare, Obligationer och Schibbsparter i Bettalling; da er ieg till E: K: M: allerunderdanigste indflyendes, och bøennfallendes, dett E: K: M: af kongellig Mildhed och Naade, allernaadigste villde komme mig fattige Mand till Hielp, paa denne min vnderdanigste Suplicasion, at ieg ich med Retter schulle offuer illes, och aldielles bliffue ødelagt och

Trauerige Klage/
 Ober den erbärmlichen Abschied/desß wolbekandten Herrn Credits/welcher
 heutigs Tags schier an allen Orten tod gefunden wird.

Der Banker was in luter Hoff
 In aller Welt ein Ruhmwort
 Credit der welt allzumost
 ligt doerim Cardo was betragt groß
 Was in Crempeln recht verfahren
 So saure elgester Sünden an
 Lince Rompt zum Beben.

In Frieden ist er auch kalt
 So mar er ein christlich Geist
 Es hat jegund nicht den Pfand
 Nicht auf und lag nur hic das Pfand
 Ich glaub was ich in Händen hab
 Dey mir ist dieß Credit schick.

Credit der ist in Trumt gefall
 Da mi lag je jowann fiesch an
 Schuresen: zorn auf Ders zu Galt
 Wenzylt den den Geldzich ferre und fuß
 Zum Goldarbeiter
 In fauber Kunst an weis ich haw

Kreditens død. Tysk flyveblad fra midten af 17. århundrede, der viser, hvorledes alle erhverv rammes af kreditmangel. Georg Steinhausen, Monographien zur deutschen Kulturgeschichte, II, Leipzig 1899, Abb. 86

riueneret[!], mens paa thou Aars Thid Delasion at haffue, min till Kraff at indfoedere, saa schall der ingen klage offuer mig, men en huer schall faa sin richtige Bettalling, her er firre eller femb Borgere ruineret, af dem som haffuer hafft dieris Handell med Bønderne och ieg haffuer lied stoer Schaade hoes dennem ochsaa, huor vdoffuer ieg indfflyer till min allernadigste Herre och Konnge, att E: K: M: af Millhed och Naade villde hielpe mig fattige Mand

JOHAN JØRGENSEN

med ett milltt Suar, dend høye kongelige Naade och Velgierning
Gud i Hemmelen rigeligen vill belønne, och ieg forbliffuer

Haffnia den
6 Nouembr 1662

E: K: M:

allerunderdanigste troeplicht
schyldigste ydmygste Tiennere

Søffren Hanssen Raffuen

Eg. Handt.

At der har hersket en særdeles alvorlig pengemangel, er evident. Ikke alene den danske statskasse,²⁴⁶ men også de fleste privatfolks pengeskrin var gabende tomme. At denne likviditetskrise synes at have ramt hele Nordeuropa, gjorde absolut ikke sagen bedre – tværtimod.²⁴⁷ Medens der efter Grevens Fejde og statsomvæltningen i 1536 hengik knap ti år, før Christian III og Johan Friis kunne skride til en reform af statsforvaltningen, var forholdene i 17. århundrede så vanskelige, at den tilsvarende sanering efter enevældens indførelse først tyve år efter denne begyndte at gøre sig gældende gennem den store revisionskommissions virke i 1680'erne.

XIII

Forbindelsen mellem ledende politikere og fremtrædende repræsentanter for det københavnske erhvervsliv var på ingen måde noget særegent for den første enevældetid. For ikke at tale om »borgerkonger« som Erik af Pommern, kong Hans eller Christiern II, kan der erindres om en politiker som Christoffer Valkendorf eller de to mest fremtrædende af Københavns statholdere i første halvdel af det 17. århundrede, Breide Rantzau, der sammen med Mikkell Vibe, datidens største københavnske handels-

mand, drev rederivirksomhed,²⁴⁸ og Corfitz Ulfeldt, hvis kontakt med byens storhandelsmænd som bekendt var særdeles intim.

Den i 1664 udnævnte statholder passede for så vidt udmærket til embedet, som hans forbindelse med stadens erhvervsliv var overordentlig veludviklet. Men der var den forskel mellem Christoffer Gabel – thi ham var det – og hans forgængere, at den statsmagt, som statholderen nu repræsenterede, havde langt større magtmidler til at fremme eller eventuelt hæmme en erhvervspolitik til gunst for hovedstadens borgere. En skildring af forholdet mellem de københavnske patriciere og deres statholder kan da passende danne afslutningen på disse undersøgelser.

Det var som kong Frederik III's faktotum, Christoffer Gabel gjorde sin entré. Et blik på hans opgørelse af mellemværendet med kongen giver et udmærket indtryk heraf. I 1648 finder vi f.ex.: betalt en sukkerbager 6 rd., betalt fragt for det venetianske glas, som Gabriel Gomez sendte, 10 rd. – akkurat hvad man kunne vente af en »fyrstetjener i det lille format«²⁴⁹ – men allerede herefter følger nogle poster, som nok bør få den, der studerer Christoffer Gabel som statsmand, til at spidse øren: pro rest angående sølvservice 274 rd., og: til kort på det gamle sølv 1.900 rd., udlagt mønterløn 261 rd.; men de 1.900 rd.s skade på sølvet tog Gabel på sig, »efterdi det var accorderet«, hvorimod mønterlønnen, der var et regale, var ham »som privatum« uvedkommende. Fra året 1650 noterer man sig følgende poster: tab af renter af 8.382 rd., der var assigneret hos A. B. Berns og Leonhard Marselis, men som først blev betalt 1¹/₃ år senere, 670 rd., dernæst rente af udlagt rente til Jochum Beckman på det store pengemarked i Kiel, omslaget, 90 rd., og endelig: forskudt til Ulrik Frederik Gyldenløve 1648-50 6.464 rd.²⁵⁰ Fyrstetjenerens format var måske alligevel ikke så ringe, når det gjaldt pengesager.

Snart kom Gabel også med i den københavnske storhandel. Sam-

men med Jens Lassen, Morten Mikkelsen og Niels Friis indgav han 17. november 1653 en ansøgning til den spanske konge om at måtte drive slavehandel,²⁵¹ og ved oprettelsen af det tidligere omtalte sukkerraffinaderi repræsenterede Gabel prinsesse Frederikke Amalie, hvilket viser, at hans tilknytning til københavnske patricierkredse var en kendsgerning allerede inden belejringen og statsomvæltningen. Om Christoffer Gabels andel i denne er vi, ganske som når talen er om de andre implicerede, henvist til formodninger. Så meget er dog vist, at han har haft fast og sikkert stade på den rigtige side. Embedet som rentemester blev Gabels første udbytte, og mere fulgte, 1660'erne blev hans glanstid.

Gabels regnskaber for disse år viser umiskendeligt, hvilken nøglestilling han nu indtog. I ham havde kong Frederik fået en såre nyttig rentemester, der, når statskassen var tom, og det var den næsten altid, af egne midler kunne klare de mest påtrængende udgifter til lønninger og leverancer. Frem til april 1664 forstrakte Gabel hofmesteren Christoffer Sehested med 5.300 rd., hofråd Fr. v.d. Wisch fik i samme tid 3.000 rd., ceremonimester Speckhahns gage udgjorde 2.000 rd., generalbogholder Johan Steinkuhl havde, som vi allerede har set, modtaget 4.866 rd. Hans Pedersen Bladt, rentemester Henrik Müllers svoger, havde fået 3.277 rd. En så nyttig person som slotsfogeden Joachim Waldpurger, der havde tilsynet med de i Blåtårn forvarede, havde modtaget 2.716 rd. og amtskriveren på Kronborg Isbrandt v. Holten 1.294 rd. Dertil kom, at en række hoffolk og embedsmænd havde modtaget mindre summer. Der kan ikke være tvivl om, at Gabels navn har haft en egen klang blandt datidens hof- og statstjenestemænd. Man læse blot den underdanige og ydmyge memorial, Erasmus Byssing, sognepræsten på Christianshavn, hvis kaldelse havde givet anledning til Hans Sørensens og Hans Johansens ufrivillige ophold i Blåtårn, sendte Gabel, netop medens sagen stod på.²⁵² Efter at

have anført, at han havde 283 rd. til gode i besoldning som skibspræst, sluttede Byssing: »Om jeg ved den gode Herris gunstige befordring i denne min store nød og trang, som jeg fattige præstemand er geraaden udi i denne tid, af aarsager som kan være Eders Excellence noksom bevist . . .«.

Gabels afregninger viser også andre, ikke mindre vigtige forbindelser. Han havde udbetalt handelsmanden, hofslagter Niels Olufsen 1.180 rd., Hans Nansen og dennes afdøde søn Mikkell 1.000 rd. og Gabriel Gomez 753 rd. Og hertil kom, at han fortsat virkede som kongens private kasseimester. 30. januar 1664 havde Kgl. Majestæt selv fået 2.600 rd., 2. februar havde Gabel leveret et bæger af guld med skårne stene for 400 rd., 24. februar, hedder det videre i Gabels opgørelse over »Hvis [jeg] siden 24/12 1663 til min allernaadigste Herre og Konge allerunderdanigst har forskudt og udlagt«, havde kongen fået, »som Johan Widt Fyrbøder ved tvende Tider« havde leveret, 3.000 rd., og 20. marts havde samme Johan Widt fået andre 1.000 rd.; 16. april havde Gabel endvidere overført, »overgjort« en vixel til Gabriel Marselis i Holland, og endelig havde han 23. april »Overgjort Lambrecht von Hagen Schilder en Vixel til Holland til Marsely paa Rom at gaa, Schilderey for hans k.Ma. der at skulle kjøbes . . . 150 rd.«.

Christoffer Gabels »omsætning« med kongen i disse tre måneder androg tilsammen 9.560 rd. Alene bestyrelsen af majestættens pengesager var således en ganske anselig forretning. Og – selv på den tid – en af de mest solide; thi 24. april fik Gabel sit tilgodehavende assigneret i selve Øresundstolden, dette den danske kronens skønne zirats sidste tilflugt.

Men rentemester Gabel havde mange andre at sørge for. I 1664 ser vi ham betale pension til Paul Tscherning, generalauditøren, der året før havde angrebet adelsprivilegierne og slået til lyd for borgerlig lighed; også Københavns kommandant, Frederik v. Ahle-

feldts gage blev udredt af Gabel. Næste år betalte han atter Johan Steinkuhls gage og krævede samtidig sin egen for forløbne to år (det blev med renter 4.454 rd.); tilsammen androg hans tilgodehavende 10.820 rd., hvorfra dog gik 2.000 rd., som var optagen på rente hos Hans Højærværdighed ærkebiskop Hans Svane.

De sidste år af Frederik III's regering var Gabels forretninger på statens vegne særlig omfattende. Fra 1666 kan nævnes 1.172 rd. til Jonas Trellunds ammunitionsindkøb i Hamborg til Færøerne. 1667 betalte Gabel Henning Reventlows gage som kammerherre og året derpå Conrad Reventlows som kancelliråd. 1668 ser vi endvidere, at rådmand i København Hans Pedersen Bladt på statholder Gabels befaling havde leveret rug, islandsk fisk, smør og humle til Søetaten for i alt 11.729 rd., og at der fra Skatkammeret var betalt ikke mindre end 9.000 rd. i april-maj 1668, medens leverancerne havde fundet sted i juni-oktober det foregående år. Sandt nok er tallene i Gabels afregninger ikke påfaldende store, det interessante ved dem ligger snarere i de mange kontakter, de vidner om. Ikke mindst betalingen for prins Jørgens rejse 1668-70 understreger dette. Via Hinrich og Hans Pumpe i Hamborg sendtes således 8.000 rd., via Gabriel Marselis i Amsterdam 3.000 rd., Johan og Gerhard Feiga sammesteds c. 20.000 rd. og Gabriel Milan ligeledes i Amsterdam c. 29.000 rd. — Feiga og Milan var åbenbart ved at træde i stedet for Marselis. Tilsammen havde Gabel rejst 62.782 rd. til det nyttige formål, og hans betaling kom omgående, for de to trediedeles vedkommende hovedsagelig fra de norske toldindtægter.

Imidlertid fortsatte de mindre forretninger for kongehuset som hidtil. 1668 havde oberstløjtnant Stochmund fået 300 rd. for »rarieteter«, han havde ladet komme til Hans Majestæt fra Holland. 1669 havde kongen fået 4.000 rd., som Gabel havde lånt til ham, og dronningen havde fra Josua Abensur fået tvende

»Ertz-Diamantstene«, for hvilke Gabel havde måttet give Abensur sin obligation på 5.000 rd. Endvidere havde kongen i Holland ladet forfærdige en ny galiot ved navn »Crocudelle«, den havde Feiga betalt med 3.600 rd., og da den arriverede 28. juli 1669, medbragte den 5.000 italienske fliser og 700 tdr. cement, der kostede 3.004 rd., som ligeledes var udlagt af Feiga på Gabels vegne. En forgyldt karet til kongen kostede 1.000 rd., og adskillige gemakker på Frydendal var for den billige pris af 804 rd. blevet smykket med forgyldt læder fra Gabels eget hus.

31. december 1667 havde Ditlev Ahlefeldt solgt Gabel den obligation, som kongen 24. marts 1665 havde givet ham, og som lød på 10.000 rd. og for hvilken der var givet assignation i det Segebergske kalkværk. Dette erhvervede Gabel ved et mageskifte, hvorved han afstod Rantzausholm (Brahetrolleborg) på Fyn, som han 1664 havde købt af kronen for 19.301 rd.; kalkværket sattes til 80.000 rd. og Rantzausholm til 62.049 rd.²⁵³ Rentekammeret synes i sin beregning af prisen at have været omhyggeligt for, at Christoffer Gabel ikke kom til at lide alt for stort tab.

Endda var forretningerne med staten kun en del af rentemestrens økonomiske aktivitet, og måske ikke engang den største del. Men ligesom hans mellemværende med staten er den side af hans virksomhed, vi bedst kender, således har det også dannet ryggraden i det hele. Til det, som lader sig udlede af hans afregninger med statskassen, kan føjes, at Gabel 12. juli 1664 havde betalt Henrik Ruse 9.360 rd. på statens vegne og 4. marts s.å. Margrethe dr. Jørgen Fuirens 1.972 rd.²⁵⁴ Og når det erfares, at der i april 1662 blev givet rentemestrene ordre til at forhandle med Joachim Irgens for at »disponere hannem« til at yde forstrækning til prins Christians fornødenhed,²⁵⁵ er det fristende at sætte dette i forbindelse med et kongeligt missive af 17. august 1677, hvorved kongen efterlod den forseelse, at en obligation på 3.000 rd., som afgangne Joa-

chim Irgens von Westerwig havde udgivet til afgangne statholder Gabel, var skrevet på uret sort papir²⁵⁶ – imidlertid kender vi ikke samme obligations dato, og det kan meget vel tænkes, at den stammer fra en anden lejlighed, hvor Gabel på statens eller egne vegne har forhandlet med Irgens, og hvor denne måske ikke ganske har været klar over, om rentemesteren optrådte som embedsmand eller privatperson. Utænkeligt er det heller ikke, at Hans Lambrecht i Hamborg har været i en lignende situation, da han overdrog Gabel den kongelige obligation på 4.385 rd., som han havde modtaget 1661 som betaling for sit tilgodehavende. Endelig ved vi, at Poul Klingenberg på et eller andet tidspunkt har givet Gabel en obligation, thi i 1682 søgte dennes enke at få konfirmeret en kommissionskendelse gående ud på, at Klingenberg skulle indfri sin obligation med rente og rentes rente.²⁵⁷

Ejendomshandel havde, som vi har set, også Christoffer Gabels interesse. 1661 købte han af Christence Lykke, der netop var blevet enke og således tilhørte en stand, som alle dage har haft godssamleres særegne bevågenhed, det statelige gods Overgård ved Mariager Fjord for allerede samme år at sælge det igen til oberst Frederik v. Arenstorff. Vitterlighedsvidner var rentemester Henrik Müller og Selio Marselis. Meget betryggende.²⁵⁸ Og 1667 erhvervede Gabel Bavelse, som han få år derefter udvidede med Bavelse bys 13 bondegårde, der til dels var øde.²⁵⁹

I 1666 købte Gabel endvidere Turø af ammunitions- og proviantforvalter Poul Cornelissen, som blot et par år forinden havde fået øen i betaling af kronen (for c. 4.200 rd.).²⁶⁰ Det er ikke sandsynligt, at Gabel har betalt Cornelissen så høj en pris, som denne havde måttet give kronen, på den anden side er der heller ikke grund til at tro, at rentemesteren har gjort brug af sit mulige kendskab til svaghederne ved de af Cornelissen aflagte regnskaber – den store revisionskommission dømte siden Cornelissen til at til-

bagebetale staten 27.000 rd.²⁶¹ Det kan også anføres, at Gabel ejede en gård i Holsten, og at han i Norge af Jørgen Bjelke havde købt nogle ejendomme, som han i 1666 solgte videre til Cort Adler.²⁶² Endelig kom hertil selvfølgelig ejendomme i hovedstaden, hvor rentemesteren residerede i sin gård i den senere Slotsholmsgade, bekvemt nær ved slottet, og hvor han allerede 1650-51 havde sat penge i 21 lejevåninger, som udgjorde hele den karré, der begrænsedes af Holmens Kanal, Skvaldergade, Hummergade og Admiralgade.²⁶³

Med disse ejendomsinteresser forenedes megen anden aktivitet. Vi nævner i forbigående, at Gabel 1666 fik tilladelse til at udføre 200 øxne fra Rantzausholm, hvorhen det lystede ham, mod toldens erlæggelse.²⁶⁴ Derimod er der grund til at opholde sig ved Christoffer Gabels forbindelse med det første af enevældetidens utallige forsøg på at skabe en dansk industri.

Allerede i foråret 1660 havde der i regeringskredse været planer fremme om at starte en dansk produktion af sæbe, som man hidtil havde måttet indføre. Der var dog på dette ikke ligefrem velvalgte tidspunkt ingen, som »paa bare ord og uden at se lejlighed til at debitere de deraf kommende varer, sine midler vilde deri sætte«.²⁶⁵ Men ikke så snart var den politiske situation nogenlunde afklaret, før en vis Herman Jæger fra Amsterdam meldte sig. I november 1660 fik han eneret på fremstilling af sæbe i hele landet, han fik toldfrihed for sine råvarer og for sin export af færdigvarer samt toldbeskyttelse mod import af fremmed sæbe. Året efter fulgte skattefrihed for Jæger og hans virksomhed, og 1662 skred man til at forbyde importen af de billige sæber. 1663 gik Jæger videre med krav om, at danske bønder skulle forsyne ham med frø til olieframstillingen. Selv om Statskollegiet ikke var udelt begejstret for sæbefabrikanten, og selv om der lød klager over hans produkters kvalitet, nød han stadig godt af magthavernes bevågenhed.

Endnu 1668 fik han privilegium på sin oliemølle. Forklaringen er vistnok for en del den, at Jæger selv stillede den fornødne kapital; i hvert fald ved vi, at han 6. august 1661 gav Lorents Kettel af Amsterdam en obligation på 8.000 fl.²⁶⁶ Da Herman Jæger var død 1671, søgte en række kræmmere tilladelse til indførsel af 30 lst. sæbe fra Holland eller andetsteds, idet Jæger intet forråd havde efterladt sig;²⁶⁷ selv om der næppe er blevet spundet guld på dette foretagende – 1673 blev Lorents Kettel indført i boet for 3.300 rd.²⁶⁸ – hed det sig alligevel, at sæbesyderiet alene var til Jægers og hans patrons fordel.²⁶⁹ Forskellige forhold tyder på, at rentemester Gabel var denne patron. Regeringens støtte til sæbesyderiet faldt tidsmæssigt sammen med hans magtperiode, og en post i hans afregninger lader ane, at den indflydelsesrige rentemester i et afgørende øjeblik har stået sæbefabrikanten bi; på indtægtssiden opførte Gabel nemlig under 1665, 1. juli: Herman Jæger på Christianshavn til straf for den forseelse han på Slotspladsen havde begået . . . 1.000 rd.²⁷⁰ Når man i 1665 havde begået en forseelse på Slotspladsen (og det vil sikkert sige mod kongen eller kongehuset), der var så alvorlig, at den måtte sones med 1.000 rd., og på den anden side fortsat kunne nyde regeringens gunst i form af særdeles upopulære privilegier – så måtte man have en overordentlig solid rygdækning. Næppe andre end rentemester Gabel havde på daværende tidspunkt position til at kunne ordne en sådan affære. Forklaringen på en sådan indskriden kan være den, at rentemesteren selv havde skudt penge i foretagendet og således været interesseret i, at dette ikke mistede sin energiske leder, der i 1665 sikkert har været ganske ude af stand til at udrede beløbet. Men hertil kom, at Gabel muligvis var i familie med Jæger. Rentemesterens søster Margaretha var i sit andet ægteskab gift med sin fætter, som ikke var nogen anden end den kaptajnløjtnant Johan Jæger, der 1664 havde deltaget i kidnapningen af Ulfeldts ven

dr. Otto Sperling, og som netop 12. juni 1665 fik bestalling som slotsfoged på Københavns Slot. Det turde være en rimelig antagelse, at der var slægtskab mellem Herman og Johan Jæger.²⁷¹

Karakteristisk for Christoffer Gabels fremskudte position var det, at han ganske som sin forgænger Breide Rantzau tog livlig del i den fra København drevne handel og skibsfart på øerne i det nordlige Atlanterhav. Så tidligt som 1655 havde han forpagtet de visse og uvisse indkomster af Færøerne, 1661 fik han øerne kvit og frit for sig og sønnen Frederik, og 1662 kom hertil handelsmonopol, hvilket sidste Gabel udnyttede i et ikke lydefrit samarbejde med Jonas og senere Evert Trellund. Fra øerne lød strax klager, men betegnende nok lykkedes det først at få disse frem for kongen i forbindelse med magtkampen mellem Gabel og den unge fremadstræbende Peder Schumacher efter kong Frederik III's død.²⁷² Som navnet Trellund antyder, betød den færøske handel forretninger med hollænderne – 1670 fik Gabels galiot »Arme-gaard« pas til at gøre turen fra Færøerne til Holland og retur²⁷³ – og gennem Gabels korrespondance med Gabriel Milan, som 3. juli 1668 var blevet dansk faktor i Amsterdam,²⁷⁴ får man et indtryk af denne side af rentemesterens virksomhed. 8. januar 1670 skriver Gabel således til Milan, at han med den forrige faktor, Gomez, havde haft den ordning, at han til 6% havde haft nogle penge stående til disposition hos ham, og spørger nu, om Milan vil gå med til en lignende ordning. 8. marts følger til afvexling lidt statssager, idet Gabel skrev til den danske envoyé extraordinaire i Nederlandene Marcus Gjõe, at han nok skulle holde kongen underrettet om, hvorledes Gabriel Marselis' ældste søn viste sig »opiniatre« over for Gjõe, og bad samtidigt denne tage sig af Milan og dennes svoger Abenzur. 19. september 1670 indgik landfoged Severin Petersen på Gabels vegne en kontrakt med skipper Sivert Jansen om at transportere varer fra Færøerne til Amster-

dam, og Milan fik kontrakten tilsendt til efterretning. En måneds tid senere kunne Gabel fra Bavelse takke Milan for hans omsorg for »Armegaard« og for hans flid for Gabels sager i det hele taget – det ville være godt at lade galioten assurere. Endnu en måned senere, 19. november, hører vi, at Gabel håber på assignation i de penge, som ventes fra Spanien, og at han vil overgive pengene til Amsterdam eller Hamborg ved Texeira eller en anden pålidelig mand. Endelig kan nævnes et brev fra 21. november 1671, hvori det hedder, at Gabels skib »St. Christoffer« eventuelt kan sendes til Bordeaux igen, men at det skal assureres.

Tendensen til at lade statsager og private forretninger gå op i en højere eenhed er umiskendelig hos Christoffer Gabel. Leonora Christina siger rent ud i sit Jammers Minde, at hun og hendes gemal havde betalt ham 5.000 rd. for at komme ud af interneringen på Bornholm.²⁷⁵ Så meget mere interessant er det, at Ditlev Ahlefeldt i sine erindringer fremhæver, at Gabels meget nære forhold til Frederik III fik ham til at glemme sin egen interesse og negligere de midler til berigelse, som hans stilling kunne give. »Derfor havde hans arvinger ved hans død ikke heller så meget at glæde sig ved, som en sådan mand ved så gunstig en lejlighed billigvis burde og kunne have efterladt«, skriver Ahlefeldt ligefrem forarget.²⁷⁶ Ahlefeldt anså nemlig Gabels indflydelse for særdeles betydelig og nævner som eksempel, at en uduelig forvalter slap for videre forfølgelse, bl.a. fordi Gabel, der var forvalterens svoger, gik i forbøn for ham, således at Ahlefeldt ikke fandt det rådeligt at gå videre i sagen.²⁷⁷

Denne Christoffer Gabels position markeredes tydeligt i august 1664 med hans optagelse i adelsstanden. »Søndagen derefter«, fortæller den svenske resident,²⁷⁸ »tog han i Kirken sit Sæde lige efter Hr. Niels Trolle, hvilket, som man mener, skal have foraarsaget en stor Jalousie hos de gamle Rigsraader . . .«. At den gamle

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

Christoffer Gabel. Stik af Alb. Haelwegh efter Abraham Wuchters maleri. Kobberstiksamlingen

adel forargedes, var hvad man kunne vente, men – mente Ditlev Ahlefeldt – den lå nu, som den havde redet. Vel var folk som Gabel og hans lige parvener, men det danske rigsråds svaghed over for kongemagten var foragtelig, og særlig foragtelig var naturligvis en overløber som Gabels foresatte i Rentekammeret, Hannibal Sehested; » . . . Og har jeg set ham nogle Aar senere, da han havde mistet al Respect, og foragtet, uden Midler og den Splendor, hvortil han tidligere var vant, opvartende Lente og Gabel og levende paa deres Naade og Anbefaling hos Kongen, og for silde angrende sin Tilfredshed over Righofmesterens Ydmygelse, i hvilken nedværdigende Tilstand han forblev og endte sit Liv. Og var saadanne Folks Fald, som Ulfeldts, Hannibals, Pentz' og Kantsler Rebenklaus de første Skridt til Souverainiteten, der adskillige Aar senere indførtes, idet den efterfølgende Righofmester Gerstorf og de øvrige Rigsraader ikke mere vare Raader, men Tilbedere og Smigrere af Kongens Villie, og underkastede sig denne med total Forlis af Statens Frihed, indtil sidenhen, Anno 1660 – med samtlige Rigsraaders Samtykke og Billigelse og ialtfald til deres egen uudslettelige Skam og Skjændsel – alle Grundlove, Statens Rettigheder og Privilegier bleve casserede og annullerede, hvilket affødte den monarkiske Stat med et despotisk Herredømme og den slaviske Lydhørighed, der ikke sømmer sig for frie Mænd, men for Trælle, og som vore Forfædre i Danmark, som de ivrigste Tilhængere af Fædrelandets Frihed, indtil da ikke havde kjendt«. ²⁷⁹

XIV

Under denne Regeringsform oversvømmede Tyskerne Danmark og knejsede med Hovedet, hengivne i den Grad til Overdaadighed, Hovmod og en umættelig Havesyge, at alt, gejstligt og verdsligt, blev til Fals.²⁸⁰

Med det her vundne kendskab til toneangivende kredses interesser og med landets og ikke mindst statsfinansernes tilstand i erindring vil det sikkert lønne sig at vende tilbage til året 1662, hvor både fængslingen af borgmester Hans Sørensen og rådmænd Hans Johansen fra Christianshavn og ikke mindst sagen mod Albrecht Itzen kommer til at stå i et klarere lys.

Hvad sagen mod de to magistratspersoner fra Christianshavn angår, må man konstatere, at sandsynligheden for, at en konkurrent i den vigtige Islands-handel er blevet slået ned, er øget, selv om der ingenlunde er tale om vished.

Med langt større sikkerhed kan man udtale sig om sagen mod Albrecht Itzen. Thi efter hvad der nu er oplyst, kan der ikke være tvivl om, at den hører hjemme i en større sammenhæng. Netop fra 1662 foreligger beretninger fra svenske diplomater om et modsætningsforhold mellem dronning Sophie Amalie og Christoffer Gabel. I januar havde Esaias Pufendorf således berettet, at Gabel i den grad havde indtaget kongens hjerte, at han vovede at forsøge et og andet uden dronningens vidende, ja endog mod hendes vilje, og nævnt, at Ulfeldt havde opnået forlig ved at betale grev Rantzau og Gabel betydelige summer, hvilket næppe har været dronningen tilpas. I februar kunne derpå en anden svensker, Duvall, fortælle, at Gabel søgte at anbringe penge i udlandet, fordi dronningen var ham meget imod.²⁸¹ Fra juni måned har vi et pudsigt eksempel på, hvorledes situationen opfattedes af en åbenbart velorienteret dansker: fra Tryggevælde len søgte Jør-

gen Reedtz Gabel om lettelse i sine forpligtelser, og vistnok samtidig sendte Reedtz' hustru Mette Trolle et bønsskrift på tysk til dronningen om samme sag – og faktisk kom lettelserne.²⁸² I Duvalls indberetning fra 1. juli hed det, at de fornemste ministre var ikke lidet utilfredse. Grev Rantzau havde trukket sig tilbage til sine godser i Holsten, feltherren Hans Schack til sine på Fyn, og rygten gik, at hr. Sehested var til sinds at »wikla sigh uthur denna bestellingh«. Kansler Lente havde fremdeles fået tilladelse til at søge badene for sin svagheds skyld. Men: »Gabell allena förer nu heela werckedt, medh mångas Klagan«.²⁸³

Alt i alt turde der være en sammenhæng mellem de to her fremdragne sagers udfald og Christoffer Gabels magtposition. Medens en majestætsfornærmelse fra en lidt indskrænket, men meget velhavende adelsmand som Kaj Lykke blev denne en meget dyr historie, var det jo gået den gamle arrige, men ikke mindre velstående kræmmer ganske anderledes, da *han* trodsede Hendes Majestæt. Så længe Christoffer Gabel og rentemester Henrik Müller havde et ord at skulle have sagt, kunne der selvfølgelig ikke være tale om at krumme et hår på deres financiers hoved, hvor meget end dronningen og Jacob Petersen og Hans Hansen kunne tænke sig at lægge hånd på hans midler. Forsøget på gennem Itzen at ramme Gabel var slået fejl, medens Hans Sørensens skæbne var lærerig for folk, der kunne tænke sig at drive Islands-handel.

1665 kunne da Esaias Pufendorf konstatere, at hvad der tidligere påhvilede det hele rigsråd alene, nu expederes af hr. Gabel. Efter derpå at have udtalt sin uforgribelige mening om regeringskredsen i øvrigt erklærede Pufendorf, at statsstyrelsen i almindelighed prægedes af »confusion«, og at man levede »som i et absolut dominat, af rov, og den, der har lært grebene bedst, gør gode forretninger, Henrik Müller, Joachim Örtzen [hvem C. O. Bøggild-Andersen, som har fortjenesten af at have fremdraget denne

indberetning, med god grund identificerer med Joachim Irgens] og nogle andre drager de mest profitable handeler til sig og har fine monopolfortjenester på salt, sukker, sæbe og deslige. Den jævne mand klager og knurrer og borgerne i København ser, men for sent, ikke uden anger, hvad de i sin tid har gjort«.

At Pufendorf har været vel underrettet, er uden videre klart. Det er næppe mindre øjensynligt, at han havde sin visdom fra oppositionelt indstillede kredse, f.ex. den gamle adel. De synspunkter, han anlagde, er således i nær slægt med stemningen i »Grevens og Friherrens Komædie« og med de ytringer, som gehejmeråd Enevold Parsberg fremkom med i sin betænkning 1678 om tilvejebringelse af midler til krigens fortsættelse; medens en vis »baron Klingenbeutel« må holde for det første sted, finder vi hos Parsberg en række kendte navne, bl.a. »de 3 brødre af Marsilius«, hvem Parsberg mente i stand til at skaffe 1 tønne guld, »Klingenberg haffuer vell ochsaa nydt saa meget af Danmarch, att hand kand forschaffe. . . j tønde guld«, så følger feltherreinde Schack og søn med 50.000 rd., »Sl. statholder Gabels frue och hendis søenner haffuer ochsaa ingen schade hafft aff Danmarch, kunde och vell forschaffe . . . ½ tønde guld« – Parsberg har åbenbart delt Ditlev Ahlefeldts opfattelse, at Gabel ikke var blandt dem, der allergrådigst havde beriget sig på statens bekostning – og han fortsætter med en formodning om, at baron Diderik Fuiren skulle kunne skaffe 30.000 rd., rigsmarskal Kørbitz 20.000 rd., Hans Nansen (d.y.) 10.000 rd., krigssekretær Herman Meyer 10.000 rd. og endelig »licentiat Peder Lassen ehr en fattig mand, derfor kand hand iche forschaffe mehre end . . . 10.000 rd.«.²⁸⁴

Sandt nok fik Københavns almindelige borgere ikke, så lidt som kong Frederiks øvrige undersætter, nogen politisk indflydelse efter 1660. Det havde de ganske vist heller ikke haft før, men liberalt indstillede historikere har dog aldrig kunnet tilgive Frederik III,

at styret efter 1660 blev så autoritært, som det blev. Imidlertid, skulle en stænderforfatning have nogen mening (og om andet end en stænderforfatning som alternativ til enevælden kunne der vel næppe være tale), måtte der i samfundet være basis for en sådan, således at forstå, at der foruden en overklasse også fandtes en mellemstand, der kunne afbalancere denne. Men netop mellemstanden var i 1660'erne så reduceret af de forudgående års ulykker, at den hverken socialt eller politisk formåede at øve nogen indflydelse. Derfor blev statsomvæltningen i 1660 et rent overklasseopgør, i hvilket det gamle agrariske aristokrati kom til at ligge under for et nyt kapitalistisk-bureaukratisk oligarki.²⁸⁵

Det har været debatteret, hvorvidt borgerstandens øverste lag i det følgende århundrede kæmpede »for at gøre staten til sin«. ²⁸⁶ Hertil er at sige, at den overklasse, som vi i det foregående har lært at kende, ret beset havde virkeliggjort dette program allerede i 1660. Thi samtidig med, at den gamle adels positioner hævdedes med energi, også af den nye overklasse, som f.ex. af feltherren Hans Schack, da han i 1664, »... efftersom det udi sig self ret og billig er, at en hver maa med sit eget søge sit gafn og fordel, som hand bedst veed og kand . . .«, fik tilladelse til at inddrage fæstejord, »... saa at han uden forhindring kan gøre sig godset saa nyttigt, som han bedst ved og kan . . .«, ²⁸⁷ kom nu hertil, hvad man måske kunne kalde en borgerliggørelse af landets øverste sociale lag, for så vidt erhvervslivet angik. De liberale historikere, der har dømt enevælden så hårdt, har ejendommeligt nok ikke rigtig påskønnet, at Kongeloven, samme enevældes forfatning, på eet punkt er højst liberal, idet den holdt kongen helt uden for økonomiske indgreb på det privatretslige område. ²⁸⁸ På den anden side er det yderst tvivlsomt, om Albert Olsen har ret i at forudsætte, at staten umiddelbart havde undersåtternes vel for øje. ²⁸⁹ Det primære var statens og navnlig majestætens ære og magt, der

dog holdtes i balance af de erhvervsinteresser, som ledende politikere repræsenterede.

Kongelovens holdning på det privatøkonomiske område afspejlede nøje de tilstande, som præsten Hans Rhuman beskrev så fyndigt i de ord, som er sat til indledning til dette afsnit. Alt blev til fals – omnia venalia fuerint. Krongodserne, gennem århundreder kongemagtens fundament, blev afhændet, og hermed opgaves en stor del af den gamle naturalhusholdning, skriver Carl Christiansen,²⁹⁰ som fortsætter med træffende at skildre den derved forårsagede økonomiske og sociale revolution: »Magten gik med den store Jordegodsbesiddelse fra den gamle Adel over til den nye Proprietær- og Godsejerstand, hvis Medlemmer efterhaanden indtog de ledende Stillinger i Stat og Samfund«. Eller sagt på en anden måde: efter det gamle fødselsaristokrati fulgte nu et aristokrati, der havde to, ofte sammenfaldende, kriterier, nemlig indflydelse ved hove og rigdom. I en sådan grad vandt navnlig sidstnævnte adelsmærke almindelig anerkendelse, at en god iagttager, en præst i Jylland, mange år senere – i Frederik VI's sidste år – kunne skrive: ». . . næppe har regeringen i noget punkt nogensinde truffet så nøje sammen med bondens anskuelser som i det at bestemme valgbarheden [til de rådgivende stænderforsamlinger] efter hartkornet; thi dette er ikke alene reglen for alle afgifters og byrders beregning, men også for indbydelse til bryllupper, begravelser og deslige, kort – hartkornet er prøvestenen for en mands dygtighed, forstand, det er bondens adelsdiplom, som alene kan opvejes ved en vitterlig rigdom i penge«. ²⁹¹ Så trofast var enevælden til det sidste i sin hævvelse af rigdommen som værdighedstegn, at disse valgbarhedsbetingelser i København opfyldtes af een professor og af 73 brændevinsbrændere. I Danmark behøvede man sandelig ikke nogen Juli-revolution for at få et borgerkongedømme.

Netop dette forhold har været af største betydning for Københavns udvikling. Thi når regeringens medlemmer og de ledende i administrationen havde personlige interesser, som for en stor del var identiske med det københavnske patriciats, fik arbejdet på at fremme hovedstadens vel naturligvis særligt eftertryk. Som en svensk iagttager udtrykte det 1689: »... som all näring å Köpenhamn drages, så klaga de sig här uti alla småstäder i Seland, att de ha knappt efter födan . . .«. ²⁹² Statistikeren Marcus Rubin konstaterede i sin grundlæggende undersøgelse af Københavns befolkningsforhold 1630-1730 »med nogen Undren«, at byens gennemsnitsbefolkning i 1660'erne var 31.000, i 1670'erne 42.000 og i 1680'erne 60.000. ²⁹³ Er de resultater, vi i det foregående er nået til, rigtige, svinder forundringen. I stedet melder sig en erkendelse af, at løfterne fra 1658, om stabelret, ret til at besidde jordegods og adgang til embeder og æresposter, ikke var tomme ord.

HENVISNINGER OG NOTER

115. Kronens Skøder II, s. 102 ff., jfr. s. 180 og O. F. C. Rasmussen, Gisselfeld, 1868, s. 136 f.
116. P. K. Iversen i Sønderjyske Aarbøger 1942 s. 65.
117. RA. Hans Schacks privatarkiv, Würger til Schack 4. marts 1673.
118. Ibid. div. regnskabsakter.
119. Ibid. findes en afregning med Bilderbeck i Hamborg, der gør rede for 4.660 rd., som han har udlagt for Schack 1662-63.
120. Werner Sombart, Krieg und Kapitalismus, München u. Leipzig 1913.
121. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve . . . 1558-1660 udg. ved V. A. Secher VI, 1918, s. 192 f.
122. Knud Fabricius i Den danske Centraladministration, udgivet i Anledning af den danske Kancellibygning 200 Aars Dag, red. af Aage Sachs, 1921, s. 150 ff.; hvorfor Fabricius først lader Henrik Müller blive medlem i 1656, er ikke let at se; fejltagelsen er beklagelig, fordi den forflygtiger det merkantilt-finansielle elements betydning ved kollegiets oprettelse.
123. Chr. Bruun, Curt Sivertsen Adølaer, 1871.
124. Ibid. s. 19, Holger Rørdam, Historiske Samlinger og Studier . . . I, 1891, s. 544.
125. Chr. Bruun, anf. skr. s. 260 f.
126. RA. Rtk. Kopibog over kgl. mis-siver anf. dato.
127. RA. Sjæll. Tegn. 1665, 30. aug., nr. 435 og 436.
128. RA. T.K.U.A. Gesandtskabsregnskaber, Paul Klingenberg's regnskaber for . . . hollandske subsidiepenge 1661-67. - Hist. Medd. om Kbh. 2. rk., IV, s. 483. - RA. Norske Reg. 1670, 26. marts, nr. 110. - RA. Toldregnskaber.
129. Kbh. Dipl. V, s. 295.
130. LA. f. Sjælland m.m. Københavns bytings pantebog 1649, 13. marts.
131. Ibid. 1648, 10. april og 1652, 8. marts.
132. LA. f. Sjæll. m.m. Sjællandsfarlandstings pantebog anf. dato.
133. RA. Rentemesterregnskaber 1/6 1652-1/7 1653 indtægt fol. 404 og 410 v.
134. RA. Da. Kanc. B, Kontraktbøger B.
135. Iserberg nævnes 1638 i en af

- Ålborg-købmanden Jens Bangs utallige sager i forbindelse med Berns (D. H. Wulff, Jens Bang s. 148 ff.). 25. sept. 1655 blev der sluttet kontrakt med ham om levering af 150 ctn. musketkrudt for 3.600 rd. (Kontraktbog B). På denne tid synes Iserbergs fabrikation af krudt at være kommet i gang, idet han betalte sin afgift af Ørholm med krudt (Rentemesterregnskaber 1656/57 indtægt fol. 189), og 1657/58 nåede han at levere krudt og salpeter for i alt 8.992 rd. — Når Iserberg 28. oktober 1657 havde fået 1.490 rd. af landkommissærerne og 6. januar 1659 4.000 rd. fra Gabriel Marselis, tør det vel tages som et tegn på, at regeringen har lagt vægt på hans leverancer, der jo også var et bidrag til selvforsyning på det militære område (Rentemesterregnskaber 1658/59 indtægt fol. 59). Otto Sperling siger i sin selvbiografi (udg. af S. Birket-Smith s. 124), at Iserberg var Berns' faktor.
136. Kbh. Dipl. III, s. 443 ff., RA. Da. Kanc. B, Kontraktbog C. Norske Rigsregistranter 1657, 1. dec. og 1660, 2. jan. (hvor det indskærpes, at Peder Pedersen skal have sine i Norge anviste penge).
137. 1658 skulle rentemestrene accorderede med Peder Pedersen om levering af 1.000 alen klæde til soldaterne (Kbh. Dipl. V, s. 548)
- om jordegodset se Kbh. Dipl. V, s. 599 ff., Samlinger til Fyens Hist. og Top. X, s. 333, RA. Rtk. Extrakt over udlagt gods i Danmark og Norge fol. 531. Det norske gods transporteredes til Hans Lillianschiold og medinteressenter, der 1678 fik skøde derpå (RA. S. Nygård, Fortegnelse over kgl. resolutioner gennem Rentekammeret, nr. 3427 c). Det fynske gods afhændedes 1664 til Hans Jørgensen, borgmester i Bogense (Kronens Skøder II, s. 205 f.).
138. Dansk biografisk Lexikon ... udg. af C. F. Bricka XIII, 1899, s. 395 ff.
139. RA. Sjæll. Reg. 1664, 21. maj, nr. 84 m. indlæg.
140. LA. f. Sjæll. m.m. Køge skifteprotokol 1670-73 fol. 118 ff.
141. RA. Højesterets dombog 1666, sag nr. 171.
142. RA. T.K.U.A. Gesandtskabsregnskaber, Paul Klingenbergers regnskaber for ... hollandske subsidiepenge 1661-67.
143. Danmarks Kirker I København, 1945-58, s. 581.
144. C. T. Engelstoft, Odense Byes Historie, 2. udg., Odense 1880, s. 218, Kanc. Brevb. 1640, 1. juli, og 1643, 3. aug., Saml. t. Fyens Hist. og Top. X, s. 286 f. og 291, samt 315, hvoraf det fremgår, at Villumsen havde forretningsforbindelse med Abraham Winandtz i Amsterdam, til hvis enke Christina Villumsen

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

- 1654 afstod en gård i Nr. Broby.
 – Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Stændermødernes Historie i Frederik III's Tid udg. ved C. Rise Hansen I, 1959, s. 237 f., 437 og 490. – Om Villumsens private handel kan yderligere oplyses, at han og søsterbørn 1658 fik en obligation på 600 rd. af Henrik Markdanner til Rønninge Søgård og i 1671 fik dom over denne ved Højesteret for gælden, der nu med rente udgjorde 1.196 rd. (RA. Højesterets dombog 1671 B, fol. 375 ff.).
145. RA. Rtk. Afregninger III, 158, om Vejlegård: Trap, Danmark, 5. udg., Svendborg amt, s. 768.
146. Kronens Skøder II, s. 203 f., 213 ff., jfr. 251 og 484 f.
147. Om Hans Jørgensen vil man forges søge oplysning såvel i litteraturen om statsomvæltningen i 1660 som i de to udgaver af Dansk biografisk Leksikon. Derimod har Fr. Barfod i sin værdifulde bog *De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925*, s. 151-59 samlet et omfattende materiale, hvorpå der bygges i det flg., idet dog også Hans Jørgensens afregning i RA., Rtk. Afregninger VIII, 105 er benyttet, og det samme gælder Barfods oprindelige udgave af arbejdet om Hans Jørgensen, der er trykt i *Personalhist. Tidsskr.* 3. rk., IV, s. 213-43.
148. P. Paludan, *Beskrivelse over Staden Kallundborg ...*, 1788, s. 84 f.
149. Det er C. O. Bøggild-Andersen, der i sin anmeldelse af Erik Arup, *Danmarks Historie III i Hist. Tidsskr.* 11. rk., V, s. 351 ff. har fremdraget denne efterretning fra: Præsten i Ørbæk, Rasmus Pedersen Winthers Beretning om sin Slægt og sit Liv, udg. ... af Axel Kofod, 1934, s. 44.
150. Ytringen findes i den utrykte part af Bircherods dagbøger, men er gengivet af Knud Fabricius i *Kongeloven*, 1920, s. 194 f.
151. RA. Indl. til Sjæll. Tegn. 1672, 31. marts, nr. 290. H. F. Rørdam i *Ny Kirkehist. Saml.* I, s. 570 ff. og *Hist. Tidsskr.* 7. rk., IV, s. 66 ff. og 95 ff.
152. Sv. Ellehøj i Højesteret 1661-1961 I, 1961, s. 237 f. – Hvorledes Jens Lassens stilling til den her omtalte kreds af fynboer har været på et tidligere tidspunkt, er uvist, men det bør nævnes, at han har haft forbindelse med Villumsen, se *Kronens Skøder II*, s. 193.
153. Foruden det i note 147 anførte: *Hist. Tidsskr.* 7. rk., IV, s. 118 f. LA. f. Sjæll. m.m. Københavns bytings pantebog under de anførte datoer, RA. Højesterets dombog 1676, fol. 551 ff.
154. Om slægten Lerche se navnlig F. Crone i *Personalhist. Tidsskr.* IV, 1883, s. 39-41 samt s. 36 og 45 f. Om epitafiet: *Danmarks Kirker, Maribo amt*, 1948, s.

- 196 f. Om Peder Mortensen: Fr. Barfod, De borgerlige Rigsdagsmænd 1660, 1925, s. 159 ff.
155. Om Cornelius Lerche foruden G. L. Wads ikke meget indholdsrig, Om Eggert Christoffer Knuth og Søster Lerche . . ., 1881, Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve udg. v. C. F. Bricka og J. A. Fridericia VI, 1885-86, s. 29 f.
156. Emil Gigas, Grev Bernardino de Rebolledo . . ., 1883, s. 97 f., 183 f. og 319 ff.
157. Gigas, anf. værk. Ansøgningens mærkelige mangel på konkrete angivelser af møntenhed og vares art kan måske tages som tegn på en meget nær kontakt mellem den danske konges ud-sending og det hamborgske firma.
158. RA. T.K.U.A. Gesandtskabsregnskaber 23. Forskellige Gesandtskabsregnskaber 1650-82. Hjemmefra fik Lerche ordre til at betale både Berns & Marselis og de Limas arvinger med spanske subsidier (RA. Sjæll. Tegn. 1660, 11. juni, nr. 587 b og 16. aug., nr. 932 b).
159. Fynske Aarbøger V, s. 255 og 239, jfr. Saml. til Fyens Hist. og Top. IX, s. 263 ff.
160. RA. Sjæll. Tegn. 1664, 11. okt., nr. 475 og 20. okt., nr. 483.
161. Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger . . . v. Christian Molbech, 1846, s. 101, jfr. Personalhist. Tidsskr. 8. rk., VI, s. 54.
162. RA. Rtk. Afregninger III, 35.
163. Se note 60 (Arb. 1963, s. 59); Gyldenløves bo blev genstand for en længere strid mellem kreditorerne. Jacob Rolufs, der gjorde krav på 16.200 rd. (RA. Højesterets Stævnebog 1661, 20. maj, fol. 261), repræsenteredes 1663 af den store fynsk-hamborgske handelsmand Peder Hansen, som i et indlæg til Kancelliet skrev: »Eptersom Jachob Rollffs aff Hamborg er giort Indviisning vdi Øldrichsholms goods for en Capital hand efter sl. Øldrich Christian Gyldenløffue haffde at fordre, och det ey strecher sig saa vit at hand der i kand bliffue betalt, da begierrer Jeg paa hans veigne mig naad. maatte tillades at søge Resten i det schrin som hoes Borgm. Peder Pedersen findes i forvaring, och igien be-seigles, och om huis i schrinet findes ey kunde tilstreche at ieg da maate søge den øfrige Rest i andet Øldrich Christians goedtz huor noget kunde findes« (RA. indlæg dat. Kbh. 6. marts ved Fynske Reg. 1663, 20. marts, nr. 7). Endnu 1665 var der strid mellem kreditorerne (RA. Højesterets dombog 1665, sag nr. 153). 1667 fik Rolufs tilskødet krongods i Hundslund sogn for 20.459 rd. (Kronens Skøder II, s. 256).
164. RA. Højesterets dombog 1665, sag nr. 160.
165. H. U. Ramsing, København

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

- Ejendomme . . . , Strand Kvarter, 1943, s. 36 og s. 33.
166. RA. Rtk. Kopibog over kgl. mis-siver anf. dato.
167. RA. Sjæll. Tegn. 1660, 11. juni, nr. 587 b m. indlæg.
168. R.A. Nygård, Fortegnelse . . . nr. 94.
169. Personalhist. Tidsskr. 2. rk., III, s. 281 og 7. rk., V, s. 154 ff., Kjøbenhavns Borgere 1659 ved E. Marquard, 1920, s. 64.
170. RA. Søetaten, Admiralitetets Forhandlingsprotokol 1665-75 fol. 10 v.
171. RA. T.K.U.A. Gesandtskabsregnskaber 1661-67, Paul Klingenberg's regnskaber for . . . hollandske subsidiepenge.
172. RA. Rtk. Afregninger VIII, 126.
173. R.A. Nygård, Fortegnelse . . . nr. 1138.
174. RA. Sjæll. Tegn. 1660, 25. juni, nr. 646: 6 afregninger skal deles således, at Strange Trøner skal have 7.092½ rd. og Jacob Fui-ren 7.000 rd., jfr. Personalhist. Tidsskr. V, 1884, s. 25 ff.
175. RA. Rtk. Afregninger VIII, 125, leverance på 993 rd. efter Mogens Friis' ordre.
176. RA. Rtk. Afregninger VIII, 127, O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V, 1889, s. 127.
177. H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme . . . , Strand Kvarter, 1943, s. 66 f. »Sukkerkompagniet« s. 67 (matr. nr. 92) er naturligvis en fejl for Saltkom-pagniet, jfr. O. Nielsen, Kbh. Dipl. III, s. 678.
178. RA. Fynske Tegn. anf. dato, nr. 42.
179. Kbh. Dipl. VI, s. 502 f., jfr. s. 512.
180. RA. Højesterets dombog 1674 B, fol. 564 og 1680-81, III, fol. 16 b.
181. Jfr. Hans H. Fussing i Personal-hist. Tidsskr. 12. rk., VI, s. 83 f.
182. LA. f. Sjæll. m.m. Københavns bytings pantebog anf. dato.
183. Knud Fabricius, Griffenfeld, 1910, s. 168 ff.
184. Chr. Bruun, Curt Sivertsen Ade-laer, 1871, s. 495.
185. Foruden Hans Knudsen i Dansk biografisk Leksikon XIX, 1940, s. 174 f. RA. Søetaten, Gene-ralkommissariatets kontraktbog 1677-79 under 10. jan. 1678.
186. Meddelelser fra det norske Rigs-archiv . . . I, 1870, s. 374.
187. Om Fr. Poggenberg: Embedsud-nævnelser under Rentekammeret (ms. på RA.s læsesal), Carl Chri-stiansen, Bidrag til dansk Stats-husholdnings Historie . . . I, 1908, s. 270, L. Bobé, Die deutsche St. Petri Gemeinde . . . , 1925, s. 449.
188. RA. Vestindisk-Guineisk Kom-pagni, Dokumenter vedk. aktie-kapitalens tilvejebringelse og ind-betaling. Om Frederik Brandt: Immanuel Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie I, 1851, s. 11 ff.
189. LA. f. Sjæll. m.m. Københavns

JOHAN JØRGENSEN

- bytings pantebog under 15. juni 1674 og 28. juni 1675.
190. Albert Olsen, Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede, 1936, s. 22 f.
191. Jfr. Kristof Glamann i Hist. Tidsskr. 11. rk., II, s. 353 f.
192. Jfr. Richard Willerslev *ibid.* 10. rk., VI, s. 623 ff.
193. Prins Christian (V)s Breve I... ved E. Marquard, 1952, s. 13, Jón J. Adils, *Einokunarverzlun Dana á Íslandi 1602-1787*, 1919, s. 672, Kbh. Dipl. VI, s. 58, RA. Kanc. Brevb. 1637, 14. maj, samt Da. Kanc. B 191 Kontraktbog B, 1. og 10. nov. 1654 og 28. jan. 1655.
194. RA. Rtk. Afregninger III, 126-28.
195. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi oversat... af S. Birket-Smith, 1885, s. 133.
196. *Ibid.* s. 211 og 223 samt Kbh. Dipl. I, s. 744 og VI, s. 402.
197. LA. f. Sjæll. m.m. Holbæk skifte-dokumenter 1647 og 1651.
198. Fr. Barfod, De borgerlige Rigs-dagsmænd 1660, 1925, s. 24.
199. O. Nielsen, Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV, 1885, s. 320 ff.
200. Sune Dalgård, Dansk-norsk hvalfangst 1615-1660, 1962, s. 231, 234 og 316.
201. RA. Herredagsdombog 1656, fol. 398 ff., Højesterets dombog 1662, sag nr. 215 og 1664, sag nr. 166.
202. RA. Højesteret, koncepter og indlæg 1661 samt Danske Kancelli henlagte sager 1662, 24. dec.
203. LA. f. Sjæll. m.m. Kbh. bytings pantebog 1655, 23. april.
204. LA. f. Sjæll. m.m. Christianshavns pantebog 1659, 10. juli.
205. Kjøbenhavns Borgere 1659 ved E. Marquard, 1920, s. 131-33.
206. H. U. Ramsing, Kjøbenhavns Ejendomme..., Strand Kvarter, 1943, s. 38, Kbh. Dipl. IV, s. 790 og III, s. 380.
207. De i note 194 anførte afregninger.
208. Jfr. Kbh. Dipl. III, s. 495.
209. RA. Rtk. Kopibog over kgl. mis-siver anf. dato (211.32).
210. Carl Christiansen, Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie... I, 1908, s. 46 og 92; herimod hævder C. O. Bøggild-Andersen i Hannibal Sehested I, 1946, s. 586, at »Christiansens formodning savner ethvert grundlag, men giver uheldigvis ingen begrundelse for denne opfattelse.
211. De i note 194 anførte afregninger.
212. RA. Norske Reg. anf. dato, nr. 28 og 38.
213. RA. Nygård. Fortegnelse... nr. 299.
214. RA. Rtk. Afregninger III, 128 m. bilag.
215. RA. Danske Kanc. henl. sager 1668, 28. april.
216. Kronens Skøder II, s. 319 f. og 389 f.
217. Kbh. Dipl. VI, s. 353.

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

218. Trap, Danmark 5. udg. IV, 1955, s. 263.
219. 15. juli 1667 gav han Hans Nansen pant i to gårde i Store Færgestræde og Højbrostræde for 4.000 rd., og endnu 1670 kunne han låne 4.100 rd. hos Ditmer Bøfke samt 2.000 rd. hos tolderen i Ribe Mathurin Dupont (LA. f. Sjæll. m.m. Kbh. bytings pantebog 1667, 15. juli, Hist. Medd. om Kbh. 1961 s. 52 og Kbh. bytings pantebog 1670, 1. aug.).
220. Se note 171.
221. Kbh. Dipl. VI, s. 458.
222. LA. f. Sjæll. m.m. Kbh. bytings pantebog anførte dato.
223. Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie . . . I, 1908, s. 85 f.
224. RA. Højesterets dombog 1671, fol. 127, Kbh. Dipl. VI, s. 536, jfr. s. 663.
225. RA. Højesterets dombog 1671, fol. 131 og 1674 A, fol. 27 b ff.; allerede 1667 havde den tidligere nævnte øverste renteskriver Jørgen Hansen krævet sit lån igen, men også han måtte gå rettens vej (RA. Rtk. Afregninger III, 128 m. bilag, renten var betalt til 11. juni 1666).
226. RA. Højesterets dombog 1671 B, fol. 417 ff.; 11. juni 1670 havde Johan Steinkuhl fået en obligation på 824 rd. til Christen Bech tinglyst (LA. f. Sjæll. m.m. Kbh. pantebog anf. dato).
227. RA. Rtk. Afregninger III, 128 (bilag).
228. R.A. Nygård. Fortegnelse . . . nr. 2209.
229. H. H. Fussing i Hist. Tidsskr. 11. rk., I, s. 287 ff., Fynske Aarbøger II, s. 94 ff. og Aarb. f. . . Sorø Amt 1953 s. 64 ff., Aksel Lassen, Skæbneåret 1659, 1958, og K. C. Rockstroh, der allerede i Hist. Tidsskr. 7. rk., III, s. 119 og især s. 123 har vigtige iagttagelser.
230. P. W. Becker, Samlinger . . . II, s. 143.
231. Generallieutenant Jørgen Bjelkes Selvbiografi udg. af J. A. Fridericia, 1890, s. 175, H. H. Fussing i Hardsyssels Aarvog 28, 1934, s. 110 og 115; om den autoritære indstilling: 1671 mente Københavns kommandant, at det stred mod suveræniteten, at byens magistrat havde nøgler til byportene (Hist. Medd. om Kbh. 3. rk., III, s. 561).
232. RA. Sjæll. Tegn. 1660, 6. juni, nr. 554 og 20. aug., nr. 939, Samlinger til jydsk Hist. og Top. X, s. 7, P. W. Becker, Samlinger . . . I, s. 213.
233. RA. Sjæll. Tegn. 1665, 30. maj, nr. 239, Fr. Stuckenberg, Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741, 1893, s. 104.
234. P. W. Becker, Samlinger . . . I, s. 257, Aktstykker og Oplysninger til Statskollegiets Historie . . . ved J. Lindbæk I, 1903-04, s. 285, RA. Fynske Tegn. 1668, nr. 43, Fynske Reg. 1668, nr. 32 og 66-67.

235. Kbh. Dipl. V, s. 771.
236. P. W. Becker, *Samlinger . . . II*, s. 143.
237. Aktstk. og Oplysninger til Statskoll.s Hist. I, s. 181.
238. Poul Nørlund, *Jorddrotter paa Valdemarstiden*, Festskrift til Kristian Erslev . . ., 1927, s. 169.
239. RA. Rtk. Div. Breve, Dokumenter og Akter vedk. partikulære Personer 1660-79.
240. RA. Sjæll. Reg. 1661, 7. jan., nr. 6.
241. Holger Hjelholt, *Falsters Historie II*, 1935, s. 21 ff., 158 og 265.
242. Aktstk. og Oplysninger til Statskoll.s Hist. I, s. 7 ff.
243. Ibid. s. 10 f.
244. RA. Sjæll. Reg. 1662, 26. april, nr. 71.
245. Ibid. nr. 196.
246. Jfr. Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 153-71.
247. For Englands vedkommende kan henvises til D. C. Coleman, Sir John Banks, *Financier (Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England in Honour of R. H. Tawney, Cambridge 1961, s. 204-30)*. M.h.t. Sverige kan nævnes nogle af Eli F. Heckscher fremdragne udtalelser, der lige så godt kunne være faldet i Danmark: »Emot these commoditeter, som köpmännen till handelns fortsättning och befordran äre förunt, så finnas ock åtskillige besvär som them hindra och tryckia, mera än på andra orter i världen, såsom besynnerlig det att hos oss en så stor oviss- och orichtighet finnes i betalningen. Ty emedan en köpman intet kan få reda penningar för sitt gods, och icke heller en prompt betalning eller execution uppå det han nödgas ut borga, är honom omöjeligt att kunna betala sine creditorer igen och hålla sin credit. Varigenom honom betages medlen att handla utom lands, utan med reda penningar, vilke en köpman intet alltid haver vid handen . . .«, hed det i Schering Rosenhanes »överståhållar berättelse« 1663. Og s.å. udtaltes det i en memorial fra den svenske regering til dens resident i Haag: »Kan Sverige icke komma fort i sin handel utan holländarnas kredit, som i Sveriges bergsbruk och fast alle svenskes näring så äre intresserade, att commercierne lika som med deres penningar drivas«. Og året efter udtalte »handelspræsidenten« i Göteborg, Magnus Gripenklo: »Med köphandelen är här så beskaffat att få av borgerskapet bruka sin egen handel, utan de äro hamborgernes och de engelskes tjänare och trälar, så att de främmande . . . unna borgerskapet bara nambnet av godset . . .« (Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, Första delen, andra boken, Stockholm 1936, s. 624 og 567*).
248. Svend Gissel skønner, at Chri-

- stoffer Valkendorfs maritime politik i høj grad var bestemt af det københavnske borgerskabs interesser (Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 121 note 81). Om Breide Rantzau og Mikkel Vibe: Sune Dalgård, Dansk-norsk hvalfangst 1615-1660, 1962, s. 63 f., jfr. også Astrid Friis i Hist. Tidsskr. 10. rk., VI, s. 18 f.
249. C. O. Bøggild-Andersen i Hist. Tidsskr. 11. rk., V, s. 351.
250. Når ikke andet anføres, bygger skildringen af Gabels økonomiske aktivitet på hans afregninger (RA. Rtk. Afregninger II, 23-26), jfr. Chr. Bruuns værdifulde oplysninger i bogen om Gunde Rosenkrantz, 1885, s. 109 ff.
251. Emil Gigas, Grev Bernardino de Rebolledo, 1883, s. 377.
252. RA. Rtk. Diverse Breve, Dokumenter og Akter vedk. partikulære Personer 1660-79.
253. Jfr. Kronens Skøder II, s. 184.
254. RA. Rtk. Kopibog over kgl. mis-siver under 1. aug. 1664.
255. Ibid. under 10. april 1662.
256. RA. Sjæll. Tegn. anf. dato, nr. 191 (noget indlæg synes desværre ikke bevaret).
257. RA. Højesterets stævnebog 1682, sag nr. 259. Om der har været tale om en handelsforbindelse, eller om Gabel har gjort et lejlighedskøb, er ikke klart. - 1675 var kravet takket være renterne voxet til 8.067 rd.
258. Trap, Danmark, 5. udg., Randers amt, 1963, s. 726. Om Christence Lykkes vanskeligheder og giftermål med v. Arenstorff se C. J. von Arenstorff, Generalerne Friderich og Carl von Arenstorff, 1889, s. 10 f.
259. Trap, Danmark, 5. udg. Præstø amt, 1955, s. 252; Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård, 1957, s. 45 og 85.
260. Chr. Bruun, Gunde Rosenkrantz, s. 124; Kronens Skøder II, s. 227 f.
261. Carl S. Christiansen i Hist. Tidsskr. 7. rk., IV, s. 118-19.
262. Chr. Bruun, Curt Sivertsen Adelaer, s. 178.
263. H. U. Ramsing, Københavns Ejendomme . . ., Øster Kvarter, 1943, s. 150 og Strand Kvarter, 1943, s. 69.
264. RA. Fynske Reg. 1666, 18. sept., nr. 48.
265. Om Herman Jægers sæbesyderi henvises generelt til Aksel E. Christensens fremstilling i Industriens Historie i Danmark udg. af Axel Nielsen I, 1943, s. 92 f.; når det fremhæves (ibid. s. 84), at den imødekommenhed, som vistest projektmagere, var letfærdig og naiv, bør det bemærkes, at det naive har været mindre fremtrædende, når det gjaldt politikernes egne protegeer; letfærdigheden er derimod ofte ubestridelig.
266. LA. f. Sjæll. m.m. Christianshavns pantebog anf. dato.
267. RA. Kommercekollegiets kopibog over kgl. befalinger 1671-83 fol.

JOHAN JØRGENSEN

- 8 og Stadsarkivet, Kommercekollegiets Memorialprotokol 1671-79 fol. 10.
268. Christianshavns pantebog 1673 under 13. maj.
269. Danske Magazin 4. rk., IV, s. 278.
270. RA. Rtk. Afregninger II, 23.
271. Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi ved S. Birket-Smith, 1885, s. 203 ff. og 254.
272. N. Andersen, Færøerne 1600-1709, 1895, s. 62, 69, 70 ff. og 82.
273. RA. Sjæll. Reg. 1670, 20. juli nr. 300 og 301 m. indlæg.
274. RA. Gabriel Milans privatarkiv.
275. Leonora Christina, Jammers Minde og andre selvbiografiske skildringer udg. af Johs. Brøndum-Nielsen og C. O. Bøggild-Andersen, 1949, s. 235, jfr. s. 335, hvortil dog er at bemærke, at den af den svenske resident kolporterede historie om store foræringer til grev Rantzau og Gabel meget vel kan gå tilbage til samme kilde som Jammers Minde, nemlig Ulfelderterne selv.
276. Af Geheimeraad Ditlev Ahlefeldts Memoirer ... udg. ved Louis Bobé, 1895, s. 63.
277. Ibid. s. 64.
278. P. W. Becker, Samlinger ... II, s. 41.
279. Af Geheimeraad Ditlev Ahlefeldts Memoirer ... s. 70; det her citerede er taget fra Palle Rosenkrantz' og Louis Bobés oversættelse Ditlev Ahlefeldts Erindringer 1617-1660, 1922, s. 161 f.
280. Hist. Tidsskr. 5. rk., V, s. 633, Danske Samlinger 2. rk., II, s. 132.
281. C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested ... I, 1946, s. 374.
282. F. J. West i Fra Arkiv og Museum I, s. 344 ff.
283. P. W. Becker, Samlinger ... I, s. 298.
284. C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested ... s. 444 ff. - Parsbergs betænkning: Danske Magazin 5. rk., V, s. 95.
285. E. Arup i Hist. Tidsskr. 9. rk., II, s. 395 ff., jfr. Festskrift til Astrid Friis, 1963, s. 153-71. Meget interessant er det at se, at Caspar Paludan-Müller i 1839 opfattede sagen ganske som Erik Arup et par menneskealdre senere. I et brev til J. L. Rohmann (trykt i Caspar Paludan-Müller, et Udvalg af hans Optegnelser og Breve af Bjørn Kornerup II, 1958, s. 33) skrev P.-M.: »... ganske uafhængigt af vore nu gjældende Meninger - hvad enten de nu ere liberale eller conservative - maa dog Historikeren erkjende, at paa den Tid kun Dictaturet kunde frelse. Borgerstanden og Geistligheden kunde vel *paa Papiret* have ladet sig tilsikre lige Rettigheder med Adelen; men ikke at tale om Bondestandens vedvarende Undertrykkelse, saa kunde hine to Stænder aldrig i Virkeligheden

PATRICIAT OG ENEVÆLDE

have souteneret hvad Papiret gav dem; thi den sande og virkelige Magt, grundet paa Velstand og Besiddelsen af Landet, var i Adelenes Hænder . . .«. Til disse to vurderinger, der kræver så meget mere opmærksomhed, som Arup næppe har kendt Paludan-Müllers opfattelse, må det imidlertid bemærkes, at ingen af de to fremragende forskere havde studeret det 17. århundredes samfundsf forhold, hvorimod de begge var kendere af den gamle adels storhedstid i det 15.-16. århundrede, hvorhos begge kendte godsejerstandens fremskudte position i det 19. århundrede. At forholde- ne i det 17. og til dels også det 18. århundrede under landbrugs- og finanskrisernes tryk var anderledes, kom ikke med i deres be- tragtninger.

286. Hist. Tidsskr. 11. rk., V, s. 164-90 og 196-99 (Povl Bagge) og s. 191-96 (Erik Rasmussen).
 287. P. K. Iversen i Sønderjyske Årbøger 1942, s. 65.
 288. Knud Fabricius, Kongeloven, 1920, s. 316.
 289. Scandia III, s. 247 n.1.
 290. Carl Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie . . . I, 1908, s. 459.
 291. Cit. af Aksel Lassen og Ole Karup Pedersen, Slægtens Spor, 1963, s. 136, efter Danske politiske Breve fra 1830erne og 1840erne . . . Povl Bagge og Povl Engelstoft I, 1945, s. 51 f.
 292. Danske Samlinger 2. rk., V, s. 293.
 293. Hist. Tidsskr. 5. rk., III, s. 528.

KØBENHAVNS BEFÆSTNING 1886—1962

AF A. N. HVIDT

Københavns historie kan ikke skrives, uden at det nævnes, at byen »fra tidernes morgen« har været befæstet, eller, om man vil, omgivet af fæstningsværker, der skulle hindre fjender i at trænge ind i byen. Da byen er rigets hovedstad, har denne sikring af den tilstret andet end at beskytte borgerne i almindelighed. Byens rolle som residensstad og sæde for landets regering og efterhånden tillige som det kulturelle, kommercielle og militære tyngdepunkt har i høj grad aktualiseret tanken om en beskyttelse gennem fæstningsanlæg.

Byens fronter til såvel land- som søsiden har da også bogstaveligt siden Absalons dage været beskyttet af befæstninger, omend der i perioder har været fri adgang ad landsiden. Dertil kommer, at der siden 1916 har været tale om beskyttelse af en ny front, om man vil »luftfronten«. Mens det sidste landbefæstningsværk gled ud af tjenesten i 1920, og det sidste søbefæstningsanlæg strøg kommando i 1962, så eksisterer der den dag i dag en dækning af den københavnske luftfront i form af permanente værker rundt om byen. medens en invasion gennem terrainet eller over søen forudses imødegået gennem mobile enheder af hær, flåde og flyvevåben.

Det var Frederik III og Christian IV, som befæstede den nyere tids København, idet de endnu eksisterende voldanlæg fra Kastellet gennem parkanlæggene til Christianshavns Vold skyldes disse to monarker. Disse anlæg tjente byen i krig og fred, indtil de 1867, nøjagtig 700 år efter, at Absalon befæstede byen, desarmeredes og

udgik af byens forsvarsplaner. Dog skal det nævnes, at Christianshavns Vold lige til 1916 påregnedes anvendt i tilfælde af fjendtlig trussel mod byen af en på Amager landsat styrke.

Efter de gamle voldes opgivelse

Efter nedlæggelsen af den gamle befæstning mod landsiden i 1867 lod man dog ikke spørgsmålet om en beskyttelse af København stå hen; umiddelbart bevaredes store dele af de til den nedlagte landbefæstning hørende værker mod søsiden, hvortil kom nedsættelsen af forskellige kommissioner til overvejelse af en ny befæstningsplan.

Disse kommissioners nedsættelse og arbejde må ses i lyset af det indtryk, det havde gjort, da englænderne i 1807 havde kunnet lamme den ufuldstændigt forsvarede og delvis overrumplede hovedstad og dermed knække rigets modstandsevne. I endnu friskere erindring sad mindet om den trussel, som østrigske flådekræfter i sommeren 1864 havde udøvet i vore farvande. Frygten for en landgang med påfølgende overrumpling af København, på et tidspunkt, hvor Hærens hovedstyrke var samlet på Fyn, var måske den afgørende faktor, der bevirkede, at vi søgte og gik ind på det sønderlemmende fredsdiktat, som blev 1864-felttogets udgang.

Fra fagmilitær side måtte det jo klart fremhæves, at jo mere beskyttelse hovedstaden kunne få i form af permanente fæstningsanlæg, jo mindre ville dens forsvar trække på Hærens feltenheder, der således kunne anvendes mere frit andetsteds i landet – med ryggen dækket.

Dertil kom ræsonnementet om at holde ud i en eksistenskamp, der, selv om hele landet i øvrigt faldt i fjendens hænder, kunne føres fra og om København, indtil højere eller venligtsindede jordiske magter kunne ile os til hjælp – jævnfør 1659.

Det er nødvendigt at sætte sig ind i disse tankesæt, hvis man overhovedet skal kunne forstå, at et land med så begrænsede militære magtmidler, som Danmark dengang kunne udvikle, i det hele taget tænkte på at bygge en kæmpefæstning, som København jo under alle omstændigheder ville blive – og blev.

Den første befæstningskommission, der nedsattes i 1872, kom ikke af stedet. Den næste i 1879 og den næste igen i 1882 fik udarbejdet hovedtankerne i den plan, der i slutningen af 1880'erne toges op til virkeliggørelse – mere eller mindre barberet og reduceret, men i sig selv uangribelig sund og gennearbejdet og klar til endelig komplettering, når som helst der var politisk eller økonomisk mulighed derfor. 1872-kommissionens idé, udformet i en betænkning, som Ingeniørkorpset udarbejdede til et forslag, baserede befæstningen på en »enceinte« fra Kalvebodstrand vest for Damhussøen til Hellerup og en forlinie nogle kilometer foran. Da Krigsministeriet ikke mente, der kunne skaffes midler til denne plan, blev den kraftigt beskåret, men nåede alligevel ikke længere end til i 1873 at blive forelagt som lovforslag i Rigsdagen, der lod den afgå ved døden i et udvalg.

Forsvarskommissionen af 1879 tog så spørgsmålet op på ny. Det kan som et kuriosum bemærkes, at kommissionen havde daværende kronprins Frederik (Fr. VIII) til formand, hvad der vel igen kan tjene til forklaring på den levende interesse, hvormed den høje formand, senere som konge, fulgte landbefæstningens skæbne, der endeligt afgjordes i hans regeringstid (1909).

Den ny kommissions idé baseredes også på en enceinte mod vest, dog fremskudt til den linie, hvor den også senere blev bygget, og dertil en svagere enceinte mod nord, hvortil knyttedes en fortrække mod nordvest og en oversvømmelse af strækningen »Lyngby enge« – Galopbanen. På basis af disse tanker udarbejdedes i 1881 et fuldstændigt forslag, hvori tillige indgik nogle forter foran Vestencein-

ten og på Amager. I de følgende fem år søgtes nu dette forslag op-
højet til lov, idet der hele tiden foretoges større og mindre ændrin-
ger i planen, hvis hovedidé dog forblev urørt.

Det blev et kendeligt reduceret forslag, som ministeriet Estrup
endelig i 1885-86 tog skridtet til at virkeliggøre, oprindeligt på
»forventet tillægsbevilling«, derefter som årlige bevillinger på Krigs-
ministeriets administrative budgetter, da Folketingets flertal ikke
ville stemme for forslaget.

Den følgende fremstilling drejer sig således om den fæstnings-
ring, der her skabtes, suppleret med nogle ubetydelige udbygninger
de følgende 20 år og endelig de, her må man med rette bruge ordet
gigantiske, armerings- og klargøringsarbejder, der ved 1. verdens-
krigs udbrud igangsattes for at gøre fæstningen København krigs-
klar. Arbejder, hvis udstrækning nutiden dårligt kan fantasere sig
til, og som kun lod sig udføre, fordi vi ved krigens udbrud indkaldte
og sammendrog en hær, der på et vist tidspunkt havde en styrke
af 65.000 mand, og hvis hovedkræfter var samlet i og om Køben-
havn, hvorved der var en omfattende og i virkeligheden gratis
arbejdskraft til disposition i meget lang tid.

Den ny landbefæstnings politiske baggrund

Fæstningens påbegyndelse i 1886 var præget af to forhold, der
også må kendes, da de begge satte deres stærke præg på såvel an-
læggenes udstrækning som deres senere politiske skæbne.

Da ministeriet Estrup som ovenfor anført ikke kunne få Folke-
tingets stemmer til befæstningens gennemførelse, men kun Lands-
tingets, tog det sagen i sin egen hånd og tilvejebragte de fornødne
midler gennem provisoriske bevillinger, en foranstaltning, der kom
til at give navn til de senere så meget omtalte »provisorier« og

»provisorieår«. De blev overskriften over det tragiske kapitel i vort folks tilværelse, hvor »forsvarssagen« – eller »militærspørgsmålet« – blev genstand for en politisk strid, der delte folket i to lejre, hvis modsætningsforhold blev noget af det skarpeste, vi kan påvise i hele vor historie.

»Fæstningsbyggerne«, der lagde navn til at bruge ikke bevilgede offentlige midler, fik med eet slag ikke alene bragt Københavns befæstning, men enhver militær foranstaltning, Hæren, Flåden, værnepligten, almindelige bevillinger til militære formål og først og sidst Hærens officerskorps i et modsætningsforhold til store dele af vort folk. Og da Estrup var højremand, blev det således Venstre, der måtte repræsentere modstanden, og heri blev det naturligt støttet af det netop nyorganiserede danske Socialdemokrati, der selv sagt i et højreministeriums programs militære punkter måtte finde en genstand for et sundt had, placeret til venstre for Venstre, som partiet var.

At befæstningen alligevel kunne påbegyndes og endog i det store og hele fuldføres, og Hæren og Flåden desuden overleve disse stormfulde år, må bl.a. tilskrives det andet forhold, der før nævntes – den stærke patriotiske bevægelse, der gik gennem folket i 1880'erne og decennierne derefter – en reaktion, der fulgte efter bedøvelsen, som lemlæstelsen af riget i 1864 havde medført.

Patriotismen samledes om befæstningssagen med en konsekvens, der var lige så stærk som modstanden – øjensynligt lidt stærkere, hvad der bl.a. kom til udtryk gennem en indsamling af penge til befæstningsanlæg. »Den frivillige Selvbeskatning til Forsvarets Fremme« var et landsomfattende, meget dygtigt organiseret indsamlingsarbejde, der indbragte 1,7 millioner Christian IX-kroner, altså med vore dages timelønsberegning noget, der svarer til 25-30 Frederik IX-kroner. Indsamlingen virkede både direkte og indirekte. For ikke alene skaffede den København det første moderne fort

og dertil grunden og halvdel af det næste plus forskelligt artilleri-materiel – men det vidnede om en offervilje, når det gjaldt landets forsvar, som gjorde et betydeligt indtryk, dels på modstanderne, dels i udlandet.

Fæstningens bestanddele

Så meget om fæstningens forhistorie. Vil man nu rette blikket mod det, der faktisk kom ud af hele sagen, kan det gøres mest konsekvent ved at betragte eller gennemgå fæstningsfronterne en for en, og indledningsvis gøre sig klart, at København havde i alt fire fæstningsfronter fra det øjeblik, anlæggene var fuldført i den udstrækning, det nu engang blev muligt, og indtil landbefæstningen gik ud af historien ved lov af 12. marts 1920.

De fire fronter var:

Vestfronten, fra Køge bugt i en svag bue uden om Avedøre-Brøndbyøster-Rødovre-Husum til Utterslev mose.

Nordfronten, fra Gladsaxe over Bagsværd-Kongens Lyngby-Dyrehavens sydlige del – Sundet.

Søfronten, fra Klampenborg (senere Tårnbæk)-Charlottenlund-indsejlingen til Københavns havn-øst om Refshaleøen til Kastrup. Fra 1895 med Middelgrunds Fort som fremskudt værk, der i 1909-16 indgik i en ydre linie, som i de år fuldførtes med forterne på Saltholm Flak og ved Dragør og batterierne på Saltholm og ved Kongelunden som faste punkter.

Sydfronten, oprindeligt Christianshavns Vold, hvis forsvar dog straks ved krigsudbruddet i 1914 lagdes frem til en feltbefæstet stilling tværs over Amager for i 1916 yderligere at blive fremskudt til Amagers sydkyst med Dragør Fort og Kongelunds Batteri på henholdsvis venstre og højre fløj.

Det blev således vest- og nordfronten, der kom til at udgøre det

politisk omtumlede fæstningsbyggeri, fordi disse fronter byggedes i provisorieårene 1886-94, efter hvilket tidspunkt der faktisk ikke blev gjort noget for at udvide eller modernisere dem – modsat søfronten, der udbyggedes i flere tempi, og som på ingen måde mødte en modstand, der turde sammenlignes med den, landfronterne blev udsat for.

På et tidspunkt, 1909, da det ikke var muligt at opnå selv den beskedneste bevilling til afhjælpning af de mangler, der var trådt klart frem ved landfronterne, skaffedes der flertal i Rigsdagen for en bevilling på 11 millioner til søfrontens udbygning. Og 11 millioner var i 1909 mange penge.

Vestfronten

Denne front må reelt betragtes som to fronter, alene af den grund, at dens nordlige del havde front mod nordvest med en ombøjet flanke, der endog vendte mod nordøst. Den omtaltes da også altid som Vestenceinten og Husumenceinten, sidstnævnte den nordlige del, men hele anlægget dannede dog en sammenhængende vold med våd grav foran og ligger den dag i dag, trods forskellige indhug, i sin oprindelige skikkelse, der hvor den med megen møje blev anlagt i årene 1888-92.

I voldens grundrids indgik forskellige systemer, allerede dengang kendt af enhver fæstningskonstruktør, men blandt dem var der et nyt, af oberstløjtnant E. J. Sommerfeldt udformet rids, som tilførte Københavns vestvold en dengang sensationel styrke. Det vandt almindelig anerkendelse herhjemme som »den sommerfeldtske front« og nåede tillige at blive kendt og anerkendt i udlandet som »den danske front«; et af de mange eksempler på, at vi har vist vejen frem i militære spørgsmål og set stormagter og mindre magter tamt eftergøre den danske løsning (se i øvrigt side 121). Ideen i hele

Parti af Vestenceinten 1920 (Hvissinge Batteri). Man ser enceintespoet, voldgaden og ramperne op til voldgangen samt de mure (»formure«) i brystværnet, bag hvilke kanonerne var anbragt. Foto i Art. Bibliotek

grundridset var den regelmæssigt brudte frontlinie med i alt 23 »fronter«, der hver kunne flankeres (beskydes på tværs af angrebsretningen) langs gravens vandspejl fra særlige betonkonstruktioner (kaponièrer), der var indbygget i brudpunkterne. Bag hele den sammenhængende vold gik der en kørevej, og langs hovedparten af den et jernbanespor, der var i forbindelse med Vestbanen, og som muliggjorde dels personel- og materieltransport langs fronten, dels anvendelsen af et batteritog. Batteritoget bestod af flade blokvogne med kanoner på, det hele forspændt et lokomotiv, der let kunne flytte batteritogets seks kanoner til det punkt på fronten, hvor man måtte ønske særlig kraftig artilleristøtte.

Vestvoldens hovedarmering bestod af et antal batterier, der var

Batteristandplads (Harrestrup Bateria) på Vestenccinten ca. 1905. I forgrunden ses en af batteriets fire 15 cm kanoner i »høj voldlavet«. I baggrunden Husum mølle og Frederikssundsvejens træer. På traversen batteriets officerer, en ved kikkertobservation

udgravet plads til oppe på selve volden på forskellige punkter af denne, hvor der for fleres vedkommende i forvejen var indbygget skudsikre ammunitionsmagasiner med fornødne ophejsningslad til granater og ladninger. I voldens profil indgik iøvrigt, regnet fra den mod byen vendende side først jernbanesporet, så voldgaden, den »landevej«, der fulgte hele stillingen. Derpå nogle ramper op til »voldgangen«, hvor man kunne færdes uden at blive set udefra, og hvorfra der igen førte ramper op til batterierne, hvor kanonerne stod fire og fire, notabene, når fæstningen eller afsnittet klargjordes, for til daglig stod de nede i de såkaldte skytsmagasiner bag hovedvolden for at være beskyttet mod vejrliget.

Batteritogsvojn med 15 cm kort kanon, bejjeningsmandskab og kanonkommandør (sergent), ca. 1904. Billedet er taget foran batteritogs-magasinet, en bølgebliskremise bag Vestenceinten noget nord for Roskildevej. Batteritoget bestod af seks sådanne kanonvogne, trukket af damplokomotiv

Kanonerne stod bag brystværnet, hvis øverste del, kronen, dannede voldens højeste punkt, og hvorfra den skrånede ned mod graven, idet der dog var en lille afsats, inden den mødtes med selve vandspejlet. Denne afsats, i fæstningsproget kaldet bærmén, skulle tjene til at optage nedstyrtet jord fra volden under beskydning, således at denne jord ikke fyldte graven op og gjorde den passabel. Ved fæstningens armering i 1914 blev bærmén ydermere udnyttet til anbringelse af pigtrådshegn, men dette var ikke forudset i 1880'erne alene af den grund, at man ikke dengang anvendte eller kendte pigtråd, i hvert fald ikke til militære formål.

Mens voldens højde varierede fra 4 til 7 meter alt efter det terrain, den var anlagt igennem, og de jordmasser, det var nødvendigt at udgrave for at give den våde grav tilstrækkelig dybde og bredde, hvad der igen afhang af grundvandsforholdene, var denne gravs mål konstante langs hele fronten, 16 meter bred i vandoverfladen og bunden 6 meter med en vanddybde varierende fra 2,5 til 3,5 meter. Til denne vandhindring føjedes en oversvømmelse af terrainet foran Husumenceinten, tilvejebragt, dels gennem en opstemning af Harrestrup å, dels ved tilledning af vand fra Utterslev mose.

Som omtalt kunne graven overalt flankeres – beskydes og belyses – i sin længderetning fra de fra fjendens side betragtet skjulte kaponiærer, der kunne være enkelte, d.v.s. med een skudretning eller dobbelte med skudretning til to sider, altså holdende to frontstykker under ild. På den anden side af graven lå glaciset, en jordkappe, der umærkeligt dannede en flad bakke fra fortterrainet op mod graven, således at volden set fra fjendens side næsten gik i eet med terrainet, og i allerhøjeste grad vanskeliggjorde observation af nedslag fra en mod volden rettet ild fra fjendens side. I den mod graven vendende side af glaciset var der udskåret en anden afsats, »den dækkede vej«, der muliggjorde færdsel af egne styrker

Enkeltkaponière i Vestenceinten 1918. Pigtrådshegnene træder tydeligt frem og fortæller, at enceinten endnu er fuldt armeret. Bevoksningen på voldskråningerne udgøres af vildtjørne, der blev plantet, før pigtrådshegnet blev udformet, som militært hindringsmiddel

på den side af graven, der vendte mod fjenden, men uset af denne. Dette var af betydning, dels for vagttjenesten i forterrainet, dels i tilfælde af udfald fra forsvarernes side. Færdselen over graven foregik dels gennem de permanente gennemskæringer med tilhørende broer, således for de eksisterende hovedlandeveje, Vest- og Frederikssundsbanens og nogle mindre amtsveje vedkommende, dels ad nogle mindre broer, udelukkende for fæstningspersonellet, enten i forbindelse med mindre voldgennemskæringer eller gennem såkaldte poterner, tunneller gennem volden, som især anvendtes i forbindelse med adgangen til dobbeltkaponièrerne.

Den til voldens forsvar beregnede besætning bestod af Fæstningsartilleriregimentets 3. bataljon, der betjente alt artillerimateriellet med tilbehør (bl.a. signal- og lysmateriel), og dertil en infanteristyrke, der dels varetog sikkerhedstjenesten foran volden og i tilfælde af angreb på denne besatte det truede afsnit for at imødegå et stormangreb og i tilfælde af indbrud foretog de modangreb, som kunne neutralisere en fjendtlig indtrængen. Til denne besætning kom så mindre enheder ingeniørtropper. Alle disse styrker var af Hæren tilvebragt gennem almindelig udskrivning i henhold til værnepligtsloven, men derudover indgik der to formationer af frivillige, ikke længere værnepligtige, eventuelt frinumre, der havde stillet sig til Forsvarets rådighed i krigstilfælde, og som flittigt øvede sig i deres fritid. Det ene var »Kjøbenhavns Skyttefor­enings Rekyk­korps«, som havde specialiseret sig i betjeningen af de lette maskingeværer og småkalibrede kanoner, der indgik i gravforsvaret som bestyknings i kaponièrerne, den anden styrke var »De frivillige Maskinister« – hovedsagelig studerende ved Danmarks tekniske Højskole i København, som, endnu ikke udskrevet til værnepligtens aftjening, havde påtaget sig at betjene det ofte meget primitive og vanskeligt håndterlige lysmateriel med tilhørende maskiner til strømfremstilling. Et job, som disse unge teknikere især kunne have forudsætning for at gøre god fyldest i. Nogle af byens frivillige infanterienheder, f.eks. Kongens Livjægerkorps (1912-37) var også påtænkt anvendt i forbindelse med Vestvoldens forsvar, i visse situationer også Akademisk Skyttekorps (1866-1937), om end meningen om dette korps' samlede anvendelse gav anledning til mange opfattelsesmod­­sætninger.

Fæstningsartilleristerne var i fredstid indkvarteret i de to lejre og den ene kaserne, der fandtes bag Vestvolden (Paradislejren, Egbylejren og Husum Kaserne (se side 128). I krigstid eller rettere under angreb på fæstningen påregnedes hovedparten under-

bragt, som det hedder i det militære sprog, i de betonkasematter, der i yderst beskedent omfang var indbygget som skudsikre rum i volden. Nogle allerede, da volden anlagdes, andre i 1904, da daværende krigsminister W. H. O. Madsen flyttede nogle krudtbeholdninger, der lå under farlige forhold i kvarteret omkring Langebro, ud i volden (hvor krudtet skulle bruges), i nogle ved den lejlighed indbyggede magasinrum, der som de øvrige magasinrum blev tømt, når fæstningen klargjordes og ammunitionen fordeltes rundt om til batterierne på og bag volden. Men 1904-magasinernes indbygning i volden medvirkede til, at krigsministeren senere måtte træde tilbage, da han jo ikke godt kunne benægte, at de nybyggede kasematter også kunne bruges af besætningen til underbringelse, når ammunitionen var ført bort. Dette fandt hans modstandere på tinge var en omgåelse af forliget af 1894, dengang fæstningsmodstanderne anerkendte fæstningen som et led i vort forsvar og gik med til en lille årlig bevilling til dens vedligeholdelse, mod at der ikke blev bygget yderligere på den. Hvad angår disse kasematter, som 10 år senere, da volden var besat dag og nat i mere end fire år, dannede en mere end velkommen beskyttelse for fæstningens besætning i de hårde vinternætter, da tænkte kun få af de forfrosne soldater, der søgte ly i deres kakkellovnsvarme, på, at de havde kostet en minister hans portefeuille.

Mens besætningen således kunne finde ly mod vejrliget i disse kasematter samt i et stort antal tømmerafstivede jordhuler, der indbyggedes i volden i 1914 til supplerings af opholdspladsen, især for infanteribesætningen, forplejedes soldaterne på den måde, at der hver morgen kørte et antal gullaschkanoner, de eneste, der kom til anvendelse i Danmarks hær, ned langs voldgaden, med varm kaffe; da kaffen slap op under 1. verdenskrig, med varmt øl, og om aftenen med gule ærter og flæsk eller kødsuppe med oksekød. Så fik hver mand sin lille blikkedel eller sit kedellåg fyldt og kunne

KØBENHAVNS BEFÆSTNING 1918
indtegnet på et nutidigt kort

- AB Vestenceinten
- BC Husumenceinten
- DE Enceintesporet
- FG Vibeholmstillingen
- HJ Mølleåen, uddybet til kanal
- KL Ermelundskanalen
- MN Bavnehøjstillingen
- PQ Dyrehavestillingen
- RS Christianshavns Vold
- TU 1914-linien på Amager
- VY Den fremskudte Amager-linie
- I Nordre Oversvømmelsesområde
- II Søndre do.
- III Utterslev Mose do.
- IV Kags Å—
Harrestrup Å do.
- 1 Gladsaxe Fort
- 2 Bagsværd Fort
- 3 Lyngby Fort
- 4 Garderhøj Fort
- 5 Fortun Fort
- 6 Tårnbæk Fort
- 7 Thinghøj Batteri
- 8 Buddinge Batteri
- 9 Vangede Batteri
- 10 Centofte Batteri
- 11 Bernstorff Batteri
- 12 Vestre Ordrupkrat Batteri
- 13 Østre Ordrupkrat Batteri
- 14 Christiansholms Batteri
- 15 Hvidøre Batteri
- 16 Militair-Stationen
- 17 Avedøre Batteri
- 18 Charlottenlund Fort
- 19 Trekroner Fort
- 20 Lynetten
- 21 Mellem Fort
- 22 Prøvestenen
- 23 Kastrup Fort
- 24 Dragør Fort
- 25 Kongelunds Batteri
- 26 Nordre og Søndre Skov Batteri
- 27 Middelgrunds Fort
- 28 Flak Fort
- 29 Barakke Batteri
- 30 Saltholm Batteri

sætte sig i græsset og holde måltid med sin brød- og tørkostportion, som også tildeltes een gang i døgn. Livet var primitivt, men sundt – sygdom hørte til sjældenhederne. På de andre fronter var primitiviteten ikke så fremherskende, da de store forter havde ganske anderledes bekvemmeligheder med køkken og messerum og tilpas opvarmede kasematter, der var passende oplyst i de lange vinteraftener for det vagtfri mandskab.

De her anførte betragtninger har den kampklare fæstning som baggrund, således som besætningens kår havde været under angreb eller belejring med fjendtlig ild over sig. I fredstid, også mens sikringsstyrken var inde, kunne besætningen, bortset fra de døgn, hvor der var alarmering og sammenhængende krigsmæssige øvelser, nyde godt af komforten i lejretablissementerne bag vestfronten, bortset fra de styrker, der havde vagttjeneste på afsnittene, og som holdt til i huler og vagtthytter.

Der kunne bruges mange sider i denne fremstilling på beskrivelser af mangfoldige tekniske enkeltheder, der knyttede sig til dette voldanlæg, som må regnes for et af de største jordarbejder, der nogensinde er udført i Danmarkshistorien og notabene på et tidspunkt, da man ikke kendte til gravkøer og bulldozere. Enhver, der besøger området, kan ikke undgå at blive imponeret, og et sådant besøg vil igen kunne udløse mange spørgsmål om de »mærkelige« ting, man kan iagttage i dette endnu ret velbevarede anlæg. En passant skal lige nævnes de mange »batardeau'er«, der opdeler den våde grav i forskellige bassiner som følge af, at vandstanden, gravens overflade, skulle holdes på en ganske bestemt højde i forhold til volden; men medens denne kunne få sine mål reguleret ved hjælp af simple jordarbejder, måtte gravens vandspejl holdes i skak ved hjælp af opstemninger. Og de blev altså foretaget ved sådanne betonmure tværs over graven. For nu ikke at give en angriber lejlighed til at bruge disse mure som spang over graven, var de dels

meget smalle og tilspidsede foroven, dels indsvøbt i pigtråd, spærrede med gitre og i øvrigt holdt under ild med særlig forkærlighed såvel af voldens som af kaponièrernes besætninger.

Betragter man volden som konstruktion og dertil erindrer, at der til dens armering hørte ca. 175 kanoner samt en betydelig mængde lettere skyts og maskingeværer til nærforsvaret (i kaponièrerne), må man erkende, at der var skabt en forsvarslinie af et endog betydeligt format. En linie, der ikke umiddelbart lod sig rende over ende, især hvis der i forvejen havde været tid at sætte den i fuld krigsdygtig stand, hvortil hørte en række af de her i fremstillingen allerede omtalte »armeringsarbejder«. Disse omfattede skytsets klargøring, ammunitionens fordeling og diverse gravearbejder på og foran selve volden i forbindelse med opsætning af betydelige strækninger af pigtrådshegn. Men ydermere anlægget af to skyttegravslinier foran hovedvolden, rydning af forskellige bygninger og beplantninger og visse landsbyers og gårdes indretning til forsvarede, fremskudte stillinger.

Vestfrontens svaghed var nemlig dens mangel på »dybde«, som det hedder i det militære sprog. Fik den trods alle foranstaltninger et fjendtligt gennembrud, var der ikke nogen forsvarszone, som de gennembrudte styrker skulle kæmpe sig igennem, og hvorfra et modstød kunne føres for at neutralisere gennembruddet. Derfor ville man benytte forterrainet til dybde, der kunne trætte og udmarve en angriber og dermed svække hans kræfter, inden hovedstillingen nåedes. Oprindelig skulle der foran volden have været bygget nogle forter, der kunne bryde et fjendtligt angreb sønder, inden hovedvolden nåedes. Disse forters anden hovedopgave skulle være bekæmpelsen af fjendtligt belejringsartilleri, bragt i stilling til bombardement af byen – en opgave, som også var tildelt nordfrontens fortrække (se senere).

En fæstning måtte efter datidens opfattelse ikke alene beskytte

sin by mod invasion, men også mod bombardement, der kunne demoralisere civilbefolkningen, som igen kunne lægge pres på byens militære kommandant og tvinge denne til at overgive fæstningen, netop sådan som København havde oplevet det i 1807.

Ingen var dengang klar over, hvad en storby med en befolkning af høj moral og sammenbidt vilje til at holde ud kunne stå igennem uden at lade nogen defaitisme komme til udtryk. Det kom egentlig først for dagen under 2. verdenskrig. De føromtalte fremskudte forter kunne der ikke skaffes penge til, hverken da volden anlagdes, eller da man omkring 1906-08 under indtrykket af det sig nærmende stormagtsopgør (1914) på ny prøvede at få afhjulpet denne vestfrontens alvorligste mangel.

I 1914, da volden gjordes så krigsklar, som det var muligt i en situation, hvor ingen mobilisering var befalet, udførtes en del af armeringsarbejderne, en væsentlig del endda, således at der i krigstilfælde kun havde været en hurtigt udført mængde tilbage. Men de manglende permanente forter foran, der havde givet stillingen den ønskede dybde, havde man under alle forhold måttet undvære.

Ejendommeligt er det for øvrigt at tænke sig, at volden i dag 44 år efter, at den gik ud af byens forsvarsplaner, med den karakter af kampvognskrig, som et felttog i dag ville få, vil være en ren lækkerbidsken for den, der skulle forsvare København. Vestvolden ville målt med vore dages forsvarsmidler danne en altspærrende kampvognshindring og i sensationel grad simplificere Københavns forsvar.

Nordfronten

Denne del af landbefæstningen fik en ganske anden udformning end vestfronten. Den fik ingen enceinte, om end der fra mange sider havde været ønsket en, men derimod en række forter og batterier, der anlagdes i to linier, forternes forrest. Princippet i fort-

konstruktionen og anvendelsen var den, at man i hvert enkelt fort skabte en lukket fæstning, hvis artilleri, der overalt opstilledes i lukkede panserkupler, kunne virke til alle sider. Dermed kunne man tage en fjendtlig fremrykning under beskydning allerede på lang afstand og »brække den op«, man kunne fortsætte beskydningen, hvis fjenden søgte ind mellem forterne, hvis mellemrum i øvrigt skulle armeres med skyttegravslinier forsvaret af infanteri og feltartilleri, og endelig kunne man i tilfælde af et gennembrud af fortkæden vedblivende holde angriberen under ild, nu i hans ryg, idet forterne var indrettet til at kunne modstå angreb, uanset hvilken vinkel det kom fra.

Til dækning af den altid svagere rygside (struben) havde man bag forterne en batterilinie. I fæstningssproget skelnes der mellem fort og batteri på den måde, at fortet kan skyde til og beskydes fra alle sider, medens batteriet normalt kun kan virke i een hovedskudretning med nogen virkning til siderne og sjældent bagud. Skellet er dog ikke helt klart; der er i Københavns befæstning eksempler på, at man har kaldt meget store batterier (f.eks. Charlottenlund og Kastrup) for forter, mens mindre forter (f.eks. Christiansholm) er kaldt batterier. Men netop batterierne var den type værker, der kunne bruges til den specielle opgave, at dække forterne i ryggen – altså gribe ind i det øjeblik, et gennembrud af fortlinien skulle føre til et angreb på fortet bagfra. Forternes anden opgave var den føromtalte kamp mod belejringsbatterierne.

Nordfronten kom til at bestå af fem, senere, ikke formelt men reelt, seks forter, fra vest til øst: Gladsaxe Fort, Bagsværd Fort, Lyngby Fort, Garderhøj Fort, Fortun Fort og Tårnbæk Fort. Batterilinen kom til at omfatte Tinghøj, Buddinge, Vangede, Gentofte, Bernstorff, Østre Ordrupkrat, Vestre Ordrupkrat og Christiansholms Batteri. Til disse permanente værker kom så en række mindre, men også permanente anlæg, samt i meget stort antal

»armeringsbatterier«, som i øvrigt i næsten fuldt omfang kom til udførelse i 1914.

Hertil kom, at der i nordfrontens forsvar indgik en omfattende oversvømmelsesplan, til hvilken der ved anlægget blev truffet endog betydelige forberedelser. Planen gik ud på i tilfælde af krig at oversvømme hele nordfrontens østlige afsnit, populært sagt hele terrainet syd for Dyrehaven og dermed gøre en angribers fremtrængen den vej umulig. Vandet skulle tages fra Furesøen, hvis vandspejl man ville sænke $1\frac{1}{2}$ meter, hvorfor åen mellem Furesø og Lyngby sø udgravedes til en kanal og ved Frederiksdal forsynedes med et stort stemmeværk, hvis åbning ville muliggøre oversvømmelsernes iværksættelse. Vandet skulle så føres gennem Lyngby sø og derfra videre ad en kanal, der gravedes under Lyngby Hovedgade og videre østpå syd om Ermelunden for at munde ud i Lyngby enge, som var det første mål for oversvømmelsen, der skulle ledes videre ned over Galopbanen og først slutte ved Strandvejen (Klampenborg station).

Ordrupkrat-batterierne og Christiansholms Batteri havde som hovedopgave at flankere oversvømmelsen (holde den under ildvinkelret på angrebsretningen), Christiansholms derudover at lukke passagen ad Strandvejen og Kystbanen. I oversvømmelsesprojektet indgik også en plan om at lede vand, der ikke kom til anvendelse på nordfronten, gennem en rende ned i Gentoftesø og derfra videre til Utterslev mose og i forbindelse med en opstemning af Harrestrup å at oversvømme Kagsmosen foran Husumenceinten.

Disse oversvømmelsesplaner havde givetvis gjort en fjendtlig fremtrængen meget vanskelig og ville uden tvivl have kunnet kanalisere et direkte angreb på byen uden om selve oversvømmelserne til andre afsnit af fronten, hvor man så kunne have koncentreret forsvarets ildkraft. Men de kunne ikke betegnes som noget helt pålideligt universal-forsvarsmiddel. Dertil krævedes at oversvøm-

melserne blev iværksat rettidigt, og i betragtning af de store ødelæggelser, vandet for lange tider ville forårsage i de oversvømmede områder, var det jo naturligt, at ingen ansvarlig myndighed ville åbne for sluserne, før man var aldeles sikker på, at et fjendtligt angreb forestod, eller i hvert fald, at krigen var en kendsgerning og angreb derfor venteligt. I de 3-6 døgn, det ville tage at etablere oversvømmelserne, måtte man være sikker på, at fjenden ikke satte sig i besiddelse af nøglen til hele anlægget: Frederiksdal med stemmeværket, der skulle åbne for Furesø vandet, ligesom man også måtte sikre sig, at kanalerne med tilhørende installationer var helt under forsvarernes kontrol. Var oversvømmelserne fuldført, måtte man jo også regne med, at en hård vinter kunne forvandle de oversvømmede arealer til passable områder. Endvidere måtte man helt beherske de dæmninger, der delte områderne i bassiner og som var lige så nødvendige her som de førømtalte batardeauer i vestfrontens våde grav til at holde vandet i rette dybde, idet oversvømmelsesterrainet havde forskellig højde, og det således måtte forhindres, at alt vandet samledes på de laveste områder.

Fortrækken

De fem forter, der oprindelig anlagdes, var i grove træk bygget efter samme idé: et egentligt fortlegeme bestående af en betonkerne, hvori fandtes kasematter med belægningsrum for besætningen, og ovenpå hvilke der var opstillet fortets fjernkamps-artilleri dækket af panserkupler, drejelige i alle kompasrosens retninger, og gennem hvis skydeskår kanonernes løb var ført. Panseret sikrede betjeningsmandskabet mod beskydning og selvsagt også selve kanonen og den ammunition, der førtes op til den fra fortets indre. For det lettere artilleris vedkommende var der brugt de såkaldte for-

svindingstårne, der kunne skydes op og ned i en betonbrønd; kanonen afgav sit skud, løbet blev trukket ind i tårnet og dette sænket ned i brønden, medens der klargjordes til ny ildafgivelse. Således var tårnet ikke udsat for direkte fjendtlig ild udenfor de øjeblikke, hvor ildafgivelse fandt sted.

Hvert fort havde sin særlige opgave i det terrain, det var placeret i, men da man måtte regne med, at fjendtlige kræfter ville prøve at sætte det ud af funktion ved at erobre det, hvis det ikke kunne bringes til tavshed gennem beskydning, var alle forter indrettet til at kunne præstere et stærkt nærforsvar. Dette var baseret på de dybe grave, der omgav alle forter, og som ikke alene var svære at komme ned i og især op af igen, men som også kunne holdes under kraftig ild fra hurtigskydende artilleri og maskingeværer i de særlige flankeringshuler (kaponiører), der var indbygget dels i fort-kernen, dels i gravens yderside (kontreskarpen), normalt i den mod fjenden vendende gravvinkel, thi alle forterne, fraset Garderhøj Fort, havde et grundrids som en ligebenet trekant med sin topvinkel vendende mod fjenden. Garderhøj Forts grundrids var rektangulært. Flere forter havde yderligere et jerngitter rundt om selve fort-kernen, og da pigtråden efter den russisk-japanske krig i 1904-05 havde vist sin utrolige defensive styrke, indgik der i forternes passive hindringer overalt pigtrådshegn, både nede i gravene og rundt om hele fortarealet.

Oprindelig var der intet lysmateriel i værkerne, men kort efter deres fuldførelse blev spørgsmålet taget op, som tilfældet også var for vestfrontens vedkommende, og fra de ældre søforter overførtes der et antal projektører til belysning af fortterrainet, ligesom der installeredes gravprojektører i kaponiérerne. Strømmen hertil leverede dampmaskiner eller benzinmotorer, der installeredes i fort-kernen i forbindelse med dynamoer og akkumulatorer, som også tjente til belysning i selve fortets indre. Forternes hovedbestykning

Bagsværd Fort 1920. Fortets bestykning ses ikke (den kan allerede være fjernet). Den var fire 12 cm kanoner i tårn plus fire tilsvarende i kaponiérerne såvel til gravforsvar som til mellemskydning (mellem forterne). Foto i Art. Bibliotek

bestod af 15 cm og 12 cm og 75 mm kanoner, til nærforsvaret 75 mm og mindre kanoner samt maskinskyts (se i øvrigt side 127). Besætningerne udgjordes i forterne, som på nordfrontens øvrige værker, af Fæstningsartilleriregimentets 2. bataljon og dertil de før-omtalte frivillige maskinister og rekylskytter.

Garderhøj Fort (navnet har intet med det militære »garder« at gøre, men er taget fra navnet på den høj, der lå, hvor fortet udgravedes: Garderhøj, der skal være kommet af navnet Garda, som blev båret af den vikingehøvding, der sagdes begravet under højen) blev bygget og bestykket og i færdig stand afleveret til Forsvaret for de før-omtalte frivilligt ydede bidrag. Det samme gjaldt delvis

Lyngby Fort. Disse to forter var langt kraftigere bestykket end de øvrige, da de havde større opgaver på grund af deres beliggenhed.

Da provisorierne sluttede i 1894 med et politisk forlig (se side 103), manglede nordfrontens fortrække endnu et værk på sin østlige fløj. Da forliget satte bom for alt yderligere fæstningsbyggeri, henlå nordfronten faktisk i 20 år med sit berømte hul, der i øvrigt var identisk med Dyrehaven. »Hullet i nordfronten« voldte de ansvarlige myndigheder mange bekymringer, da det muliggjorde en fjendtlig fremtrængen gennem den alt skjulende Dyrehave lige til oversvømmelsens nordkant, og under optrækket til 1. verdenskrig prøvedes der fra mange sider at få »Fortet ved Den slesvigske Sten« vedtaget. Men forligets ordlyd var ikke til at rokke ved, og til trods for, at der gennem »Forsvarsindsamlingen af 1913« i den 11. time inden krigen stilledes de fornødne midler til regeringens rådighed, kom der intet ud af sagen. Der måtte ikke bruges penge på mere fæstningsbyggeri til Københavns landforter. Men ejendommeligt nok blev de indsamlede penge alligevel modtaget og brugt – til landbefæstningen! Der anskaffedes betydelige mængder pigtråd, projektører, kabler og redskaber – men fortet? Nej.

I 1914, da fæstningen gjordes (næsten) krigsklar, lukkedes hullet alligevel. Under indtrykket af den dødelige fare, landet svævede i, glemte alle parter pludselig forligets strenge ordlyd, og en meget kraftig feltbefæstningslinie byggedes i største hast tværs gennem Dyrehaven. Nu modtog regeringen, der på det tidspunkt repræsenterede en langt mere fæstningsfjendtlig fløj end den regering, der året i forvejen havde nægtet at bruge penge til permanente værker i »hullet«, et klækkeligt beløb fra »Forsvarsindsamlingen«, og for disse penge anlagdes et stort antal betonstøbte kaponiærer og kase-matter i nævnte stilling, som på højre fløj støttede sig til det egentlig som kystfort anlagte Tårbæk Fort. Dette indrettedes, om end dets hovedopgave var imødegåelse af et overrumplende landgangs-

Vangede Batteri 1920. Batteriets hovedbestykning var anbragt bag volde på højre og venstre fløj af den her viste betonkerne, der rummer ammunitions- og mandskabsrum samt maskinskyts i forsvindingstårne til batteriets nærforsvar. Foto i Art. Bibliotek

foretagende i forbindelse med et flådeangreb på København gennem Sundet, til også at kunne deltage i nordfrontens forsvar, specielt i Dyrehaven, og kom således til at udgøre det 6. fort i nordfronten, selv om det først blev opført i 1913-15, altså 20 år efter de fem andre.

I samtlige forters armeringsplaner, som næsten alle kom til udførelse i august 1914, indgik skyttegravsanlæg for infanteri i fortterrainet og formellemrummene. På flere steder indrettedes særligt kraftige støttepunkter, f.eks. ved Vintappersøen, på Baunehøj vest for Kongens Lyngby og ved Slesvigske Sten i Dyrehaven.

Tårnbæk Fort 1917. Flyvebilledet viser inden for den trekantede fortkerne »kystelementet«, d.v.s. de fire 29 cm stålhaubitser, og bag dem det betonmurede skyttegravssystem nedskåret i fortdækket. De to 120 mm tårnhaubitser ses også foran skyttegravene. Man skimter observationstårnet mellem fortets »strube« og bageste skyttegravsline. I billedets øverste kant ses højre fløj af den skyttegravsline, der gik tværs over Dyrehaven til Fortun Fort

Batterirækken

De føromtalte batterier byggedes stort set efter samme type: en åben jordvold, over hvis brystværn kanonerne skød i den hovedskudretning, der var tildelt batteriet, og som ikke gav megen side-retningsfrihed. Nogle af batterierne havde betonkasematter til besætningen, alle havde skudsikre ammunitionsmagasiner af beton. Som før nævnt dannede Christiansholms Batteri på højre fløj en særlig stærk stilling. Batteriet havde et lille egentligt fortlegeme med

fem panserkupler med fuld sideretningsfrihed og var for øvrigt som det eneste af nordfrontens værker omgivet af en våd grav, der også strakte sig foran de to på fløjene anlagte store volde, der i groft snit var af samme type som Vestenceinten. Højre fløjs højre flan-

Skyttegravsanlæg på Nordfronten ca. 1918. Billedet stammer fra linien mellem Sorgenfri park og Prinsessestien ved Lyngby sø og viser tydeligt 1914-epokens feltbefæstningskunst med omhyggeligt afstivede gravsider. Derudover ses traverser og dækningsrum og højdeforskellen mellem færdselsgangen og standpladsen for skytterne bag brystværnet

ke, der vendte ud mod Sundet, indgik i Københavns søbefæstning og var modsat værketets øvrige anlæg belagt med Kystartilleriregimentets personel. Voldene på de to fløje var bestykket med de otte såkaldte »kvindekanoner«, en særlig gave, tilvejebragt for midler, indsamlede blandt 20.000 danske kvinder og overrakt kong Christian IX i 1885. (Kanonerne står i dag i Tøjhusmuseets gård og bærer alle en inskription om deres tilblivelse). Ordrupkrat-batterierne havde ingen frontale skudopgaver, men var udelukkende anlagt til at holde oversvømmelsen under flankerende ild.

I batteriliniens anlagdes en betydelig mængde midlertidige værker af jord og tømmer sammen med lange rækker af skyttegrave og pigtrådshegn som overalt på fæstningens øvrige fronter, da 1. verdenskrig udbrød. I modsætning til fortrækken, hvis værker ikke har været så lette at fjerne eller tildække, er der kun få spor tilbage af batteriliniens værker, der enten er bortgravet eller skjult under eller bag bebyggelse af enhver art. Det er ikke utænkeligt, at efterverdenen med mørke miner vil betragte dette udryddelsesværk mod historiske minder. Når man betænker, hvilken harme vandalismen mod Kastellet i København har udløst i enhver pietetsfuld byhistoriker, kan man forudse en tilsvarende reaktion, når de sidste borgere, der var følelsesmæssigt engageret i landbefæstningens tilblivelse, henholdsvis nedlæggelse, er døde, og dens jordiske rester skal gøres til genstand for forskning af historikere, hvis interesser er degageret af enhver sentimentalitet.

Mens nordfronten på rimelig måde havde den dybde, som vestfronten led under mangelen af, var dens svaghed dels det omtalte hul i Dyrehaven, dels, at de enkelte værker i årene efter opførelsen i betænkelig grad var blevet omgivet af bebyggelse, der vanskeliggjorde observation af egen ild og muliggjorde skjult fremrykning af en angriber og dermed følgende risiko for overrumpling. Nu lukkedes nordfronthullet ved 1. verdenskrigs udbrud af en stærk feltbefæstning, en forsvarsforanstaltning, som krigserfaringen viste besad uanet styrke, men med hensyn til bebyggelsen om forterne, der skyldtes manglende økonomiske midler til ved deres anlæg at lægge servitutter på terrainet omkring værkerne, måtte der forberedes kostbare bortsprængninger og rydninger. Derudover var nordfrontens værker velkonstruerede og velplacerede og havde den fordel at ligge på en ø, hvortil der ikke sådan i en håndvending kunne føres fjendtligt belejringsartilleri af sværeste kaliber.

Søfronten

Dette frontafsnits historie adskiller sig på mange måder helt fra landfronternes. Den bitre kamp i provisorietiden om Københavns befæstning havde hovedsageligt sigte mod landbefæstningen. Om søbefæstningens berettigelse var der ikke megen snak. De politiske partier, der ønskede *al* befæstning fjernet – også søbefæstningen – spillede kun en mindre rolle i de kampfyldte år. Da forliget i 1894 satte yderligere bom for udbygningen af landbefæstningen, og de nu engang opførte værker blev sat på sultekur, blev søbefæstningen også ramt, men forsvarslovene af 1909, der dømte landbefæstningen til nedlæggelse i 1922, bevilgede et betydeligt beløb (11-12 millioner Frederik VIII-kroner + 5 millioner til diverse kystbefæstningsanlæg, der også kom til at indgå i Københavns forsvar) til såvel nyanlæg som modernisering af bestående værker. Og medens landbefæstningen totalt nedlagdes i 1920, blev søbefæstningens berettigelse gennem de i 1922, 1932 og 1937 vedtagne forsvarslove atter og atter fastslået, omend udviklingen løb fra anlæggene, og bevillingerne hver gang reduceredes, således at befæstningens værdi til sidst var temmelig udhulet.

Det søbefæstningssystem, der kom til at indgå i den gennem provisorierne anlagte landbefæstning, havde allerede ved dennes påbegyndelse en vis form. I 1858-68 var der blevet bevilget en del penge til Københavns beskyttelse mod fjendtlige flådeangreb, så da »de gamle volde«, som omtalt indledningsvis i denne fremstilling, i 1867 udgik af byens forsvar, lå der følgende søbefæstningsanlæg, som ikke berørtes af voldenes nedlæggelse:

På landsiden ved indløbet til havnen Ny Kalkbrænderi Batteri, et primitivt jordværk for fire kanoner. På sin nuværende plads lå det gamle fort Trekrøner med stort set samme grundrids som det i 1932 nedlagte stadig urørte værk, om end der senere udførtes

adskillige arbejder på det. Nord for Refshaleøen, hvor værket den dag i dag tydeligt ligger i stort set samme skikkelse, kom Lynetten, og længere mod syd, ude i vandet på opfyldninger ud for Refshaleø, nordligst Mellem Fort, sydligst Prøvestens Fort, hvorefter linien bøjede ind mod land og sluttede med Strickers Batteri, hvor Kløvermarken går ud til Sundet.

Samtlige værker var ret primitive, alt artilleri stod under åben himmel og skød over mere eller mindre svære jordbrystværn. I 1870'erne ofredes der mindre beløb på at forstærke værkernes modstandsevne mod skibsartilleri, ligesom de i 1880'erne fik elektriske projektører.

Disse forstærkningsarbejder øgedes yderligere under provisorierne, i hvilken periode der opførtes følgende nye værker:

På landsiden nord for København: Charlottenlund Batteri (senere Fort), syd for byen: Kastrup Batteri (senere Fort) samt på en sandopfyldning på 7-8 meter vand på Middelgrundens nordspids: Middelgrunds Fort.

Endvidere opførtes lidt øst for Vestenceintens sydlige fløj Avedøre Batteri, med hovedskudretning ud over Køge bugt, ligesom Christiansholmsliniens østre voldlinies højre flanke indrettedes som kystbatteri: Hvidøre Batteri.

Dette system af værker blev altså det, der kom til at danne søfronten i Københavns befæstning i årene mellem provisorierne og verdenskrig nr. 1, indtil forsvarslovene af 1909 medførte en kraftig udbygning af denne front. Atter var her tale om en forstærkning af bestående værker samt om opførelsen af adskillige ny.

Denne relativt blide vind, der rent politisk blæste hen over søbefæstningen i modsætning til landbefæstningen, kan vel henføres til, at anlæggene mod søsiden, af letforklarlige grunde, havde de maritime autoriteters fulde bevågenhed, og da det under striden om Københavns befæstning gang på gang skete, at Marinens dis-

kussionsdeltagere stemte mod landbefæstningen, men med velvilje gik ind for søbefæstningen, formåede de dermed indirekte at vinde politikerne for sidstnævnte anlæg. Det er muligt, at et forlængst glemt historisk faktum endnu i dette århundrede kan have farvet sindelaget. Søforterne Trekroner og Prøvesten, der kan føre deres oprindelse tilbage til 1700-tallets midte, forhindrede faktisk med deres artilleri i 1807 den britiske flåde i at deltage i bombardementet af København, medens vore stridskræfter til lands intet formåede mod englændernes belejringsbatterier, der fra landsiden skød byen moden til overgivelse.

Ved udbygningen af de samme to værker i 1860'erne blev, på en dansk artilleriofficers initiativ, beton for første gang i fæstningsbygningens historie anvendt til opførelse af skudsikre rum. Ideen, som blev kopieret overalt i udlandet efter dansk mønster, udnyttedes af os selv bl.a. i 1861-64 i Dybbølstillingen, hvor den på afgørende måde gav stillingen modstandskraft og bidrog til dens forbløffende evne til at udholde de 10 ugers belejring i den prøjsiske ildorkan.

Den indre og den ydre fortrække

I modsætning til vestfrontens forskellige afsnit og nordfrontens værker, der alle havde en vis indbyrdes ensartethed i konstruktionen, som igen har muliggjort en stærkt summarisk beskrivelse af deres udformning, fandtes der ikke et værk i Københavns søbefæstning, hvis grundrids, profil, bestykning eller opgave ikke var speciel for det pågældende værk. En omtale af de forskellige forter og batterier kan derfor ikke, inden for denne fremstillings relativt snævre rammer, gå nævneværdigt i detaljer.

Det vil imidlertid være rimeligt at nævne også de anlæg, der opførtes efter provisorietiden, således at en kort beskrivelse af hele

den søbefæstning, der nåede sin største udstrækning ved 1. verdenskrigs slutning, kan ske i een sammenhæng. Såsnart loven var vedtaget i september 1909, gik man i gang med de forlængst færdigprojekterede anlægs påbegyndelse, det drejede sig om Tårnbæk Fort, Charlottenlund Batteris udbygning, Middelgrunds Forts udbygning, Saltholm Flak Fort, Barakke Batteri (på nordspidsen af Saltholm), Saltholm Batteri (på Saltholms vestside), Dragør Fort, Kongelunds Batteri, samt forstærkningsarbejder på Trekroner, Mellem Fort og Kastrup Batteri. Endvidere opførelsen af Mosede Batteri i bunden af Køge bugt, et anlæg, som ikke direkte kunne henføres til Københavns søbefæstning, men som, ligesom Tårnbæk Fort, skulle hindre den altid frygtede landgang i byens umiddelbare nærhed med påfølgende overrumpling, inden byens forsvar kunne nå at blive nødtørfigt alarmeret.

I modsætning til Tårnbæk Fort, der som før omtalt også kom til at danne højre fløj i landbefæstningen, lå Mosede Batteri helt isoleret ud for det farlige landgangssted i Køge bugt, men kom for øvrigt ved Tunestillingens anlæg i 1915-16 til at danne venstre fløj i denne (se side 130).

Som det vil fremgå af kortet side 104-05, kom Københavns søbefæstning således til at rumme to linier, en indre, groft taget ca. 3 km fra Kongens Nytorv og en ydre, meget groft sagt 7-8 km fra samme bycenter.

Det er således klart, at det ikke alene blev værkerne forskelligartede opgaver, alt efter deres placering, der gjorde, at deres konstruktion og bestykning blev indbyrdes stærkt afvigende, men også den omstændighed, at de var blevet anlagt, modificerede, moderniserede og ombestykkede over en periode, der næsten strakte sig over 200 år. Skulle man i konstruktionsmæssig henseende sammenfatte hovedtyperne, ville de på selve kysten placerede værker danne een gruppe, hvor der for hvert enkelt værk havde måttet tages

Middelgrund's Fort ca. 1930. Fortet opførtes 1890-95 som en kunstig ø på 7 à 8 m vanddybde lidt nord for den egentlige Middelgrund. Fortets areal indenfor bølgebryderne er 7 ha, selve fortoen 4 ha. Bestykningen bestod i 1918 af 36 kanoner. Krigsbesætning ca. 800 mand

specielt hensyn til nærforsvarskravet mod fjendtlige styrker landsat i ryggen på anlægget. For de værkers vedkommende, der opførtes på opfyldninger i søen (Trekroner, Mellem Fort, Prøvesten, Middelgrunds Fort, Flak Fort og Dragør Fort), måtte der træffes særlige forholdsregler mod erobring gennem bådangreb, foretaget på samme måde som man i søkrigsførelsen har benyttet entring af fjendtlige fartøjer. Sammenlignet med landbefæstningens forter og batterier var bestykningen gennemgående meget kraftig. På den ydre linies hovedværker var der således ved 1. verdenskrigs afslutning ikke mindre end 86 kanoner og haubitser, medens den indre linie talte i alt 81 pjecer (se i øvrigt side 127).

Bestykningen prægedes på de fleste værker af den store anvendelse af haubitser. Denne bestykningsmåde løb tiden imidlertid fra mellem de to verdenskrige, hvad der medførte, at haubitserne overalt i søbefæstningen måtte fjernes, henholdsvis erstattes med kanoner.

Af særlig historisk interesse er endelig Middelgrunds Forts konstruktion. Dets enorme omfang, (fortet omfatter 7 ha og rummer bombesikker beboelse for over 800 mand), både da det i 1890'erne opførtes på en sandopfyldning på havbunden og i dag, virker aldeles overvældende på enhver, der nærmer sig det, endsige går om bord. Det samme gælder Flak Fort, opført 15 år senere med beboelse til 5-600 mand. I almindelighed tror folk, at disse to værker blot er et par øer i det danske arkipelag, lidet anende, at her er tale om et par af dansk vandbygningsingeniørkunsts største triumfer.

Søbefæstningen besattes af Kystartilleriregimentets 1. og 2. bataljon, medens dets 3. bataljon dannede besætning på de efter 1909-lovene opførte værker ved Smålandshavet og indløbet til Isefjorden samt på Mosede Batteri. 1. verdenskrigs udbrud i 1914 var signalet til en voldsom aktivitet på søbefæstningen. En del af

værkerne var ikke færdige og måtte indrettes til et improviseret nærforsvar, mens færdiggørelsen fortsatte i forceret tempo. Omfattende indkaldelser bragte, som for landbefæstningens vedkommende, værkeres besætning på fuld krigsstyrke, og beredskabet var, med værkeres karakter af grænsefæstninger, meget højt dag og nat – især nat. Forskellige armeringsarbejder bragtes til udførelse, blandt de mere betydelige må nævnes to batterier, »Skovbatterierne«, der anlagdes i det sydvestlige hjørne af Kongelunden på Amager til støtte for forsvaret mod fjendtlige flådekræfters indtrængen i Køge bugts nordlige del.

Værkerne i Københavns søfront indgik i de officielle forsvarsplaner helt op til det tyske overfald på Danmark i 1940, men blev ikke gjort kampklare.

Sydfronten

Da Københavns gamle volde i 1867 endte deres tilværelse som fæstningsanlæg, blev der gjort en undtagelse med Christianshavnsområdet, idet Amagersidens volde bestod som de var og forblev Forsvarets ejendom.

Efter at den nye fæstnings fronter mod vest og nord var afleveret til Forsvaret, videreførte Christianshavns Vold sin tilværelse som Københavns sydfront og lukkede således ringen om byen, sammen med de ovenfor omtalte søbefæstningsanlægs indre linie. I de oprindelige befæstningsplaner indgik opførelsen af et par forter på Amager i linien Tommerup-Maglebylille, men også her havde de politisk-økonomiske forhold spændt ben for planen.

I årene før 1. verdenskrig var der planer og kraftige ønsker om en enceinte af samme slags som Vestvolden tværs over øen, men også de forblev på papiret. Først da 1909-loven udbyggede søbefæstningen med Dragør Fort og Kongelunds Batteri, kunne der

etableres en egentlig sydfront i passende afstand fra byen til afløsning for Christianshavns Vold. Disse værkers placering ved Amagers sydkyst udgjorde jo en fortrække, hvis hovedopgave nok ville være bekæmpelse af fjendtlige flådestyrker i Køge bugt, Drogden og Flinterenden, men som tillige med et påtænkt, men aldrig udført batteri i Rågård, umiddelbart kunne virke som spærrelinie for en landgangsstyrke på øens sydkyst.

Da verdenskrig I udbrød, var disse værker dog ikke færdige, hvorfor der straks anlagdes en feltbefæstet linie tværs over Amager, omtrent hvor de ønskede forter skulle have ligget. Men så snart Kongelunds Batteri havde hejst kommando (januar 1916), flyttedes sydfronten frem til kysten i en linie mellem Dragør og Kongelunden. Med denne feltbefæstningslinies anlæggelse nåede Københavns fæstningsring, 30 år efter at det første spadestik var taget, sin endelige fuldførelse, i hvert fald sin definitive afslutning, midt under 1. verdenskrig og under forhold, hvor man ikke kunne udelukke muligheden af et uvarslet angreb, der igen krævede et betydeligt beredskab. I så henseende var jo alene den relativt store sikringsstyrke, der holdtes under fanerne, især i og omkring København i årene 1914-19, et bevis for, med hvilken alvor man betragtede situationen.

Fæstningens bestykning

En blot summarisk oversigt over det artilleri, der udgjorde bestykningen på de københavnske værker i tiden 1894-1962, vil kræve en helt uoverskuelig plads, da en sådan gennemgang måtte være ledsaget af udførlige forklaringer.

Men så meget kan dog oplyses, at der, som nævnt før i det foregående afsnit, stort set på alle fronter indgik tre former for bestykning, nemlig kanoner af kalibre fra 75 mm til 35.5 cm, hau-

bitser fra 9 cm til 29 cm og endelig forskelligt småkalibret hurtigskydende skyts og automatiske geværer fra 53 mm ned til 8 mm.

Disse angivelser kræver den forklaring, at haubitser er kanoner (det kaldes de nu netop ikke), der kaster et projektil op i luften, hvorefter det falder ned i målet (eller ved siden af!), og dette kan altså rammes, selv om det er dækket i direkte retning af modstanderen. Størrelsesangivelsen i mm og cm (kalibret) oplyser kanonens eller haubitsens indvendige diameter, mm-angivelsen anvendes ved våben, der lades med patroner, der har projektil og ladning samlet i een komponent i et patronhylster, cm-målet anvendes for de pjecers vedkommende, der har projektil og ladning hver for sig – normalt de større og største kalibre.

Fæstningens sø- og kystforter blev i særlig grad bestykket med haubitser af de største kalibre, idet man deri så et middel til at uskadeliggøre de stærkt pansrede skibstyper, som udvikledes omkring århundredskiftet. Disses sidepanser beskyttede dem mod almindelig artilleriild, men haubitsen kunne ramme dem ovenfra i dækket, eventuelt gennem skorstenen, og med et enkelt kast, der trængte ned i skibets indre, sætte det ud af spil. Derudover stod det kraftigste artilleri også på søforterne, 35.5 cm kanoner, medens landfronterne intetsteds havde kanoner på mere end 15 cm.

Fra enceinterne, batterierne og kystforterne blev der skudt over åben vold, i landforterne var kanonerne anbragt i pansertårne, der kunne skyde hele horisonten rundt, de lettere pjecer, 75 mm kanonerne, normalt i forsvindingstårne, som omtalt side 112.

Samtlige værker, søforter, kyst- og landforter, batterier samt enceinterne havde til selvforsvar i tilfælde af direkte angreb hurtigskydende småkalibrede kanoner og automatiske geværer, der kunne bestrøge de i forvejen omhyggeligt konstruerede hindringslinier, våde eller tørre grave, pigtrådshegn m.v. fra særlige flankeringshuler. For landfronternes vedkommende påregnedes man yder-

ligere overalt det dengang hestetrukne feltartilleri indsat på de afsnit, hvor man skulle opfange tyngden i et fjendtligt angreb. Vi danske ynder at kokettere med vor militære uforberedthed og afmagt. Det var ikke just sådanne forsyndelser, der sprang i øjnene ved en samlet vurdering af fæstningen Københavns udrustning med artilleri.

Indkvarteringsproblemerne på de forskellige fronter

Der var ved fæstningens færdigbygning meget hurtigt opstået et behov for en samlet indkvartering af de forskellige afsnits besætninger, specielt for årets rekrutstyrker, der som alle nyindkaldte helst skulle tilvænnnes det militære liv i samlede skoler. Her kunne man give dem en brugbar grunduddannelse i ensartet rytme under rimelige indkvarterings-, undervisnings- og forplejningsforhold, inden de skulle til at virke som besætning i fæstningens vidtstrakte områder. For nordfrontens vedkommende var problemerne ubetydelige, idet de rummelige forter umiddelbart kunne bruges til indkvartering af de fornødne styrker, hvorimod Vestenceinten og Husumenceinten kun var yderst sparsomt forsynet med kasematter, der var lidet rummelige og meget spredte.

Men efterhånden lykkedes det, delvis gennem nogle improvisationer, at få etableret to baraklejr bag Enceinten, en ved Avedøre, Paradislejren, en ved vejgennemskæringen øst for Egby, Egbylejren suppleret med den såkaldte Husum kaserne, der oprindeligt havde været en fattiggård, som Krigsministeriet lejede af Rødovre kommune. I 1911-13 opførtes endelig den nuværende Avedørelejr, et helårs kaserneetablisement, beregnet på indkvartering af fæstningsartilleriets vinterrekrutter ved 3. Artilleribataljon (Enceintebataljonen). Lejren, der efter Fæstningsartilleriregimentets ophæ-

velse har været flittigt i brug dels til feltartilleri, dels til infanteri og luftværnsartilleri, er bygget som en kopi af Kastellet i København, i hvert fald for belægningspaviljonernes vedkommende, der helt ser ud som Kastellets »stokke«. Yderligere opførtes en mindre baraklejr i 1916 bag volden, hvor Vestbanen skærer denne – »Glostruplejren«.

Som ovenfor nævnt var forholdene på nordfronten langt nemmere, men man indrettede dog i 1911 Jægersborg kaserne til samlet belægning for 2. Artilleribataljons rekrutter, i hvert fald under rekrutskolens 1. og 2. klasse, inden de fordeltes til forterne. Til det formål opførtes otte barakker på kasernens østlige område. Det voldsomme pres på belægningskapaciteten under sikringsstyrkeperioden 1914-19 tillod dog ikke nogen skematisk indkvarteringsmodus, og ikke alene blev regimentets københavnske kaserner i Strandgade og i Frederiksholms Kanal intensivt udnyttet, men mange rekrutter sendtes den første dag direkte til de forter, de skulle danne besætning i. På Jægersborg kaserne havde Den kgl. Livgarde i årene 1923-43 fast uddannelse af sine rekrutter. Efter 2. verdenskrig har Forsvarets Lægekorps og Militærpolitiet benyttet Jægersborg kaserne, hvis barakker og øvrige uhistoriske bygninger blev nedrevet i 1962-63 for at give plads til et nyt kaserneetablisement til Forsvarets Lægekorps. Søfrontens værker kunne overalt rumme egen besætning, mens sydfrontens besætning på Amager blev underbragt i nogle mindre baraklejr bag stillingen.

Tunestillingen (1916-18)

»Tunestillingen« er et begreb, der intet krav har på omtale eller behandling som led i Københavns befæstnings historie, men da stillingens idé og anlæg baseredes på ønsket om at kunne imødegå

et angreb mod København af fjendtlige styrker, der kunne i årene 1916-18 i den forbindelse næsten kun være tale om tyske, landsat i Syd-, Sydøst- eller Vestsjælland, og imødegå det, inden sådanne styrker kom inden for bombardementsafstand, skal dens historie og egenart lige skitseres.

Mens Nordøstsjællands (Nordsjællands) øst- og nordkyst ansås for tilstrækkeligt sikret mod landgang, dels gennem Tårnbæk og Middelgrunds Fort, dels gennem let transportable styrker af Hærens 1. og 2. division i og omkring København, og dels gennem Marinens 1. eskadre i Sundet og de i Helsingør stationerede u-både, måtte man påregne, at 3. division, der havde rummet om Ringsted til operativ basis, ville være for svag til at imødegå en overrumplende landgang andetsteds på Sjællands kyst. Her fandtes kun befæstningsanlæg ved Storstrømmen (Masnedø Fort, 1916-40 suppleret med to mindre batterier på Møn) og ved indløbet til Isefjord (Lynæs Fort og Spodsbjerg Batteri). Men der kunne gås i land mange steder, og kunne 3. division kastes, ville en march mod København ikke kunne imødegås før ved Vestenceinten.

Lukkede man nu halsen mellem Roskilde og Køge bugt, ville man kunne hindre en indtrængen i Nordøstsjælland og dermed skabe en fremskudt linie for Københavns fæstning, hvad især vestfrontens mangel på dybde gjorde meget ønskeligt. Da allerede de første måneder af verdenskrigen i 1914-15 på overraskende måde havde vist den lette feltbefæstnings forbløffende defensive kraft i kombinationen skyttegrave-pigtråd-maskingeværer, besluttede regeringen i 1915 at anlægge en sådan feltbefæstning fra Roskilde fjord ved Himmelev, øst om Roskilde, vest om Tune til Køge bugt med Mosede Batteri som venstre fløj. Stillingen blev meget hurtigt etableret, de fornødne materialer, deriblandt et udbygget telefonnet og mangfoldige maskingeværer, tilvejebragt, og en kæde af betonbunkers støbt som flankeringskonstruktioner for maskin-

geværerne. Dertil anlagdes nogle store baraklejre for stillingens besætning i rummet bag linien, og tømmer, pigtråd, telefonmateriel, lysmateriel og maskingeværer anskaffedes yderligere til brug for en hurtig etablering af en stilling langs Roskilde fjords østbred, for det tilfælde, at fjenden, efter at have set Tunchalsen spærret, ville trænge ud i Hornsherred og derfra søge at gå over Roskilde fjord. Materiellet opmagasineredes i store depoter langs fjorden.

Stillingens anlæg, der helt skyldtes regeringen Zahles initiativ og som ikke var indgået i nogen armeringsplan for Københavns forsvar, må, betragtet både med datidens og nutidens øjne, betegnes som en overordentlig styrkelse af (Nord-) Sjællands og Københavns forsvar. Da en landgang på Sjælland primært måtte have en indtagelse af København til mål, måtte stillingens præventive værdi som »fredsbevarende« faktor også være tydelig for enhver. Det var den i øvrigt for regeringen, som hermed tilkendegav, at den afgørende havde brudt med sin hidtidige opfattelse af danske militære foranstaltningers værdi. Dens modstandere var heller ikke sene til at udnytte denne konstatering, der i årene efter krigen voldte regeringens folk, også efter regeringsskiftet i 1920, mange kvaler.

Tunestillingen betød, at »Fæstningen København« faktisk udvidedes til »Fæstningen Nordsjælland«. Den kom til at indtage en mærkelig stilling i dansk befæstningshistorie, idet den ikke alene repræsenterede et forsvarspolitisk principbrud, men også fordi den blev betragtet med den yderste skepsis i visse kredse af Hærens faste folk, måske og rimeligvis nærmest fordi den var et barn af en regering, hvis militærpolitiske anskuelser havde stået i skarp modsætning til den i Hæren herskende opfattelse. Men dens strategiske værdi var ubestridelig – dens taktiske noget reduceret på grund af dens flanke mod Køge bugt, der hen på krigen helt beherskedes af tyske søstridskræfter.

Fæstningen halveres – og smuldrer bort

Summerer man afslutningsvis den her skildrede københavnske fæstningshistorie op, vil man bemærke, at dens tilværelse har været mere end broget, og blev landet end skånet for at se fæstningen i kamp eller blot belejret, med alt hvad det havde indebåret af tab og lidelser, så har til gengæld striden *inden* for denne fæstning været ført med en voldsomhed, som vor tid kun med besvær kan forestille sig. Dens tilblivelse var præget af den dybe kløft, der skilte folket i opfattelsen af dens berettigelse. Medens Landstinget bevilgede pengene, nægtede Folketinget dem, og samtidig strømmede de frivillige bidrag ind, medens ministeriet Estrup provisorisk brugte statskassens midler. Således gik perioden 1886-94. Da man det år sluttede forlig, var det om en ikke færdig fæstning. Den anerkendtes af sine modstandere, nu da den lå der, men der måtte ikke bygges videre på den – den måtte ikke fuldføres.

I 1909 vedtog så Rigsdagens flertal at nedlægge landbefæstningen, men udskød samtidig dødsdommens eksekvering i 13 år og fastsatte 1922 som årstallet, hvor desarmeringen skulle finde sted. Disse 13 år skulle bruges til en styrkelse af felthærens enheder gennem en øgning af infanteriets og feltartilleriets årlige udskrivninger. Man ville have 12 disponible årgange, inden man sagde farvel til den kraft, fæstningen trods alt repræsenterede. Ved samme lov udbyggede man i øvrigt fæstningens sø- og sydfront meget kraftigt.

Men i 1914 opstod den situation, der med eet slag standsede al fæstningsdiskussion, og til trods for, at anlæggenes dødsdom lå underskrevet, sattes der de allersidste år af deres levetid alle sejl til for at klargøre, udbygge, modernisere og effektivisere hver eneste detalje i denne fæstning. Aldrig i Københavns historie har uden egentlig diskussion så mange kubikmeter jord været flyttet, så mange millioner tønder cement været udstøbt, så mange kanoner

og maskingeværer stået skudklare, så mange milliarder meter pig-tråd og telefonledning været trukket og så mange mænd været uddannet og parat til at gribe til våben som i fæstningens allersidste leveår.

Da »hold inde« blæstes over verdenskrigens slagmarker den 11. 11. 1918 kl. 11, havde Københavns befæstnings historie nået et kulminationspunkt. Fra bogstaveligt talt samme klokkeslet begyndte fæstningens tilintetgørelse. Armeringsarbejderne sløjfedes så hurtigt, der kunne skaffes arbejdskraft. De sidste rester af sikringsstyrken hjemsendtes i de følgende måneder og var hjemsendt inden marts' udgang 1919. I 1920 vedtoges en lov om, at *landbefæstningsanlæggene* skulle nedlægges øjeblikkeligt og ikke vente til 1922. Hermed halveredes fæstningsringen. Samtidig ophævedes Fæstningsartilleriregimentet. I 1922 nedlagdes næsten alle søbefæstningsanlæg i den indre linie, i 1932 yderligere Charlottenlund Fort og værkerne på Saltholm, i 1937 Tårnbæk Fort. De værker, der ikke nedlagdes ved lov, sank år for år i værdi på grund af manglende bevillinger til vedligeholdelse, modernisering og uddannelse af besætninger – med en enkelt undtagelse: Kongelunds Bateria ombyggedes midt i denne periode, hvor alt dansk militært forsvaret i øvrigt smuldrede bort, i 1938-39 fra et forældet haubitsværk til et fort bestykket med kanoner af i hvert fald nogenlunde tidsvarende ydeevne. Så fulgte besættelsen. Efter denne en kort periode med modernisering af værkerne på Københavns søfront, hvorefter pengemangel har tvunget dem til at stryge kommando et for et. Det sidste, Middelgrunds Fort, den 1. september 1962.

Vurderingen af Estrup-fæstningen har i de fleste tilfælde været farvet af politisk anti- eller sympati, mere end af en virkelig nøgtern bedømmelse. Det er imidlertid helt givet, og hvad her er sammenfattet, gør ingen hemmelighed ud af det, at fæstningen havde iøjnefaldende svagheder, og at den kun efter århundredskiftet har

dannet et sparsomt værn mod et bombardement af København. En effektivisering i så henseende havde nu mest været et spørgsmål om modernisering af visse dele af dens artilleri med tilhørende ammunition. Men dens velbyggede og velplacerede værker ville ingenlunde have været nogen nem nød at knække for en angriber, der ville prøve at trænge gennem deres ild for at bemægtige sig byen. Forsvaret af en målbevidst og offervillig besætning med en befolkning i ryggen, hvis moral havde været lige så høj, som den var hos københavnerne i 1659, da man så ned i afgrunden, har den fæstningsring, der i årene 1894-1920 omgav hovedstaden, utvivlsomt under visse forhold kunnet spille en afgørende rolle i byens og landets historie.

Men i dette kapitel deler fæstningen skæbne med alle andre militære forberedelser: den ene part kan altid nævne en masse tilfælde, hvor disse forberedelsers værdi ikke vil være på højde med de krav, der vil blive stillet, medens en anden part med samme føje vil kunne nævne en række situationer, hvor selv mindre gennemførte forberedelser vil kunne vise deres fulde berettigelse, måske alene ved deres tilstedeværelse, uden egentlig at komme i anvendelse. Københavns befæstning havde forlods et kort på hånden: den lå på en ø, der for en angrebet nation altid giver bedre forsvarschancer end et fastland, ikke mindst, når talen er om at se fjendtligt tungt belejringsartilleri bragt til øen. At regeringen under 1. verdenskrig og Forsvarets myndigheder var enige om at udnytte dette moment til fordel for Københavns befæstning, viser anlægget af Tune-stillingen mellem Køge bugt og Roskilde fjord og forberedelsen af Roskilde fjord-stillingen. Der var her tale om et stykke befæstningsarbejde, der for alvor skulle give en angriber af København vanskeligheder i starten og udmarve hans kraft – til fordel for byens befæstning og dens forsvarere.

LITTERATUR OM KØBENHAVNS LANDBEFÆSTNING (1886—1920)

KØBENHAVNS SØBEFÆSTNING (1858—1962)

OG

DEN SJÆLLANDSKE ØGRUPPES KYSTBEFÆSTNINGSSANLÆG

(FRA 1909)

- Willy Andersen: Ingeniørkorpset 1684 – 6. November – 1934. Særtryk af Tidsskrift for Ingeniørofficerer.
- Klingspor Bentzen: Festskrift ved 1. Artilleribataillon – Kystartilleri-Regimentets – Jubilæum 1867-1917, Kystartilleriforeningen, 1917.
- N. S. J. Bjerre: Hærens afgivne Kystartilleri, i Bocck, Johnstad-Møller & Hjalf: Danmarks Hær, 1934-35, bd. I, s. 275.
- E. Bloch: Kystdefensionen. Flåden gennem 450 år, 1961, s. 387.
- E. Dalberg: Oplysninger om Befæstningsanlæggene i Gentofte Kommune. Medd. fra Historisk-Topografisk Selskab for Gentofte Kommune IV, 1939-45.
- H. Frobenius: Die neuen Befestigungen Kopenhagens, Jahrb. f. die deutsche Armee und Marine, nr. 269 og 270, Berlin 1894.
- Fæstningsartilleristen 1917 ff.
- H. E. B. Gyller: Kystbefæstningen 1932-1957, Tidsskr. f. Søværnen, nov. 1957.
- A. N. Hvidt: Københavns nordfront. Lyngbybogen. Udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby-Tårnbæk Kommune, 1962, s. 203.
- Ingeniørkorpset: Kort Beskrivelse af de nye Befæstningsanlæg ved Kjøbenhavn. Trykt i Krigsministeriet, 1889.
- J. Johansen: De militære, strategiske Overvejelser ang. Danmarks Forsvar i Tiden 1864-1922. Det krigsvidenskabelige Selskabs Jubilæumsskrift 1941. Kystartilleribladet 1927, 1932 m. fl. årg.
- G. Lütken: Fæstningsartilleriet, 1920.
- Lærebog om Fæstningsanlæggene i Danmark til Brug i Officersskolens ældste Klasse, 1911.
- Militært Tidsskrift 1886, s. 493, 534.
- S. B. Nielsen: Københavns landbefæstning. Turistforeningen for Danmark, årbog 1954.
- H. U. Ramsing: Lærebog i Krigsbygningskunst, Hærens Officersskole 1914.
- D. A. Wieth-Knudsen: Lærebog i Befæstningslære, Kystofficersskolen 1946.

FYRRE ÅR MED HESTE

De københavnske sporvejes første epoke

AF SVEN RØGIND

I løbet af perioden 1860-1901 steg Københavns kommunes indbyggerantal fra 155.000 til 361.000 eller med over 200.000. Nødvendiggjort heraf bredte bebyggelsen og særlig etagehusbebyggelsen sig fra forstædernes terræn, der allerede i 1880'erne var næsten helt beslaglagt, ind over nabokommunerne, der snart kom til at udgøre en bestanddel af hovedstadsområdet. Det kan da tage sig lidt mærkeligt ud, at man først så sent som henimod århundredets slutning begyndte at beskæftige sig med mulighederne for at forøge de offentlige befordringsmidlers kapacitet ved at gå over til at benytte mekanisk drivkraft i stedet for heste på det ret vidtstrakte sporvejs- og omnibusnet. Forudsætningerne for at gøre det var dog forlængst tilvejebragt ved gennemførelsen i 1875 af en art tillæg til vor første sporvejslov, der var kommet i 1862. I tillægsloven bemyndigedes indenrigsministeren til at meddele koncessioner til »på gader og veje at nedlægge spor og befare disse med lokomotiver, som enten ikke afgive røg eller såvel med hensyn til røgens afgivelse som iøvrigt ere betryggende indrettede for den almindelige færdsel«.

Der var da også gjort forsøg på at konstruere egnede »dampvogne«, men prøveturene forløb som helhed ikke videre vellykket. I begyndelsen af 1880'erne var man dog kommet så langt, at et selskab ved navn »Strandvejens Dampsporvejs-Selskab«, et datterselskab af det i 1865 under Tietgens førerskab stiftede sporvejs-selskab »Kjøbenhavns Sporvei-Selskab«, kunne etablere dampdrift

på strækningen Trianglen-Klampenborg. Der leveredes af Scandia i Randers 12 dampsporvogne med 12 påhængsvogne, og linien åbnedes 1884 for driften under store forventninger. Som det siges i det af »Nordsjællands Elektricitets og Sporvejs Aktieselskab« (NESA) i 1927 udgivne 25 års-jubilæumsskrift, var det »en ny tid, der rykkede frem«. Københavnerne havde en fornemmelse af, at »den store tekniske verdensudviklings vingesus var over dem«. Desværre viste det sig, at materiellet var uhensigtsmæssigt. Maskinerne og kedlerne var for små, fyrkasser og kondensatorer kunne ikke holde, vognenes passagerafdeling ophededes fra maskinen, så opholdet blev højst ubehageligt, hedder det i jubilæumsskriftet. Dertil kom, at sporets anbringelse langs vejens østside tæt op imod havestakitterne mellem Charlottenlund og Klampenborg frembød mange faremomenter. Det afgørende blev dog den uvilje, som affødtes af dels de talrige klager over løbskørsler, forårsaget af hestenes skræk over »det røg- og ildspyende uhyre«, dels misforståelse med, at vogntogenes tilsynekomst virkede ødelæggende på den idyl, der omgav den yndede Strandvej.

Den venlige stemning, som havde hersket, da anlægsarbejdet projekteredes, slog hurtigt om. Selv om selskabet gjorde sig al mulig umage for at afhjælpe manglerne og ofrede betydelige beløb derpå, kunne det ikke besværges den stigende upopularitet, der flittigt nærredes af dagbladskampagner og revy-spotteviser. Passagerantallet var svindende, og år efter år arbejdedes der med underskud. I 1892 måtte driften indstilles, og der fulgte nu et interregnum på 5 år, i hvilket Strandvejen var uden sporvejskørsel på strækningen mellem Hellerup og Klampenborg. Fra Trianglen til »Slukefter«, som endestationen i Hellerup hed efter et der beliggende gammelt traktørsted, kørte stadig det københavnske sporvejselskabs hestetrukne vogne, der udgik fra Kongens Nytorv. Sporene til Klampenborg blev imidlertid liggende, og i 1897 etablerede et vognmands-

konsortium hestedrift på linien ved hjælp af en del af det ved auktion bortsolgte dampsporvogns-materiel. Konsortiet klarede sig efter omstændighederne pænt gennem den 5-årige periode, som koncessionen lød på, skønt det var småt bevendt med driftshyp-pighed og pladsudbud. Der var ganske vist heller ikke meget at køre med, og om vinteren afkortede man da også ruten til Skovs-hoved Stenplads.

Sporvejs-dampdriften på Strandvejen blev således kun et mel-lemstil i de københavnske sporvejs historie og et temmelig dystert sådant. Det er da forståeligt, at ingen følte sig fristet til på lignende måde at forsøge at udnytte 1875-lovens bestemmelser om adgang til at iværksætte lokomotivkørsel på gader og veje. På det tidspunkt dæmrede det også for sporvejsteknikerne, at fremtiden »lå i luf-ten«, d.v.s. luftledninger for elektrisk strømtilførsel. I udlandet var man mange steder gået over til at bruge elektricitet som drivkraft for sporvogne, og de indhøstede erfaringer syntes overalt at være gunstige. Der herskede nogen tvivl om, hvorvidt vognene skulle være »selvstændige«, således at de bevægedes ved hjælp af akku-mulatorer, eller afhængige af strømforsyning fra luften. Da vi om-sider i 1897 nåede frem til at gøre et forsøg på at erstatte hestene med elektricitet, bestemte man sig til at vælge det første. Omlæg-ningen krævede imidlertid lovhjælp, således som den omtalte 1875-lov var redigeret, men denne blev givet allerede i 1895 ved den fremdeles gældende sporvejslov, der var den tredje i rækken. Den gav ministeriet (nu ministeriet for offentlige arbejder) adgang til at give eneretsbevillinger til sporvejsdrift ved hjælp af trækdyr eller enhver form for maskinkraft.

Begyndelsen blev ikke gjort af det nævnte Tietgen'ske selskab, der efterhånden havde skabt et ret omfattende sporvejsnet med den først etablerede rute fra Frederiksberg Runddel forbi Tivoli til Sct. Annæ Plads og derfra til Trianglen og videre til Hellerup

Sporvogne fra Nørrebroes Sporvejselskab på Dronning Louises Bro

som stamlinie, svarende i hovedsagen til den nuværende linie 1, men af det i 1867 stiftede »Nørrebroes Sporvejselskab«, der trafikerede Nørrebrogade, Frederiksborggade og Gothersgade med Kongens Nytorv som endepunkt. Her indsattes der akkumulator-drevne vogne, der vel frembød betydelige driftsmæssige fordele, men som led af den skavank, at de udviklede en ubehagelig syrelugt.

Indtil 1872 havde de to selskaber været ene om at betjene hovedstadens befolkning. Der dannedes da endnu to selskaber med sporvejsdrift som formål, »Kjøbenhavns Forstæders Sporveisselskab«, der anlagde Blegdamsvejlinien fra Trianglen over Nørrebro og H. C. Ørstedsvej-kvarteret til Halmtorvet, som Rådhuspladsen dengang hed, og »Frederiksberg Sporvejselskab«, der etablerede en

slags blandet sporvejs- og omnibuskørsel fra Smallegade ad Gl. Kongevej til Halmtorvet, på hvilken strækning der var lagt skinner, og derfra ren omnibuskørsel ad strøggaderne til Kongens Nytorv. Der anvendtes dertil omnibusser af en speciel konstruktion. Ved hjælp af et foran på vognen anbragt hjulpar med en fast flange kunne vognene køre på skinner og også bevæge sig udenfor sporene, når hjulene ved en enkel mekanisme løftedes op fra disse (de Keiflerske styrehjul).

I løbet af 1880'erne og 1890'erne tilkom der yderligere fire sporvejselskaber, således at passagerbefordring på hovedstadens grund udøvedes af ikke færre end otte transportforetagender (i dampsporvogns-perioden endda ni) med hvert sit liniesystem, der ganske vist for flere selskabers vedkommende kun bestod af en enkelt strækning, og med hvert sit personale og rullende materiel. De nye selskaber var følgende (stiftelsesåret anført i parentes): »Falkoneralléens Sporvejselskab« (1883), »Sølvgadens Sporvejselskab« (1888), »Kjøbenhavns Omnibuskompagni« (1895) og »Kjøbmagergades Omnibus-Selskab« (1895). Da selskaberne lagde vægt på at give deres linier et særpræg ved vognenes udseende og kuskes og konduktørers uniformering (Falkoneralléens Sporvejselskab benyttede således lyseblå uniformer), frembød det københavnsk-frederiksbergske sporvejsvæsen et særdeles broget billede. Det havde sine tiltrækkende sider, men var unægtelig ikke foreneligt med praktiske hensyn. Da driftsreformernes tid var inde, måtte man nødvendigvis gå frem efter en fælles anlægsplan for sporvejsnettet som helhed, da det dog ville være temmelig urimeligt, om de enkelte selskaber skulle handle på egen hånd. De to frederiksbergske selskaber (Frederiksberg Sporvejselskab og Falkoneralléens) ordnede sig selvstændigt, idet de 1897 overgik til et nyt selskab: »Frederiksberg Sporvejs- og Elektricitets-Aktieselskab«, der 1899 indførte elektrisk drift ved benyttelse af luftledninger. De øvrige sammenslut-

tedes 1898 indenfor rammerne af »A/S De københavnske Sporveje«, der blev til væsentligst på initiativ af Privatbankens direktører Axel Heide og Julius Larsen, og som havde til opgave at rationalisere sporvejsdriften gennem en elektrificering af nettet. Det varede noget, inden det afklaredes, hvorledes det skulle ske, men efter megen diskussion blev luftledningssystemet det foretrukne.

Strækningen Kapelvej-Enghavevej, der udgjorde en del af Københavns Omnibuskompagnis rute, var den første af de københavnske linier, der fik elektrisk drift (fra den 1. august 1901). I løbet af 1902 var man allerede nået så vidt, at hele nettet med undtagelse af Sølvgade-linien fra Tagensvej til Kongens Nytorv og den lille Nørregade-linie fra Sølvtorvet til Gl. Torv var elektrificeret. På Sølvgade-linien kørtes der med heste til 1905, og Nørregade-linien, der afkortedes til strækningen Vendersgade-Gl. Torv, havde hestedrift lige til 1915.

Hvor uhensigtsmæssigt det end havde været, at hovedstadens sporvejs- og omnibuslinier var blevet anlagt og drevet ud fra rent forretningsmæssige principper uden forsøg fra det offentliges side på at skabe enhed og fasthed (det var ganske vist i pagt med tidens liberalistiske indstilling), havde det dog haft den fordel for befolkningen, at sporvejselskaberne følte sig under et vist pres af konkurrencen om publikums gunst og derfor også anstrengte sig for at skabe bedre befordringsvilkår ved dels at udbygge linienettet, dels at forstærke driftshyppigheden. Under det første punkt var Københavns Sporvei-Selskab, der må betragtes som moderselskabet, det mest virksomme. Straks i sine første leveår førte det fra den omtalte stamlinie forgreninger ud til Gyldenløvesgade og senere Korsgade (fra Tivoli), ad Vesterbrogade forbi »Sorte Hest« til Pilealléen og Frederiksberg Runddel og fra Christiansborg Slotsplads til Christianshavn og Amagerport. I 1880'erne forlængedes den sidstnævnte rute til Sundbyerne med endestation ved Kirkevej

(nu Englandsvej), og i det efterfølgende tiår oprettedes der både en Istedgadelinie, der gik fra Vesterfælledvej til Højbro, og en Valbylinie fra Rådhuspladsen ad Vesterbrogade til Valby Langgade omtrent ved Gl. Jernbanevej. Valbyliniens vogne, der var lidt større end de almindeligt benyttede eenspændervogne, blev for bakkens skyld trukket af to heste. Af de andre selskaber interesserede kun Forstædernes sig for udvidelsesplaner, og det indlagde sig fortjeneste trafikmæssigt ved at skabe en direkte forbindelse mellem Østerbro og Vesterbro (banegårdene, Tivoli) gennem etableringen af Farimagsgadelinien, der blev overmåde populær og fik en så stor søgning, at selskabet i slutningen af 1890'erne kunne gå over til at lade vognene afgå fra endestationerne Triangel og Rådhuspladsen med kun $3\frac{1}{2}$ minuts mellemrum, en for den tid usædvanlig stor driftshyppighed. Derimod blev den omtalte Nørregadelinie, der var en sidelinie til Farimagsgadelinien, ikke noget større aktiv for selskabet, selv om den langtfra var uden trafikal betydning (Universitetet, Gl. Torv og Nytorv). Efter at den i en halv snes år havde haft endestation i Dyrkøb ved Frue Kirke, førtes den (1893) til Gl. Torv.

Når man iøvrigt holdt sig tilbage, kunne grunden dertil være den, at ledelserne anså det for tvivlsomt, om der forelå et stærkere behov for at skride til udvidelser, men det er ikke udelukket, at privatøkonomiske overvejelser spillede ind. Ved at anlægge nye linier eller forlænge de bestående risikerede man at forringe gennemsnitsudbyttet pr. kørt vognkm, således at helhedsresultatet blev mindre tilfredsstillende, end det havde været. Det var i hvert fald forståeligt, om man i Nørrebro-selskabet anlagde denne betragtning, eftersom driften af forbindelseslinien mellem Nørrebro og Kongens Nytorv var blevet uhyre fordelagtig. Allerede efter det første års forløb kunne der deklareres et udbytte til aktionærerne på $11\frac{1}{2}$ pct., og i slutningen af 1880'erne var et udbytte på 15

pct. det normale. I hestedriftens sidste år i 1890'erne kunne man endog give 17 pct. Heller ikke det frederiksbergske selskab var ivrigt efter at betræde nye baner, selv om det ikke nåede op på slet så høje udbytteprocenter, men helt passivt forholdt det sig dog ikke. Det kom i slutningen af 1870'erne ind på at udføre »teaterkørsel« både til Casino og Folketeatret (for Det kgl. Teaters vedkommende behøvede man ikke at indsætte ekstravogne, da de ordinære vogne havde endestation på Kongens Nytorv) og at foretage et forsigtigt fremstød mod Søndre Fasanvej-kvarteret ved at lade en vogn køre fire gange (!) om dagen fra hovedstationen i Smallegade til hjørnet af Søndre Fasanvej og Frederiksvej.

Fra slutningen af 1880'erne voksede hovedstadens sporvejs- og omnibusnet imidlertid allerede som følge af oprettelsen af de nævnte trafikselskaber af sekundær betydning, selv om der også midlertidigt var afgang at notere, da driften af dampsporvognene indstilledes (se foran). Falkoneralléens Sporvejselskabs vogne kørte fra Frederiksberg Runddel ad Falkoneralléen til dels Nørrebros Runddel, dels Halmtorvet (ad Rolighedsvej og Åboulevarden) og Sølvgadens Sporvejselskab ad den nævnte linie fra Tagensvej gennem Sølvgade til først Sct. Annæ Plads, senere Kongens Nytorv. Fra midten af 1890'erne betjente dernæst de to omnibuskompagnier i første række Købmagergade-Frederiksborggade-strækningen og iøvrigt andre bydele. Alt i alt blev hovedstaden da efterhånden så velforsynet med offentlige befordringsmidler, at man i hvert fald overalt indenfor de københavnsk-frederiksbergske kommune-grænser havde ret let ved at nå en sporvejs- eller omnibuslinie. Det ses tydeligt af det gengivne oversigtskort fra tiden omkring århundredskiftet, hvor tætmasket linienettet var. Det samlede linienet, der ikke er det samme som sporstrækningerne, idet adskillige linier »fulgtes ad« over kortere eller længere afstande, omfattede da også ca. 60 km mod nogle få km, da sporvejsdriften indviedes i

SVEN RØGIND

Oversigtskort over linienettet ved århundredskiftet, de fedt optrukne stiplede eller punkterede linier angiver elektrisk drift

- A: »Stamlinien« Frederiksberg—Østerbro.
- B: »Sorte Hest«-linien Frederiksberg—Rådhusplads.
- C: Valby—Rådhusplads.
- D: Korsk—Kongens Nytorv over Rådhusplads.
- E: Højbro—Sundbyerne.
- F: Kongens Nytorv—St. Kongensgade—Slukefter.

1863. Kun yderdistrikterne, der i disse år havde en stærk befolkningsfremgang, var noget stedmoderligt behandlet. Det havde været ønskeligt, om Nørrebrolinien og Gl. Kongevej-Smallegadelinien var blevet ført længere ud ad henholdsvis Frederikssundsvej og Peter Bangsvej, og både Sundbylinien og Valbylinien trængte til at forlænges. Var det sket, ville det utvivlsomt også have bidraget til at fremme bebyggelsen af de pågældende kvarterer. Nu kom udvidelserne ikke i stand, før nettet var elektrificeret, men så gik det også slag i slag. I løbet af nogle få år havde Brønshøj, Bispebjerg, Strandboulevard-kvarteret og den forreste del af Lyngbyvejen fået sporvejslinier.

Selv om det således i hestedriftens sidste epoke ingenlunde skortede på befordringsmuligheder, var det dog ikke ensbetydende med, at *driftsforholdene* var tilfredsstillende. Så vidt det kan ses, kørte hestesporvognene endnu i 1880'erne med ret lange intervaller på de fleste linier, idet 10 minutters drift var det almindeligste, men i løbet af 1890'erne forøgedes driftshyppigheden betydeligt under indflydelse af befolkningsstigningen.

En sammenligning af køreplanerne for henholdsvis sommeren 1896 og sommeren 1901, da der endnu var hestedrift på de fleste

G: Vesterfælledvej (Vestre Kirkegård)—Højbro.

H: Blegdamsvej—Nørrebro—Rådhusplads.

J: Trianglen—Farimagsgaderne—Rådhusplads.

K: Sølvtorvet—Nørregade—Gl. Torv.

L: Tagensvej—Sølgade—Kongens Nytorv.

M: Nørrebrogade—Kongens Nytorv (elektrisk drift).

N: Enghavevej—H. C. Ørstedesvej—Købmagergade—Christianshavns Torv (omnibusser).

O: Sct. Hans Torv—Købmagergade—Højbro (omnibusser).

P og R: Det frederiksbergske sporvejsnet (elektrificeret).

S: Omnibuslinien Rådhusplads ad Strøget til Kongens Nytorv.

strækninger, viser store forbedringer. Nu var 5 minutters drift blevet det almindeligste, men på Farimagsgadelinien og Strøgruten og Nørrebrolinien kørtes der hyppigere, og kun enkelte linier havde intervaller på 6, 7, 8 eller 10 minutter. Eftersom den angivne driftshyppighed gjaldt hele dagen og ikke blot i de i vore dage som »myldretid« betegnede morgen- og eftermiddagstimer, oversteg driftshyppigheden for nettet som helhed langt den, som sporvognene nu præsterer. Størstedelen af dagen (udenfor myldretiderne) køres der efter de gældende køreplaner med 8-9 minutters intervaller, og i aftentimerne er der endda 10-12 minutter mellem vognene.

Hvor behageligt det end var for datidens sporvejspublikum, at vognene på de fleste linier fremførtes med så korte mellemrum som angivet, er driftshyppigheden dog ikke eneføgende for et sporvejsystems transportevne. Det kommer også an på, hvad der fremføres, og hvor hurtigt befordringen sker. På de fleste af linierne kørte der små eenspændervogne af den fra Nørregadelinien kendte type, og de kunne højst rumme 23-24 passagerer. Det forslog ikke meget i døgnets travle trafiktimer. Kun på stamlinien gennem byen, på Christianshavns-Sundbylinien, Nørrebrolinien og Blegdamsvejlinien anvendtes der toetagesvogne forspændt med to heste, og disse vognes kapacitet stod på ingen måde tilbage for de første elektriske motorvogne (de kunne snarest tage nogle flere). I Korsgadeliniens første leveår anvendtes der også her toetagesvogne, der var mærket med et stort N – til adskillelse fra vognene til Trianglen, der havde et stort Ø påmalet. Falkoneralléens Sporvejs-selskab anskaffede med henblik på sommersøndages særlig store trafikbehov nogle få toetagesvogne, men ellers måtte de små eenspændervogne også her bestride den daglige trafik. Det kan nævnes som et kuriosum, at toetagesvognene, efter hvad der oplyses i selskabets årsberetninger, kostede ca. 4.000 kr. pr. stk., bygget på

FYRRE ÅR MED HESTE

Kongens Nytorv i 1890'erne. I forgrunden to vogne fra Sølvgadens Sporvejselskab samt en af Korsgadeliniens vogne (den bageste). Den toetages »Ø-vogn« kører på stamlinien fra Trianglen til Frederiksberg Runddel. Den anden toetages-vogn, som ses til højre i baggrunden, hører til »Slukefter«-linien, der gik ad St. Kongensgade. Endelig skimtes til venstre bag beplantningen en af Frederiksberg Sporvejselskabs »røde omnibusser« (fra Strøgruten)

Scandiafabrikken i Randers. Til sammenligning tjener, at købesummen for sporvejenes nye »Düsseldorf-vogne« andrager op imod 500.000 kr. pr. vogn.

Trods alt, hvad der blev gjort for at udbygge linienettet og forøge driftshyppigheden, var hestesporvognenes ydeevne da begrænset på grund af det beskedne pladsudbud, hvormed man opererede, og om driftshastigheden gjaldt det, at den som hovedregel var en konstant størrelse. Hvis hestene ikke skulle overanstreges, måtte man holde et forholdsvis sindigt tempo med ret ensartede køretider

fra linie til linie, og på de fleste af linierne var i hvert fald lige til hestedriftens sidste tid kørslen allerede af den grund spændt inde i en fast ramme, at der kørtes på enkeltspor med vigespor. Hvis der ikke var meget kort afstand mellem vigesporene, således at krydsninger efter behov kunne forlægges, var vigesporenes beliggenhed i virkeligheden afgørende for både driftshyppighed og driftshastighed, idet vognenes afgangstider fra endestationerne måtte afstemmes efter, hvor langt der var fra vigespor til vigespor. Det tjente da heller intet formål at søge at forcere kørehastigheden (medmindre der var indtrådt forsinkelser). Der var intet at vinde hverken på den ene eller anden konto, medmindre der anlagdes dobbeltspor. Det skete også på et ret tidligt tidspunkt for stamliniens vedkommende, idet Kjøbenhavns Sporvei-Selskab allerede i 1874 opnåede tilladelse til at anlægge dobbeltspor i Frederiksberg Allé, og i de følgende år til at forsyne andre strækninger med dobbeltspor. Også antallet af vigespor (i datidens sprogbrug kaldt »undvigespor«) forøgedes. Nørrebroes Sporvejselskab fulgte eksemplet, og i løbet af 1870'erne tilvejebragtes der her dobbeltspor på en stor del af linien, skønt kommunalbestyrelsen havde sine betænkeligheder ved at tillade, at der anlagdes dobbeltspor over den ret smalle Peblingebro (den afløstes først 1887 af den væsentlig bredere Dronning Louises Bro). Den foran omtalte Farimagsgadelinie, der iøvrigt erhvervede sig ry for rask kørsel, havde også i stort omfang dobbeltspor (det var måske netop derfor).

Endnu i 1880'erne, da industrialiseringen allerede var skredet så langt frem, at det satte sit præg på hovedstadens udvikling (i 1888 havde vi også den store nordiske industriudstilling i København), kunne hestesporvognene så nogenlunde slå til, men i det følgende tiår begyndte det at knibe. Som foran bemærket kan det nok vække undren, at der hengik så lang tid, før man under

indtryk af det stigende transportbehov bestemte sig til at gå over til at benytte mekanisk drivkraft. Forklaringen må vel for det første søges i den indflydelse, som inertiens lov udøver. Det kræver altid en vis overvindelse at bryde med det tilvante. Dernæst hengik der ret lang tid, før der begyndte at gøre sig større udflytningstendenser gældende indenfor erhvervslivets rammer. De fleste af tidens større virksomheder var stadig beliggende i de indre bydele eller på de gamle forstæders og Frederiksberg kommunes grund, og de beskæftigede havde da som regel ikke synderlig lang vej at tilbagelægge mellem bopæl og arbejdssted. Der kan her blot peges på, at Burmeister & Wain havde til huse på Christianshavn, at Nørrebro rummede en række industribedrifter af ret betydeligt format (bl.a. Smith, Mygind & Hüttemeier, Tuxen & Hammerich, senere Atlas, Kofoed & Hauberg, senere Titan, og Glud & Marstrand), og at der på Vesterbro og i de tilstødende dele af Frederiksberg fandtes adskillige fabrikker (J. G. A. Eickhoff's maskinfabrik, Bing & Grøndahl's porcelænsfabrik, Carl Lund's fabrikker, Frederiksberg Jernstøberi og Maskinfabrik og flere bryggerier).

I virkeligheden var der da lige til henimod århundredets slutning kun i ringe omfang brug for arbejdskraft-transport i morgen- og aftentimerne, eftersom hovedstaden ikke var større end, at man kunne klare sig til fods (cyklerne var dog også kommet frem) og måske allerede af økonomiske grunde foretrak det. Taksterne var vel målt med vore dages overmåde rimelige, men for den tids arbejdere, der ikke havde meget at slå om sig med, kunne de være høje nok, eftersom der anvendtes zonesystemer med 10-øres-betaling for bestemte distancer, således at en længere tur kom til at koste flere tiører. Nogle af selskaberne gik dog ikke højere op end til 15 eller 20 øre for kørsel over hele liniestrækningen. På mange af linierne skulle der også kun erlægges 5 øre for et kortere stykke vej, og disse 5-øres takster var meget populære.

Hvorledes arbejderne end så på udgiftssiden ved sporvognskørsel, kunne de normalt kun benytte sporvognene til hjemkørsel fra arbejdspladsen, eftersom de første vogne om morgenen først afgik mellem kl. 7 og kl. 8, og det var længe efter almindelig arbejdstids begyndelse. Så sent som i slutningen af 1880'erne var tidlige morgensporvogne et ukendt begreb, når der bortses fra, at der fra Frederiksberg Runddel kørte en vogn til Trianglen allerede kl. 6³⁰, mens der først var ordinær drift fra kl. 7⁰⁵. Selv Nørrebroes Sporvejsselskab, der dog betjente tætbefolkede arbejderkvarterer, udsendte ingen morgensporvogne. Første afgang fra hovedstationen ved Baldersgade var kl. 7²⁴ med tilbagekørsel fra Kongens Nytorv kl. 7⁵⁵, men der kørtes ganske vist hvert 5. minut i hele driftstiden. De øvrige selskabers køreplaner havde på samme måde ca. kl. 7³⁰ som begyndelsestidspunkt. Det havde arbejderne ikke megen fornøjelse af.

I hvert fald ved midten af 1890'erne var man dog kommet så vidt, at der på Frederiksberg-Sundbylinien, som snart efter afkortes til Højbro-Sundbyerne, gik en vogn fra Frederiksberg Runddel så usædvanlig tidligt som kl. 5²⁰. Det var imidlertid et isoleret fænomen, idet regelmæssig drift først påbegyndtes kl. 7⁰⁰. Vognen returnerede fra Sundbyerne kl. 6²⁵, hvorefter der på samme måde var et spring til kl. 7⁵⁰. Muligvis var denne vogn indsat allerede i slutningen af 1880'erne, idet køreplanerne fra den tid er næsten nøjagtigt sammenfaldende med de ved midten af 1890'erne gældende, men da det bevarede køreplansmateriale er ufuldstændigt, kan det ikke ses, om det forholdt sig således. Rent umiddelbart skulle man tro, at det havde været mere praktisk at lade vognen løbe modsat, således at den udgik fra Sundbyerne, som også havde arbejderkvarterer, men det strandede formentlig på, at der ikke var station i Sundby (hestesporvognsremisen ved Augustagade var endnu ikke opført). Det var i det hele en mangel ved tidens spor-

Vogne fra Christianshavn-Sundbylinien i Slotsholmsgade
(bemærk den gamle Knippelsbro)

vejsdrift, at selv de længste linier kun havde een udgangsposition. Som følge deraf kom første afgang fra liniens andet endepunkt til at ligge meget sent. Medens der fra Frederiksberg Runddel som nævnt kørtes fra ca. kl. 7, henholdsvis til Trianglen og Sundbyerne, måtte Østerbros beboere vente til kl. 8, før driften kom i gang, og Sundbyernes til kl. 7⁵⁰.

Endnu ved århundredskiftet var der ikke sket større fremskridt, men morgenkørslen var dog blevet udvidet noget på Sundbylinien, hvor vognene nu afsendtes fra Sundbyerne, og Frederiksberg-Trianglen-linien havde fået en morgentur kl 5¹⁰ til Kongens Nytorv, tilbageløbende derfra kl. 5⁴⁰. Yderligere havde den nye Valbylinie (åbnet for driften 1894) en vogn med afgang kl. 5⁰⁰ fra Valby med Højbro som bestemmelsessted (tilbage kl. 5³⁸). På

hestesporvognslinierne var det alt, hvad der præsteredes, medens de første elektriske linier (Nørrebro og Frederiksberg) havde en del tidlige morgenture.

Som transportmiddel til og fra arbejdspladserne havde sporvejsdriften da i det hele kun begrænset betydning, og tiden kendte derfor heller ikke de topbelastninger, der nu forekommer i morgen- og eftermiddagstimerne, og som stiller så store krav til sporvejene. Der var vel svingninger i trafiktætheden i dagens løb, men de var dog ikke større, end at man på alle linier kunne arbejde med »stive køreplaner«, således at vognene afgik med samme mellemrum dagen igennem eller i hvert fald størstedelen af dagen. Dog må sporvognenes nyttevirkning på ingen måde undervurderes. De betød en stor lettelse for ældre og svagelige og for folk med tunge byrder, og for en beskeden betaling kunne man takket være sporvognene tilbagelægge længere strækninger. Der var ganske vist hestedrosker til rådighed, men for den almindelige mand var det altfor dyrt at lade sig befordre »individuel«, og selv i de bedrestillede kredse gjorde man som regel kun brug af droskerne ved selskabelige lejligheder o.lign. De kom unægteligt hurtigere frem end sporvognene, men køretiderne for disse var nu ingeniunde så afskrækkende lange, som man kunne have ventet, at de ville være. De fremskridt i så henseende, som man opnåede ved at gå over til elektrisk drift, var heller ikke imponerende store. Fra Frederiksberg Runddel ad stamlinien til Trianglen regnedes der i 1890'erne med en køretid på 50 minutter, medens de elektriske sporvogne i hvert fald i de første år brugte ca. 35 minutter til den samme strækning. Fra Trianglen til Rådhuspladsen ad Farimagsgaderne havde hestesporvognene en køretid på 19-20 minutter. De første elektriske sporvogne, der udgik fra Husarkasernen, kørte turen på $17\frac{1}{2}$ minut, hvoraf $14\frac{1}{2}$ faldt på den angivne del af ruten. Det er ejendommeligt nok, at de opnåede tidsbesparelser ikke var

større, eftersom hestesporvognene måtte standse, hvorsomhelst passagerer ønskede at stige på eller af og yderligere på visse linier havde noget, der betegnedes som »stationære ophold«. Således skulle det københavnske sporvejselskabs vogne altid standse ved Tivoli, der i det hele synes at have været et vigtigere trafikcentrum end Rådhuspladsen (dengang Halmtorvet), Højbro, på Kongens Nytorv og ved Grønningen og Amagerport. Der synes at have været tale om i hvert fald 1 minuts ventetid. Det frederiksbergske selskabs omnibusser skulle endda begge veje holde 2 minutter ved Tivoli. De mange tilfældige standsninger sinkede kørslen og sled på hestene, og allerede i 1870'erne fremsattes der på det førstnævnte selskabs generalforsamlinger fra aktionærside forslag om, at man skulle gå over til et system med enten en række stationer i den indre by, ved hvilke folk kunne samles, eller med påstigning og afstigning alene ved visse gadekrydsninger eller offentlige bygninger, men bestyrelsen var betænkelig ved at gå med hertil, fordi man nu havde vænnet folk til at stige på eller af efter forgodtbefindende. Det er baggrunden for den ofte citerede vittighed fra salig »Punch« om den rare gamle dame, der siger til konduktøren: »Lille konduktør, De husker nok, at det var til Store Kongensgade 55, *tredie sal*, at jeg skulle«. Man undså sig heller ikke ved at lade vognene vente, indtil langsomt gående familiemedlemmer var nået frem, og det hjalp næppe meget, at direktøren for Forstædernes Sporvejselskab lod anbringe på Blegdamsvejliniens vogne et stort skilt med de manende ord, der snart kom i folkemunde: »Hurtig ind- og udstigning fremmer konduktørens tjeneste«.

Hvor fremtrædende eller mindre fremtrædende nyttehensynet end var som motiv til at benytte sporvogne som befordringsmiddel, vejede *bekvemmelighedshensynet* dog efter alt at dømme nok så stærkt. På anden måde kan det næppe forklares, at f.eks. den lille Nørregadelinie kunne få noget at bestille, eftersom man, hvis der

lige var afgået en vogn fra Sølvtorvet eller Gl. Torv, kunne nå næsten til vejs ende til fods, inden man indhentedes af den næste vogn. Det samme var tilfældet på store dele af de strækninger, der havde en ret ringe driftshyppighed (f.eks. på Valbylinien, der i de første år kun trafikeredes hvert 20. minut). På søn- og helligdage og i aftentimerne på hverdage spillede dernæst et tredje hensyn en betydelig rolle. Da betragtedes det som en del af fritidens glæder at foretage en sporvognstur. På sommersøndage var der i Frederiksberg Allé et myldrende liv af københavnere, der søgte ud til Frederiksberg Have eller Søndermarken og måske navnlig til forlystelsesstederne omkring Frederiksberg Runddel. I byens anden ende var Strandvejen på samme måde et yndet mål for søndagsudflugterne. For den store befolkning (og navnlig for børnene) var det lidt af en oplevelse at køre med sporvogn. For det første kom man frem på behagelig måde, og for det andet havde man lejlighed til at betragte omverdenen i ro og mag – navnlig når det kunne ske fra pladserne »ovenpå« på de toetagesvogne, der gik i fast rute netop på Frederiksberglinien og Strandvejslinien. Så glade var folk for at køre ad den dengang meget landligt udseende Strandvej (bebyggelsen ved Nygårdsvej og Kildevældsgade på den inderste strækning eksisterede endnu ikke, og i Hellerup lå folk på landet om sommeren), at der fremkom ønsker om, at sporvejslinien forlængedes fra Slukefter til Klampenborg og om muligt endnu videre.

I det daglige udøvede det utvivlsomt også en ikke ringe tiltrækning, at mange af passagererne følte sig som faste kunder, der var på hat og talefod med deres konduktører og kuske, som de gang på gang havde lejlighed til at hilse på, fordi samme mandskab ofte betjente den vogn, man var vant til at benytte på et bestemt klokkeslet. Forholdet mellem passagerer og funktionærer havde da et mere kordialt præg, end man kender det i vore dage, hvor hun-

FYRRE ÅR MED HESTE

Sporvogne på Frederiksberg Runddel i slutningen af 1890'erne. Den lille eenspændervogn i forgrunden til venstre kørte ad Pilealleen og Vesterbrogade, som det ses på skiltet. I baggrunden ses en af de frederiksbergske elektriske sporvogne, der kørte til Nørrebros Runddel ad »Tværlinien«, som ruten hed

dredtusinder skal befordres af en dertil svarende stor funktionærstab (selv om der trods alt er reminiscenser af gamle dages mere personlige omgangsformer). Som det hedder i en gammel beretning fra det københavnske selskab, havde sporvejspersonalet mange velyndere, der påskønnede de hyggelige køreture og ikke var bange for at yde en skærv, når sporvejsfolkernes understøttelsesforeninger holdt fester i velgørende øjemed og appellerede til stampassage-erne.

Også skolekørsel hørte med til sporvejenes tjenesteydelser, og børnene satte pris på at benytte sporvognene, hvis konduktører tog sig pænt af dem.

Sporvejsdriften var omgivet af så stor interesse og velvilje, at den fristede driftige forretningsfolk til at fremkomme med det ene udvidelsesforslag efter det andet. Det skete ikke eller i hvert fald kun undtagelsesvis af omsorg for almenvellet. De første selskabers gode driftsresultater (navnlig Nørrebro-selskabets foran omtalte) stak folk i øjnene, og man var fuldt og fast overbevist om, at det betalte sig at anlægge sporveje, og at der henlå store uopdyrkede områder. Først i løbet af 1890'erne, da det foran nævnte Sølvgadens Sporvejselskab og de to ligeledes nævnte omnibuskompagnier (de kørte med henholdsvis »de grønne« og »de gule« omnibusser, som de hed i folkemunde) var kommet til, gjorde man den opdagelse, at det også kunne overgå sporvejselskaber, at den investerede kapital ikke kunne forrentes. Intet af de tre foretagender opnåede nogensinde at give udbytte, men aktionærerne slap alligevel nogenlunde godt fra det, da sammenslutningen kom i stand i 1898. I 1880'erne stod imidlertid alt, hvad der havde med sporvejsdrift at gøre, endnu i et gyldent skær, og Københavns magistrat var ved at drukne i koncessionsandragender og sporvejsprojekter.

For at få fast hold på det og tilvejebringe en hensigtsmæssig anlægsplan nedsattes der i 1881 et fællesudvalg af magistrats- og borgerrepræsentationsmedlemmer med borgmester C. K. Øllgaard som formand. Det tog god tid til sine overvejelser, idet der først i 1886 blev afgivet en indstilling, men så havde udvalget ganske vist også tumlet med ikke færre end 30 henvendelser – dels fra de bestående selskaber, dels fra mere eller mindre tilfældige privatmænd. Udvalget tog det fornuftige standpunkt at give selskaberne prioritet og samlede sig om nogle få linieforslag, deriblandt Istedgadelinien, som Kjøbenhavns Sporvei-Selskab påtog sig at bygge, og Sølvgadelinien, som det omtalte Sølvgade-selskab tog sig af. Yderligere nærede man tanker om at skabe en sporvejslinie gennem Nørrevoldgade og Østervoldgade for at forbinde Halmtorvet

med Østerport, ikke at forveksle med det nuværende Østerport -- Kystbanen kom først i 1897, og at føre Nørregadelinien videre over Nytorv og derfra ad Rådhusstræde til Stormbroen eller Gammelstrand. På et tidligere tidspunkt havde det københavnske selskab fremsat ønske om at drage en sporvejslinie gennem strøggaederne (!) til Store Kongensgade og videre til Østervold, men havde mødt bestemt modstand fra kommunalbestyrelsens side. Nu lykkedes det imidlertid selskabet at få tilladelse til at lægge en linie fra Kongens Nytorv ad Store Kongensgade til Østervoldgade. Den sammenknyttedes med linien fra Trianglen til Slukefter i Hellerup.

Når det foran er sagt, at Nørrebro-selskabet af privatøkonomiske grunde vogtede sig for at skride til linieførlængelser eller bygning af sidelinier, må det dog i retfærdighedens navn anføres, at man i 1870 kredsede om den mulighed at anlægge en sporvejslinie fra Frue Plads gennem Nørregade (Nørregadelinien kom først i 1884) og Vendersgade til søerne og derfra ad Ravnsborggade og Ryesgade til et sted på Østerbro, skønt den sidstnævnte gade endnu ikke fuldstændig var blevet åbnet for færdsel, af hvilken grund der her skulle anvendes et midlertidigt spor. Magistraten var ikke rigtig glad for at gå med til, at Nørregade blev en sporvejsgade, men havde intet imod Ryesgadeprojektet, der imidlertid aldrig realiseredes. Selskabet vendte tilsyneladende ikke tilbage til sagen, og efter et par års forløb dannedes Forstædernes Sporvejselskab, der fik koncession på Blegdamsvejlinien, hvorved den påtænkte linie blev overflødig. Efter at Forstædernes selskab var blevet stiftet, vendte kommunalbestyrelsen tilbage til Nørregadelinien, men havde stadig indvendinger at gøre. Kuriøst nok bundede de i den betragtning, at Nørregade var en skolegade, og at det kunne befrygtes, at børnene efter endt skoletid ville puffe til hinanden, hvilket kunne give anledning til ulykker. Det endte dog med, at indenrigsministeriet gav selskabet koncession på linien.

Selv om der havde været mange umodne projekter fremme, og kommunalbestyrelsen ofte havde været tvivlrådig, lykkedes det dog i forståelse med ministeriet at forsyne alle bydele og alle vigtigere trafikårer med sporvogne, og i det hele at skabe et tilfredsstillende linienet. Det må formentlig også betragtes som et vidnesbyrd om, at man havde haft en heldig hånd, at hestedriftens sporvejsstrækninger alle består den dag i dag med undtagelse af linierne fra Korsgade gennem Thorupsgade og Ewaldsgade til Åboulevarden og den del af Blegdamsvejlinien, der gik igennem Niels Ebbesensvej og Vodroffsvej.

Det var i virkeligheden ganske smukt, at sporvejselskaberne alle mangler til trods var i stand til ved hjælp af heste at transportere nærvæd 24 mill. passagerer i 1895, da planerne om at forene selskaberne og mekanisere driften begyndte at tage fastere former. Der krævedes på det nævnte tidspunkt et kørselsopbud af ca. 5 mill. vognkm over en samlet strækningslængde af 50 km, hvilket gav 13.600 km pr. dag eller over ti gange så meget som i sporvejsdriftens første år omkring midten af 1860'erne. Dengang var passagerantallet også kun en tiendedel af det, som mønstredes i 1895. Ved overgangen til det nye århundrede var passagertallet vokset til ca. 40 mill. Det kan diskuteres, om den stigende efterspørgsel fremkaldte en større kørselsmængde, eller det omvendt var den stigende driftshyppighed, der i kraft af sætningen: »Trafik skaber trafik« trak passagertallet op. En anden sag er det, at tallet rimeligvis ville have været langt større, hvis der havde stået rummeligere, hurtigere og billigere befordringsmidler til befolkningens rådighed.

Derfor bør vi alligevel bevare hestesporvognene i venlig erindring. Det hilstes dog med et befrielsens suk, da de i 1860'erne afløste de trange og ubekvemme omnibusser, der under prangende navne (»Solen«, »Napoleon«, »Løven«, »Viktorias« o.s.v.) skrump-

lede hen over den ujævne stenbro, og som kun kørte med timers mellemrum på nogle få ruter. Den popularitet, som sporvognene nød, holdt sig også, indtil elektricitetens tidsalder var inde, selv om hestedriften da havde overlevet sig selv. Den må imidlertid bedømmes ud fra sine forudsætninger. Den hørte hjemme i en fredeligere tid med en helt anden arbejds- og bevægelsesrytme end den, som vi nu kender (på godt og ondt), og der havde som foran påvist ikke været brug for transportvirksomhed i stor stil, så længe såvel boligbyggeri som erhvervsbyggeri i det væsentlige udfoldede sig indenfor de gamle bygrænser.

Også det kørende personales vilkår må ses i relation til de arbejdsforhold, der rådede i det gamle århundredes sidste fjerdedel. Når en faglært arbejder, hvis det kom højt, kunne tjene 20-25 kr. om ugen, kunne det ikke ventes, at hesteporvognenes kuske og konduktører skulle aflønnes med større beløb end 90 eller måske 100 kr. om måneden, hvortil der kom en smule drikkepenge af og til for kufferttransport o.lign. (men det kostede ikke selskaberne noget). Var lønnen beskeden, var arbejdstiden til gengæld lang. Som oftest strakte tjenesten sig over hele driftstiden, altså 15-16 timer, men så faldt fridagene også i tættere rækkefølge end hver 7. dag. I halvfemserne havde i hvert fald det københavnske selskabs funktionærer fri hver 4. dag, således at den daglige arbejdstid i gennemsnit for en firedages-periode blev 10-12 timer. Det var ikke så lidt, men droskekuske havde det ikke bedre, og særlig anstrengende kan tjenesten ikke have været, så sparsomt trafikeret gadenettet som helhed var (se billederne). Den kan i hvert fald ikke have været anstrengende for eenspændervognenes konduktører, siden de kun skulle billettere højst en snes passagerer ad gangen under den enkle form, at de inkasserede tiører eller femører og afrev dertil svarende små papirlapper af deres billetrulle (omstigningsbilletter fandtes ikke). Når man sammenligner deres arbejdsindsats

med den, der nu kræves af en sporvognskonduktør, hvad enten han er »fast« eller fungerer i en af de gamle vogne, begriber man ikke, hvad datidens konduktører på de små vogne har fået tiden til at gå med (men de har ganske vist haft større mulighed for at hygge om passagererne).

Karakteristisk nok stod lønningsudgifterne langt tilbage for udgifterne til hestehold, der figurerede med lidt over halvdelen af totaludgiften på de fleste af regnskaberne. Så havde selskaberne endda det held, at udgifterne til *foder* var faldende under de dårlige landbrugskonjunkturer, som prægede 1870'erne og 1880'erne. Eksempelvis var prisen på havre 7,57 kr. i 1876, men 20 år senere kun 5,02 kr. pr. 100 pund. Til udgifterne til foder og pasning kom imidlertid de omkostninger, som udskiftningen af heste forvoldte. De var ikke små, da sporvejskørslen tog ret hårdt på hestene. Intet under at landbrugets organisationer med mismod og beklagelse så den indtægtskilde, som afsætningen af heste af fin kvalitet til sporvejselskaberne repræsenterede, svinde ind, da elektrificeringen tog sin begyndelse. Af regnskaberne for Falkoneralléens Sporvejselskab fra 1890'erne fremgår det også, at de indkøbte heste gennemsnitlig stod selskabet i en for den tid så høj pris som mellem 600 og 700 kr. pr. stk. Det oplyses dernæst i regnskaberne, som vier hesteholdsudgifterne en meget indgående omtale, at hestene kun undtagelsesvis kunne holde ud til en længere tjenestetid end knapt ti år. Når de bortsolgte, opnåede selskabet som regel ikke en større indtægt end svarende til omkring halvdelen af den ved købet betalte pris. Der var altså et efter omstændighederne ret betydeligt tab at dække årlig. Hestene havde også forholdsvis mange sygedage. I januar og februar kunne antallet andrage op til 20-30 pct. af antallet af »hestedage«. For 1894 berettes det således, at af de 135 heste, som selskabet da rådede over, havde kun 55 været uafbrudt tjenstdygtige hele året igennem, medens 80 havde været

FYRRE ÅR MED HESTE

Det københavnske sporvejselskabs stalde i Allégade. Sporvejsdirektøren inspicerer hestebestanden

syge eller »behøvet skånsel«. Dagspræstationen for de tjenstdygtige heste opgøres til 2,4 mil. Det lyder ikke af meget, men af de foran omtalte grunde var tjenesten særdeles krævende (selv om der var i hvert fald 5 eller 10 minutters hvilepause ved endestationerne).

Hesteporvognstiden er endnu ikke helt glemt, og den lever i hvert fald videre dels i sporvejenes samling af gamle vogntyper, som ved celebre lejligheder kommer frem i dagens lys (sidst ved 100 års-jubilæet i oktober 1963), dels i remiseanlæg, der er arvet fra de første sporvejselskaber. Desværre rummer vognsamlingen, der omfatter en enkelt sporvogn af eenspændertypen og en enkelt omnibus, ikke en eneste af de dekorative store toetagesvogne, som i så høj grad satte kulør på gadebilledet. Åbenbart har de mænd, der havde at gøre med udrangeringen af hestevognene under den frem-

adskridende elektrificering, ikke haft sans for at bevare blot et enkelt eksemplar. Interessen for at værne om historiske minder var ikke så veludviklet, som den er nu. De private selskabers remiser og stalde er også forsvundet på nær Mariendalsvejens remise, der var hjemsted for Falkoneralléens Sporvejselskab, og som nu benyttes som omnibusstation. Remisebygningerne på Trianglen, der for kort tid siden er gået ud af drift som sporvognsremiser (en del benyttes fremdeles til omnibusser), ligger vel på samme plads som i sin tid Blegdamsvejliniens og Farimagsgadeliniens remise, og spiren til de store remise- og værkstedsanlæg på Enghavevej blev lagt af det foran omtalte omnibuskompagni, der opførte remise og stalde her. Om såvel Nørrebro som Sundby remiser gælder det, at de er opført i umiddelbar nærhed af hestesporvognenes remiser, der lå henholdsvis ved Baldersgade og Augustagade. Ellers er der intet, der erindrer om de steder, hvor der i hestedriftens dage rørte sig et muntert liv. Der er intet spor efterladt af de store staldbygninger i Allégade, som var Frederiksberg Allé-liniens og Sorte Hest-liniens og Valby-liniens operationsbasis, og heller ikke af remisen ved »Slukefter« på Strandvejens østlige side så lidt som af Istedgadeliniens remise på Vesterfælledvej (beliggende omtrent hvor Carlsberg Bryggerierne nu har deres vuggestue). Glemte er ligeledes Korsgadeliniens remise i Gartnergade (Karen Kjær's skole rejstes på grunden), det frederiksbergske selskabs omnibusstation i Smallegade, Sølvgade-sporvejselskabets remise på Tagensvej og Nørregadeliniens i Østerfarimagsgade (ved Dehn's vaskeri). Så vidt vides, havde det københavnske selskab også et remiseanlæg i Nordre Frihavnsgade i nærheden af Trianglen til brug for de »Ø«-vogne, der udgik herfra, og for nogle af Slukefter-liniens vogne. Heller ikke her er der efterladt noget, der minder om hestesporvognstiden.

LITTERATURLISTE

- Københavns Sporveje 1911 – Første August – 1936, Kbh. 1936.
100 år sporveje i København 1863-1963, Kbh. 1963.
Nordsjællands Elektricitets og Sporvejs Aktieselskab 1902-1927, Kbh. 1927.
A. R. Angelo: Nordsjællands elektricitets og sporvejs aktieselskab i tekst og
billeder 1902-52, 1952.
Sven Røgind: Kjøbenhavns Sporveje gennem 50 Aar i Nationaløkonomisk
Tidsskrift 1913 og 1915.
Regnskaber, årsberetninger og køreplaner fra de københavnske og frederiks-
bergske sporvejs- og omnibusselskaber.

Fotografierne s. 139-55 er i privateje, fotografiet s. 161 og kortet s. 144 til-
hører Københavns sporveje.

OM RESTAURERINGEN AF GEDDES ELEVEREDE KORT OVER KØBENHAVN

AF STEEN BJARNHOF OG OLE ALKÆRSIG

I 1760-61 udførte Ingenieur-Capitain Christian Gedde et stort eleveret kort over København. Kortet, der kunstfærdigt blev tegnet med tusch og farvelaveringer på bøttepapir, udarbejdede Gedde kun 3 år efter, at han i 1757 havde afsluttet arbejdet med et tilsvarende kvarter- og matrikelkort. Det eleverede kort er med dets væld af sirlige detaillier en naturlig fortsættelse af hans arbejde med at kortlægge København. Hele dette værk virker idag imponerende, når man tager det korte tidsrum, indenfor hvilket det er fremstillet, i betragtning. Også fugleperspektivet gør idag et vist

indtryk, når man betænker, at et af de højeste punkter, hvor man kunne skue ud over datidens København, var Rundetårn. De metoder, som moderne kartografer bruger – såsom luftfotografering o.lign., har Gedde jo ikke kunnet have nytte af, da ikke engang den første ballonskipper var gået til vejrs på hans tid. Kortet, der gør omhyggeligt rede for alle vigtige bygningers facader og væsentlige arkitektoniske træk, er i nederste venstre hjørne forsynet med indskriften: Charta over Den Kongelige Residencestad Kiöbenhavn Med Dens Omkringliggende Egne Efter Kongelige Allernaadigste Befaling Forfærdiget 1760 et 1761 af Ingenieur-Capitain Christian Gedde. Indskriften indrammes af en cartouche behængt med frugter og med indtegnede symboler, som globus, passer, bøger, palet med pensler og skrivestok m.m. Omkring cartouchen er anrydet et landskab med allegoriske figurer, hvorunder er afsat den målestok, som er anvendt, med angivelsen danske alen.

Dette enestående klenodie blev straks efter udførelsen ophængt i rådhuset og har pyntet der til branden i 1795, fra hvilken det blev reddet. Senere er det blevet overført til det nye rådhus og kom i 1903 til rådstuearkivet, hvor det ikke kunne ophænges, men måtte opbevares sammenrullet. I 1907 bemærkedes det første gang, at kortets tilstand var dårlig, papiret var mange steder bristet og kortet var så mørkt, at tegningen var meget vanskelig at tyde. I tiden siden dengang er tilstanden yderligere blevet forværret, og papiret har i mange år været så mønnet og skrøbeligt, at man kun med største betænkelse vovede at rulle det ud, hvilket naturligvis har været til stor gene for interesserede, som ville studere det.

Tanken om en grundig restaurering af kortet er ingenlunde ny. Allerede rådstuearkivar Villads Christensen indstillede om restaurering af kortet til magistratens 1. afd. den 6. november 1915: »Dette værdifulde Kort er stærkt medtaget. Papiret brister paa flere Steder og Kortet er overalt blevet mørkt og utjenligt dels ved

Støv og Snavs, som har sat sig paa det i de mange Aar, det uden nogen Beskyttelse hang i et Forværelse paa det gamle Raadhus, dels ved at man i tidligere Tid for at styrke Kortet har oversmurt det med Fernis. Jeg nærer ingen Tvivl om, at dette gamle Kort fortjener at bevares for Efterverdenen. Men dette kan vistnok kun gøres ved, at der i Tide fremstilles en Kopi af det. Angaaende Fremgangsmaaden ved en saadan Reproduktion og om mulig Restaurering af det originale Kort har jeg henvendt mig til Xylograf F. Hendriksen og til Konservator ved Kunstmuseet Svend Rønne. Xylograf Hendriksen vil paatage sig at fotografere Kortet paa 9 Plader i lidt formindsket Maalestok.

Konservator Rønne tilrødede i stedet for fotografering at lade kortet afkopiere ved tegning. En håndtegnet kopi fordelt på 16 eller flere kortblade, ville efter hans skøn kunne fremstilles for omtrent samme beløb som en fotografisk. Og den ville have den fordel at kunne blive klar og tydelig, medens fotografiet jo ville blive lige så udvisket som originalen er. Den ville være mere holdbar end fotografiet, og denne fremgangsmåde tillod mulighed for på steder, hvor særlig mange små enkeltheder var sammenhobede, at anvende en forstørret målestok. Villads Christensen tilføjer her: »Jeg er efter dette tilbøjelig til at tro, at Tegning bør foretrækkes for Fotografering«.

Om originalen udtalte hr. Rønne, at der desværre ikke var noget at gøre ved den. Den kunne hverken renses eller restaureres uden at tage skade. Når først en kopi var sikret, burde originalen, efter hans mening, opbevares bag glas og så helst aldrig røres mere.

Videre skriver Villads Christensen: »I Henhold hertil tillader jeg mig derfor at anmode den ærede Magistratsafdeling om, at der maa blive bevilget et Beløb af 350 Kr. til Afkopiering af Geddes store Kort fra 1760-61 i Raadstuearkivet«.

Det næste man derefter ved om kortets tilstand er i forbindelse

RESTAURERINGEN AF GEDDES KORT

- — — Indsuget tusch og fernis
- } Kortpapiret
- — — Lagdeling af papir
- — — Klisterlag
- — — Lagdeling af papir
- } Støttepapir
- — — Tyndt klisterlag
- } Karton
- } Lærred

Foto af mikrosnit der viser kortets papirlag (forstørrelse 100 gange). Snit nr. A. 25

- — — Indsuget tusch og fernis
- } Kortpapiret
- — — Lagdeling af papir
- — — Klisterlag
- } Støttepapir
- — — Lagdeling af papir
- — — Tyndt klisterlag
- } Karton
- } Lærred

Skematisk tegning af det udtagne mikrosnit nr. A. 25

Kortets revnede og opskallede tilstand før fastlægning og vacuumbehandling. I venstre side ses en lodret revnedannelse, der strakte sig fra over- til underkant af kortet

med en skrivelse af 22. december fra magistratsafdelingen, hvor Villads Christensen har fået meddelelse om at kommunalbestyrelsen har bevilget kr. 350.- til afkopiering af ingeniørkaptajn Geddes kort over København. Imidlertid må Villads Christensen have skiftet mening med hensyn til restaureringen, for i en skrivelse af 12. aug. 1916 skriver han: »Kortet blev derefter taget under Behandling i Generalstaben, hvis Chef havde lovet at lade det rense og restaurere samt, om muligt, fotografere. Restaureringen lykkedes godt, og Kortet er nu saa stærkt, at det vil kunne bevares i en

RESTAURERINGEN AF GEDDES KORT

Kortet i sammenrullet tilstand, liggende ved siden af den til behandlingen konstruerede plasticpose

lang Aarrække, ligesom det efter den grundige Rensning igen er bleven tydeligt og brugbart. Men Fotograferingen lykkedes ikke, hverken for Generalstaben eller for Xylograf Hendriksen, som derefter eksperimenterede med det, og Udførelsen af en haandtegnet Kopi af Kortet viste sig at ville blive saa bekostelig, at den i hvert Fald for Øjeblikket maatte opgives. Trangen til en saadan er ej heller saa stærk nu, da det originale Kort efter Restaureringen atter er blevet stærkt og brugbart«.

En rapport om restaureringen hos generalstaben findes ikke,

Kortet i plasticposen under tilførsel af fugtmættet luft. For enden af posen ses det tilkoblede luftfugtningsapparat, på gulvet de regulerende apparater

derfor har det ikke været muligt at sige om den rensning, der som omtalt af Villads Christensen i 1916 foretoges af generalstaben, har omfattet en fjernelse af det lag fernis, som er nævnt af Villads Christensen den 6. nov. 1915. Den førømtalte rensning hos generalstaben kan udmærket tænkes at have været en opdampning og regenerering. Dette udelukker ikke, at man nogle år efter igen påfører endnu et lag fernis, fordi kortets overflade har trukket mat op; hvilket for en opdampet regenereret fernis vil ske i løbet af relativ kort tid. For denne hypotese taler, at kortets overflade

RESTAURERINGEN AF GEDDES KORT

Kortets tilstand efter endt smidiggørelse i plasticposen og oprulning

umiddelbart før den nu i 1964 foretagne restaurering var dækket af et skjoldet og meget ujævnt fernislag.

Endvidere foreligger et håndskrevet notat af underarkivar Kai Rasmussen, hvori det hedder: »Da undertegnede kom i arkivet i 1932, så jeg også »Gedde«, og hr. Hedegaard, som dengang var sidst i 60'erne, fortalte mig, at Villads Christensen, sparsommelig som han var, selv havde ferniseret kortet sammen med rådhusets maler. Kortet var, da jeg så det, ligesom oversmurt med et tykt lag »fernis«, og det var allerede dengang stærkt medtaget, i stykker

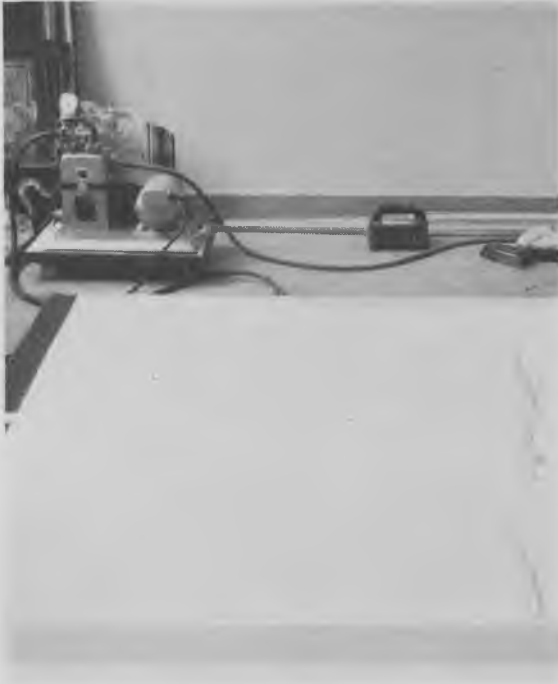

Kortets bagside under fjernelse af bagsidelærredet, der, som det fremgår, var påsat i to stykker

flere steder og meget mørkebrunt«. Da det jo hermed syntes at være umuligt at restaurere kortet forsvarligt, lod man yderligere Stadsarkivets fotograf M. Falk-Sørensen i 1943 affotografere kortet for at sikre det for eftertiden. Denne fotografering var uhyre vanskelig og måtte foretages på særlige, infrarødt sensibiliserede plader, og i små partier på nøjagtig 17×23 cm, hvilket ialt nødvendiggjorde 196 optagelser.

I foråret 1963 så imidlertid museumsinspektør, cand. mag. Poul Strømstad kortet og bemærkede, at en restaurering efter moderne

RESTAURERINGEN AF GEDDES KORT

Kortet, placeret under vacuumdækket, under den afsluttende vacuumbehandling, der blev foretaget efter at bagsidelærredet var fjernet. Man ser i højre side, hvorledes de sidste buler og folder er ved at forsvinde

metoder rimeligvis nu ville være mulig, og stadsarkivar, dr. phil. Sigurd Jensen indkaldte en række specialister for at rådføre sig om mulighederne for en forsvarlig og effektiv sikring af kortet, hvis endelige tilintetgørelse man måtte regne med, hvis ikke der nu blev foretaget noget. Under mødet hos stadsarkivaren blev det klart, at kortet ikke kunne behandles rutinemæssigt efter gængse metoder, og alle parter viste en vis tilbageholdenhed overfor at påtage sig opgaven. Imidlertid syntes det, at en særlig vacuum-tek-

nik, som benyttes til malerirestauration, også var egnet i denne forbindelse. Metoden forudsatte dog på grund af kortets usædvanlige størrelse ($2,5 \times 2,5$ m) et specielt vacuumbord, og da et sådant netop var planlagt på Nationalmuseets konserveringsanstalt i Brede, blev det foreslået, at kortet blev restaureret der.

I løbet af 1963 blev, takket være borgmester Ove Weikops interesse for sagen, de til kortets behandling nødvendige midler bevilget, og dette blev overflyttet til Brede. En definitiv plan for restaureringen kunne dog først lægges efter en grundig undersøgelse af dets materialer og hele tilstand, deri indbefattet tilføjelser ved tidligere restaureringer. En sådan undersøgelse måtte omfatte:

1. Materialeprøver udtaget til mikroskopering.
2. Forsøg med henblik på smidiggørelse af papiret og det støttende lærred.
3. De forskellige lags stabilitet og indbyrdes binding.
4. Materialernes modstandsdygtighed overfor fysisk-kemiske påvirkninger, som kortet ville blive udsat for under behandlingen, f.eks. fernislagets stabilitet, papirets udsvælning ved fugtning etc.
5. Fotografiske optagelser.

Den mikroskopiske materialeundersøgelse viste, at selve kortpapiret, som består af sammenklæbede ark bølgepapir (ca. 60×41 cm), hvorpå kortet er tegnet, oprindeligt er opklæbet på yderligere et lag papir. Disse gamle papirer er begge af kraftig kvalitet, og både selve kortpapiret og det støttende papir består igen af hver 2 lag. Denne lagdeling ses på ill. s. 167. I kortpapirets overflade er tuschtegningen trængt ned i papirets fibre. Begge gamle papirlag er stærkt gulnede og gennemtrængt af fernis. Undersøgelsen viste endvidere en kraftig karton som et tredje lag. Denne karton fremtrådte velbevaret uden gulning og uden nedslag af fernis. Klisterlaget er her meget tyndt, og nedbrydning kunne ikke observeres.

Den første rensprøve af kortet efter opdamning af de værste partier blændet fernis

Bindingen var god for den udtagne prøves vedkommende og syntes at være stabil for hele kortet. Umiddelbart under kartonen fandtes det lærred, hvorpå papirlagene var opklæbede, og som er kortets bagside. Bindingen var her, i modsætning til de andre lag, yderst slet. Lærredet var meget tyndt og i en dårlig bevaringstilstand, d.v.s. mørnet, stift og nedbrudt som følge af for limstærk imprægnering, hvilket igen har været medvirkende årsag til de store knæk i kortet, forårsaget netop af dets store stivhed. Sandsynligvis er, under en gennemgribende restaurering af kortet i forrige århun-

drede, karton og lærred blevet tilføjet. En regelmæssig revnedannelse, omtrent midt gennem kortets lodrette akse, kunne tyde på, at kortet på et tidspunkt har været delt i to omtrent lige store stykker (s. 168).

Forsøg på at smidiggøre kortet gik ud fra materialeundersøgelsens resultat. En farbar vej for en konservering bestod i at nøjes med at forstærke kortets kanter med lærredsstrimler, hvilket krævede, at hele kortets komplicerede og stive struktur skulle smidiggøres. Da det nu var klart, at støttelærredet havde dårlig binding til kartonen (s. 167, lag nr. 3), og da en nærmere undersøgelse viste, at det i store partier direkte slog fra denne, måtte lærredet nødvendigvis helt fjernes for at undgå komplikationer under kortets udretning for at sikre en virkelig effektiv konservering. Da lærredet i sig selv var årsag til den almindelige stivhed og de i tidens løb opståede revner, af hvilke flere efterhånden havde karakter af parallelle brud igennem hele kortets struktur, ville det eneste forsvarlige nu være helt at fjerne lærredet. Et sådant radikalt indgreb ville i høj grad simplificere smidiggørelse af kortpapiret.

Forsøgene med en smidiggørelse gik derfor ud fra, at lærredet fjernedes, og den kunne nu uden fare foretages ved en eller anden form for fugtning af papiret. En direkte fugtning med vand måtte dog udelukkes for ikke at opløse klisterlagene mellem papirerne. Udsatte man derimod kortet for en påvirkning af fugtmættet luft, ville det kunne rettes ud, uden at fernissen tog nævneværdig skade. Papirets udsvælning ville også under en sådan let og gradvis fugtning være under fuld kontrol.

Forsøgene lovede slutteligt, at kombinationen af fugtning og vacuumtryk ikke indebar den risiko, at fernissen, som ikke er vand-sugende, ville bryde på grund af papirets udsvælning ved fugtning. En sådan spaltning mellem fernis og kortpapirets overflade kunne i uheldigste fald betyde, at tuschtegningen fulgte med fernissen.

Kortets restaurering

For at smidiggøre kortet ved tilførsel af fugtmættet luft fremstilledes en plasticpose af en sådan størrelse at den kunne rumme hele det sammenrullede kort (s. 169). For at sikre, at hele overfladen blev jævnt påvirket, ophængtes kortet på trælistor, der samtidig støttede og udspilede det, således at luftgennemgang var mulig og hele overfladen blev fri. Disse lister ophængtes på to tremmegavle. For den ene ende af plasticposen anbragtes nu et luftfugtningsapparat, der blæste fugtmættet luft ind til kortet. Ved at åbne i den anden ende af posen kunne luftgennemstrømningen reguleres, ligesom en hygrostat sikrede, at den ønskede mætningsgrad blev opnået (s. 170). Da kortet under stadig kontrol havde været udsat for fugtning i 10 timer, blev det taget ud af posen og forsigtigt rullet ud (s. 171), og forsides skader, d.v.s. revner, brud og opskalninger kunne nu iagttages. Kortet kom derefter øjeblikkelig under vacuumtryk, etableret af en såkaldt gasballastpumpe, der igen udtrak størstedelen af den tilførte fugt og samtidig i nogen grad udrettede de største knæk og brud. Denne behandling fortsattes uden afbrydelse igen gennem ca. 10 timer. Efter vacuumbehandlingen fæstnedes kortets kanter, og en minutiøs gennemgang og sikring af alle opskalninger og løsnede partier, kunne nu finde sted ved indsprøjtning af en gelatineopløsning fra forsiden. Da hele forsiden således var sikret, kunne kortet vendes, og lærredet fjernes fra bagsiden efter en let, partiel overfladefugtning, der blødgjorde det yderste klisterslag. Den tidligere omtalte lodrette revnedannelse gennem kortets midte, som var synlig fra forsiden, viste sig nu at være en sammenlimning af kortet, således at opklæbningen var foretaget i to afdelinger. Ved sammenstyknings overlappede både karton og lærred (s. 172). Under disse forberedende behandlinger var en kileblændramme med dobbeltkryds blevet

monteret med afreageret hørlærred, der igen var overklæbet med syrefrit tegnepapir. Efter den afsluttende vacuumtryk-behandling, der udrettede kortets sidste revnedannelser og opskalninger (s. 173), blev kortet opklæbet på denne blændramme.

For at sikre bedst mulig binding mellem kortet og dets nye underlag blev overfladen strøget med termostatstrygejern ved lav temperatur, idet der mellem kortet og strygejernet blev lagt et lag af klar polyesterfilm (Melinex), der derefter fjernedes, og kortet blev fastspændt og tørrede i en uge, hvorefter kanterne forstærkedes med papirstrimler.

Under opklæbningen og den gentagne fugtning af kortet var fernissen i lettere grad anløbet. Selve fernissens tilstand var fra begyndelsen dårlig, medtaget af slid og skrab, forårsaget af utallige oprulninger af kortet i tidens løb, dertil stærkt gulnet og nedbrudt. De forudgående forsøg havde vist, at en opdampning eller Pettenkoferering ville regenerere fernissen, men det var på den anden side tvivlsomt, om en sådan løsning på langt sigt ville være tilfredsstillende. Erfaringsvis nedbrydes regenereret fernis forholdsvis hurtigt. Dertil kom, at den stærke misfarvning i generende grad slørede kortets detaljer, hvilket i forbindelse med de utallige skrab og slidmærker gjorde helhedsvirkningen meget urolig. Fernislaget var desuden af varierende tykkelse, og der var ansamlinger i fordybninger og langs med gamle folder i papiret. Man kunne også tvivle på at den gamle fernis, bevaringstilstanden taget i betragtning, ville kunne tjene som tilstrækkelig fremtidig beskyttelse af kortet. Det viste sig, at fernissen – sandsynligvis en zaponlak, opløst i sprit – relativt let lod sig opløse og at en rensning ville kunne foretages uden at papirets overflade beskadigedes. En tilbunds-gående renseprøve blev foretaget (s. 175), og resultatet heraf var så lovende, at det blev besluttet at forsøge en fuldstændig fjernelse af den gamle fernis.

Efter rensningen fremtrådte papiret betydeligt lysere, tegningen fik større kontrast og overfladen fik en mat, papiragtig stoflighed. For at styrke papiret og forhindre yderligere opsugning af fernis, blev kortet overstrøget to gange med en gelatineopløsning (1:15) tilsat glycerin 1%, hvorefter skrab og indstyknings i papiret blev retoucheret og indtonet med akvarelfarver. Kortet fik sluttelig et beskyttende overtræk bestående af to strøg 1:15 Bedacryl (ICI) 122x i xylol, med afsluttende overtræk af mikrokrystallinsk voks.

Det Gedde'ske kort er nu udstillet på Bymuseet i København og er dermed igen tilgængeligt for interesserede.

OM FAGGRÆNSERNE FOR SKINDARBEJDERNE I LAUGSTIDEN

AF POUL STRØMSTAD

Produkter af skind og læder indtog i middelalderen en langt mere fremtrædende plads i dagliglivet end senere hen. Disse råvarer, som senere på mange områder er blevet erstattet af andre stoffer, var grundlaget for fremstillingen af en mængde nødvendighedsgenstande. Klædedragten bestod for en stor del af pelsværk og skind, således f.eks. huer, frakker, trøjer, bukser, handsker, strømper og sko. Desuden brugte man skind og læder til sengetøj, bl.a. til puder, dynevår og skindtæpper, til husgeråd, f.eks. spande, kar og sække, til seletøj og sadler, til beskyttelse af kister og kufferter, og sidst men ikke mindst til krigsudrustning.

Om de håndværkere, der fremstillede alle disse produkter oprindelig har udgjort en stor hovedgruppe, hvorfra de enkelte håndværksfag efterhånden er blevet udskilt, eller om der har været flere hovedgrupper vides ikke med sikkerhed. Da specialiseringen er begyndt allerede inden den tid, hvorfra vi har bevaret skriftlige kilder, og da vi ikke ad anden vej kan udrede forholdene, er det ikke muligt at finde en endelig løsning på dette problem.¹ I middelalderens senere del var grænserne mellem de forskellige grupper af skindarbejdere flydende, og i nærværende artikel skal jeg søge at udrede forholdene gennem tiden mellem de to hovedgrupper, buntmagere og skindere på den ene side og remsnidere, pungmagere og handskemagere på den anden side.

Det tidligste eksempel på brugen af ordet handskemager i Danmark er fra 1261. I et testamente fra dette år omtales en hr. Ger-

hard af Næstved kaldet handskemager.² Om han har fået dette tilnavn, fordi han selv har fremstillet handsker, eller fordi han har handlet med dem, vides ikke. Brugen af ordet tyder dog på, at man allerede på dette tidspunkt har haft håndværkere, der hovedsagelig fremstillede handsker. I statutterne for Sankt Gertruds gilde i Flensborg fra 1379 nævnes ingen handskemager. Derimod er der både remsnidere, pelsnere, skindere, pungmagere, sadelmagere og taskemagere blandt dets medlemmer.³ At handskemagerne ikke er nævnt skyldes, at de skjuler sig under en af de andre betegnelser.

I midten af det 15. århundrede var specialiseringen af de enkelte fag nået så vidt i København, at en mindre gruppe skilte sig ud som et selvstændigt håndværk.

Den 3. april 1460 indfandt Lassæ Todde, Peter Kaal og Joon Magnesson sig med samt flere gode mænd på Københavns rådhus med en skrivelse, som de lod oplæse for Københavns hovedsmand Joachim Griis og byens råd. De anmodede om, at det oplæste måtte blive anerkendt som skrå for remsnidere og pungmagere i København, og dette blev dem tilstået på betingelse af, at skråen ikke på nogen måde gik imod de øvrige gældende love og bestemmelser.⁴

Allerede en halv snes år tidligere havde Svendborgs remsnidere fået skrå sammen med byens guldsmede og sværdfegere,⁵ men den københavnske laugsskrå af 1460 er den første remsnider- og pungmagerskrå, hvori mesterstykkerne for de to fag beskrives. Remsniderne skulle under tilsyn af oldermand og stolsbroder lave et bidsel, et hovedlav (hovedtøj til en hest), en forøl (den forreste rem af hovedlavet), en slethage og et spændebælte, mens pungmagerens mesterstykke bestod i at skære et par dobbelte handsker opredt med silke og i at lave en god ringpung og en god kvindepung. Fremstillingen af punge var et vigtigt håndværk, idet den

Assens handskemageres vedtægt 1555. Viser mesterstykket: en pung og et par handsker. Den plattyske inskription foroven betyder: Hvo som ikke kan lave dette, har forbrudt 6 mark lybsk til lauet. Pergamentblad i Nationalmuseets 3. afd.

tids dragter ikke havde lommer. Hvad man ønskede at have på sig, måtte man bære i en pung eller pose, som var fastgjort til bæltet. Det er først ind i det 16. århundrede, at lommer bliver almindelige, og pungmagerne dermed i nogen grad gøres overflødige. I løbet af det 17. århundrede forsvinder betegnelsen pungmager, og de håndværkere, som tidligere også havde lavet punge, fremstiller derefter kun handsker.

Ifølge skråen af 3. april 1460 skærer og syer pungmagerne som nævnt handsker, men det udelukker ikke, at andre skindarbejdere også kunne lave handsker. De laugsskråer, der er bevaret fra tiden før 1460, omtaler overhovedet ikke handsker. De ældre skråer kan altså ikke skabe klarhed over, hvilken gruppe der oprindeligt

lavede handsker. Ser vi på de skrår, der er blevet til senere end 1460, viser det sig,⁶ at Odense skindernes skrår af 24. februar 1493 som mesterstykke kræver en velberedt skindkjortel, men at der intet nævnes om handsker. Heller ikke i de københavnske skinders skrår af 2. juni 1495 nævnes handsker.⁷ Skindermesterstykket bestod da i en kvindeskindkjortel og en suben, d.v.s. en lang klædning til en mand, og af skråen fremgår det, at buntmagere og skindere udgør et laug, og at de skal lave samme mesterstykke. Af den skrår, hvorved remsnidere og pungmagere den 7. september 1506 blev optaget i Ystadsmedenes laug,⁸ ses, at remsnidernes mesterstykke dér var et bondebidsel og pungmagernes et dobbelt par handsker og en ringpung. De hidtidige kilder nævner altså kun handsker i forbindelse med pungmagere.

Den 4. august 1514 udstedtes laugsartikler for remsnidere, pungmagere og taskemagere.⁹ Laugsbrødrene mødte op på rådhuset og beklagede sig over, »att de ey maa nyde theris embede efter deris sch[r]laars indholdelse med barschehan[s]chen, allunede hanske och sømsche hanske, diszligeste met barched leyer, allunet leyer och sømsche leyer, szom schinder och buntmager nu bruge, szom theris schraa eller privilegia iche vdvisser . . .«. Og i artiklernes § 1 hedder det: »Først at ingen schall bruge remszniær saa pungemager och taschemagers embede, och schall ingen giøre hanske af barchet lær, ey af søms lær eller af allunet lær vden remmesnider, pungemager och taschemager, fordi det er deris embede . . .«. Det er efter dette buntmagerne og skinderne, der griber ind på det område, som pungmagerne anser for at være deres. De ofte meget kategoriske laugsskranker har været vanskelige at overholde og endnu vanskeligere at håndhæve. For skindarbejdernes vedkommende har det været særligt kompliceret, idet de selv fremstillede deres råmateriale, skindene. Buntmagere og skindere, der forarbejdede vildtskind til pelsværk, har rimeligvis også nu og

Kvinde- og pigedragt fra 1570'erne. Pungen ses hængende i bæltet. Træsnit af Jost Amman i Hans Weigel: Trachtenbuch. Nürnberg 1577. Her efter Gustav Bang i Europas Kulturhistorie bd. II, 1899, s. 50

da syet handsker. Deres egentlige arbejde har dog været at sy kjortler og klædninger, hvilket fremgår af bestemmelserne vedrørende deres mesterstykke, f.eks. i artiklerne af 1495.

Hidtil havde afgrænsningen mellem de to grupper af skindarbejdere – remsnidere, pungmagere og taskemagere på den ene side og buntmagere og skindere på den anden – været nogenlunde skarp. Men i 1515 lykkedes det skinderne, stik imod de udtalelser,

der fremsættes i de ovenfor citerede artikler af 1514 for remsnidere og pungmagere, i deres nye artikler at få indføjet, at de som del af deres mesterstykke skal gøre »... eth paar skallid barkid handske vstraffelig...«. ¹⁰ Denne ændring af mesterstykket skete samtidig med, at mesterstykkerne for buntmagere og skindere ændredes. Mens de hidtil havde skullet udføre det samme mesterstykke, fik de efter den nye skrå hvert sit mesterstykke. Der var altså sket en yderligere specialisering af arbejdet. Også i Køge skindernes skrå fra 1541 fordres, ¹¹ at de skal kunne fremstille handsker såvel af semskarvet (d.v.s. olie- eller trangarvet; sems af tysk säme = fedt) som af barkgarvet skind, men for de københavnske skinderes vedkommende anføres handsker som del af mesterstykket kun denne ene gang. Denne tilføjelse er en afspejling af forholdene mellem laugene. Skinderne ville gerne have skriftfæstet, at de syede handsker, så de i fremtiden kunne afvise pungmagernes beskyldninger om indgreb i deres næring. Tilføjelsen førte sidenhen til vidtløftige stridigheder om retten til at sy handsker.

I begyndelsen af det 16. århundrede eksisterede der altså dels et buntmager- og skinderlaug, dels et remsnider- og pungmagerlaug. Det fremgår f.eks. af en fuldmagt fra laugenes oldermænd til borgmestre og råd dateret 17. februar 1525. Her nævnes de to laugs oldermænd hver for sig. ¹²

Efter at buntmagere og skindere i 1515 havde fået hver sit mesterstykke, skete der ikke større ændringer i dette laug før i 1660'erne. Remsnidernes og pungmagernes laug undergik derimod hele tiden ændringer. I 1549 fik laugets nye artikler, ¹³ som viser, at arbejdsgangen var blevet yderligere specialiseret, så der var fremstået et nyt fag, sadelmagerne, som nævnes her for første gang som selvstændigt fag. Ligesom i 1514 var årsagen til udstedelsen af de nye artikler, at folk uden for laugets gik laugsbrødrene i næringen. Atter en gang slås det fast, »... at ingen skal bruge rem-

mesniders, pungemagers eller taskemagers embede eller giøre handsche aff barchet læder, sømst læder eller aff allune lær, udenn remmesniderne, pungemagere oc taskemagere, fordi thet er theris embede . . .«. I pungmagernes mesterstykke, som jo her i særlig grad har interesse, skete ingen forandring. Det bestod som hidtil i at skære et dobbelt par handsker og rede dem op med guld og silke, og i at gøre en god ringpung og en god kvindepung. I laugets ældste bevarede protokol, der spænder over tidsrummet 1554-83, nævnes såvel remsnidere som pungmagere, feldberedere og sadelmagere.¹⁴ Af en anden protokol, som omfatter årene 1567-1622,¹⁵ ses, at oldermændene i 1594 var Villads Ollafseen Remmesnider, og at laugets på denne tid foruden af ham bestod af yderligere seks remsnidere, tre semsberedere, fire pungmagere og to sadelmagere, mens et medlems profession ikke er oplyst.

I 1584 holdt man laugsstævne den 14. juli, og her betalte man »itt signide udi vor lau och kostede same signide 14 mk«. ¹⁶ Dette signet eksisterer så vidt vides ikke mere, men aftrykket af det kan ses i flere endnu eksisterende dokumenters segl.¹⁷ Dets inskription lyder: Remesnidernis i Kiøbenhafn Laugs Se. I seglet ses laugets symboler: en ambolt, en passer, et skavejern og årstallet 1584. Dette segl er ikke laugets første. Allerede tidligere i det 16. århundrede benyttede laugets et segl, hvis omskrift er blevet tydet som: tette insele hør til remsnider, bonmager i Haffn.¹⁸ Tilstedeværelsen af dette segl har ført til, at man har ment, at remsnidere og buntmagere en overgang stod i laug sammen.¹⁹ Umiddelbart skulle der ikke være noget, der hindrede denne sammensætning af et laug. Man har jo eksempler på, at fag, der stod hinanden langt fjernere, alligevel havde fælles laug. Dette segl findes imidlertid på den tidligere nævnte fuldmagt fra 1525 og på et dokument fra 1542, som begge også bærer et segl med inskriptionen: tette er buntmage- ris och snider insele y Hafn.²⁰ Dette segl er tilsyneladende en yder-

Københavns remsniderlaugs segl 1584.
Grandjean tavle 13 l

Segl brugt af Københavns remsnider-
laug i 1525. Grandjean tavle 13 k

Segl brugt af Københavns buntmager-
laug i 1525. Grandjean tavle 4 f

OM FAGGRÆNSERNE FOR SKINDARBEJDERNE

Kolding handskemagerlaugs segl.
Grandjean tavle 8 m

Odense pelsner- og handskemagerlaugs
segl. Grandjean tavle 9 a

Horsens buntmager- og handskemager-
laugs segl. Grandjean tavle 8 h

Horsens buntmager- og handskemager-
laugs segl. Grandjean tavle 8 i

ligere bekræftelse af, at buntmagere og remsnidere udgjorde et laug, men imod denne antagelse må anføres, at laugene vel ikke har haft to forskellige segl i brug på samme tid og så oven i købet har anvendt dem begge to på de samme dokumenter. Da 1525-dokumentets indledning, der opregner beseglerne, desuden anfører »Jacob Remesnyere for remesnyere och pungemare embede« og »Dauidt Budmagere i budmagere och skindere embede«, må enten seglene eller tydingen af dem være forkeret. Flere seglekspertes er imidlertid uafhængigt(?) af hinanden kommet til samme tyding, nemlig den ovenfor gengivne, så man må gå ud fra, at tydingen er rigtig.²¹

Undersøger man de anvendte segls symboler, viser det sig, at seglene ikke begge kan være buntmager- og remsnidersegel. I remsniderseglet ses en hammer, en saks og en utydelig mindre genstand. Hammeren må være remsnidernes symbol. I seglet fra 1584 er der jo en ambolt, og til en ambolt hører der en hammer. Saksen må være handskemagerens symbol. Den findes i Kolding handskemageres og i Odense pelsner- og handskemageres segl.²² Endelig er der den utydelige genstand, som af seglekspertes er blevet tydet dels som et spænde, dels som en pung. I sidste tilfælde skulle inskriptionens bonmager så være en fejlskrivning for pungmager.

Om det andet segl kan anføres, at dets symboler er et eger, hvorover der hænger et flået skind. Disse symboler kan vanskeligt henføres til remsniderne. Derimod kan de henføres til enten buntmagere eller skindere. I de to segl fra Horsens buntmager- og handskemagerlaug ses f.eks. et eger og en handske.²³ Der har været gisnet om, at ordet »snider« i seglet måske kunne læses som »sinder«, d.v.s. skinder.²⁴ Herved ville puslespillets brikker passe sammen: remsnidere og pungmagere i en gruppe, buntmagere og skindere i en anden. Selv om denne løsning er i overensstemmelse med den faktiske gruppering af fagene, forudsætter den dog en meget

konstrueret tolkning af seglene, idet der da skulle være fejl i begge segl. Da ethvert laug vel kunne lade fremstille et segl med den inskription, det ønskede, mens laugsskråerne derimod skulle besegles af øvrigheden, må man tillægge laugsskråerne størst beviskraft. De er de sikreste vidnesbyrd om, at der på denne tid var dels et remsnider- og pungmagerlaug, dels et buntmager- og skinderlaug, hvilket yderligere bevises af de to ovenfor nævnte dokumenter fra henholdsvis 1525 og 1542.

Efter midten af det 16. århundrede omfattede remsniderlauget fem fag, idet feldberedere eller semsberedere var kommet til. Disse fem håndværk fik den 24. maj 1623 fælles skrå.²⁵ Af denne skrå ses det, at pungmagere og handskemagere, som her nævnes for første gang, regnes for et fag. Efterhånden glider pungmagerbetegnelsen helt ud, og kun betegnelsen handskemager anvendes. I laugets protokol fra årene 1622-35 nævnes remsnidere, sadelmagere, feldberedere og handskemagere, mens pungmagere ikke nævnes.²⁶ Det hænger vel sammen med, at pungmagererhvervet sygner hen, og pungmagerne efterhånden hovedsagelig laver handsker.

Af remsniderlaugets protokol, der spænder over årene 1622-83, fremgår, at pungmagere og handskemagere ikke nævnes efter 1655.²⁷ Forklaringen herpå finder man i forskellige dokumenter fra 1670. Den 23. marts 1670 indsendte to buntmagere, Boldewin og Schwartz, en ansøgning til kongen med anmodning om, at buntmagerne måtte få deres eget selvstændige laug.²⁸ At der ikke var almindelig enighed i lauget om dette, ses af et brev, som skinderne og handskemagerne »som efter dend Gunstige Øffrigheeds gode Anordning, er indsluttet vdj Lauget med Buntmagerne«, indsendte til borgmestre og råd.²⁹ Handskemagerne synes således en overgang at have stået i laug sammen med buntmagere og skindere. Modstanderne af en deling af lauget gør opmærksom på, at buntmagerne og skinderne har været laugsbrødre sammen i over

47 år (d.v.s. fra omkring 1623), ja vel henved 100 år, og man ønsker fortsat at forblive i det fælles laug. De to buntmagere har anført, at der nu er så mange håndværkere inden for de forskellige fag, at de godt kan have hvert sit laug. Dette afvises af de øvrige laugsmedlemmer. Den 18. august 1670 forsøgte man en mægling, men det lykkedes ikke at forlige de to parter.³⁰ Resultatet blev, at der dannedes et buntmagerlaug og et laug bestående af handskemagere og skindere.

Betegnelsen skinder forsvinder på denne tid og erstattes af betegnelsen pelsner. At pelsneren er skinderens afløser ses af mesterstykkerne. Pelsnerens mesterstykke skal i 1670 bestå af et skindskørt »Sex qvarteer Lang och Sex Allen wiit, med Thre Knæ Remmer, och dertill 40 Smaa Skind«, samt en mandspels med krumme ærmer og et par handsker, hvilket svarer til skindernes mesterstykke i 1515, som da bestod af »eth offuer liff qwiinde skyndkiortel, en mande subenn, eth paar skallid barkid handske . . .«. ³¹

Efter at mæglingen mellem de to stridende parter var mislykkedes, besluttede man, at laugets formue og ejendele skulle deles mellem de to nye laug, men det ser ud til, at man allerede havde foretaget denne deling tidligere. I handskemagersvendenes protokol er under 1667 noteret: »Er der falden till vor Part Udi Pongen 22 Rixdlr. 3 mk. 6 sk. Samme tid som Peldsen og buntmager Suen. bleff aff schielt med hinanden och Rechtigheden bleff delt.« Foruden ovennævnte beløb tilfaldt der pelsner og handskemagere en stor tinkande, fire små kander, fire sølvskilte, en ny velkomst med en messingmand på, og en blikbøsse.³²

Denne deling af det gamle laugs ejendele giver rimeligvis forklaringen på, at den gamle laugsvelkomst fra 1604 ved laugstidens ophør med næringslovens udstedelse i 1857 var i pelsner- og handskemagerlaugets eje. Det er den ældste laugsvelkomst, der er beva-

ret i Danmark. Den bærer foruden flere inskriptioner også buntmagerens laugssymbol, et udspændt forværk, og en handske.³³

Samtidig med at det gamle laugs ejendele blev delt, indrettedes nye laugsprotokoller. Pelsner- og handskemagerlaugets protokol begynder den 19. februar 1667 med ovennævnte indførsel angående delingen af det gamle laug. Derefter følger en fortegnelse over mestre og svende. Der er indført ialt 9 mestre, og i tiden 1670-81 er indført ialt 63 svende. Dette tal siger dog intet om det faste antal beskæftigede svende, idet det også omfatter de svende, som ved tilvandring kom til byen og her henvendte sig til lauget for derpå at vandre videre.

De to nye laug skulle have nye laugsartikler, og der foreligger da også fra 1670 et udkast til disse nye artikler fra magistratens side.³⁴ Der gik imidlertid flere år, inden pelsnere og handskemagere fik deres nye artikler, og da de endelig fik dem den 20. marts 1673, var de langt fra tilfredse med dem. Buntmagerne havde nemlig fået indføjet i deres artikler, som blev stadfæstet den 30. november 1672,³⁵ at de havde ret til at opkøbe lammeskind i partier og sælge dem videre, en ret, som pelsnere og handskemagere mente retteligt tilhørte dem og ikke buntmagerne. Ganske vist fik pelsnere og handskemagere samtidig ret til at handle med vildtskind, men de mente ikke at denne indrømmelse kunne opveje det, som buntmagerne havde opnået. De var derfor ikke særlig ivrige efter at komme i besiddelse af de nye artikler. De fik lov til at ligge uafhængede i kancelliets arkiv, og der ligger de stadigvæk. I 1681 har de fået følgende påskrift: »NB. Dette er icke endnu fra Cantzeliet affordret 5 Nobr. 81«. ³⁶

I 1684 fik en del laug nye artikler. Blandt disse laug var pelsner- og handskemagerlauget. I artiklerne, der er dateret den 29. april 1684,³⁷ er mesterstykket det samme som i det ovennævnte udkast fra 1670, men det tilføjes, at hvis man vil optages i lauget

uden at have lært pelsmageriet, skal man kun gøre handskerne. Hermed var der sat et skel mellem pelsner og handskemager. Herefter anføres det i protokollen udtrykkeligt ved hver ny mesters optagelse i laug, om han er pelsner eller handskemager eller begge dele.

For at sikre, at så meget af forarbejdningen som muligt foregik her i landet, udstedtes der forbud mod indførsel af handsker og pelse, og for at kunne konfiskere eventuelt smuglergods bestemtes det, at alle pelse og handsker, der var fremstillet her i landet, skulle stemples med mesterens eller laugets stempel. Ingen uden laugets medlemmer måtte købe, sælge eller tilberede pelsværk af lammeskind. Buntmagerne fik ret til at underføre »ringe Huer« med lammeskind, ligesom pelsnere og handskemagere måtte bræmme deres handsker med vildtskind som hidtil og selv berede det skind, de havde brug for til handsker og pelse.

Feldberederne eller semsberederne, som i sidste halvdel af det 16. århundrede og begyndelsen af det 17. århundrede stod i laug sammen med remsnidere og pungmagere, hører man i lang tid intet til. De nævnes ikke i laugets protokol efter 1635. Det står muligvis i forbindelse med, at der i begyndelsen af dette år udstedtes privilegier for garverne i København, men meget tyder på, at feldberederne ikke stod i laug i tiden 1635-86. Den 6. marts 1686 fik de deres egne laugsartikler,³⁸ og hermed fastsloges, at semsberedning var deres håndværk. I bestemmelserne om deres mesterstykke anføres, at de, når de havde beredt skindene, bl.a. skulle gøre to par handsker af dem.

Hermed var bolden givet op til nye stridigheder. Pelsnerne og handskemagerne klagede til stadighed over, at feldberederne gik dem i næringsen ved at fremstille handsker. Allerede i 1675 var der blevet afsagt en dom,³⁹ der fastslog, at såvel handskemagere som feldberedere måtte berede skind med alun, men at feldberederne

alene måtte semsberede dem, hvorimod de ikke måtte sy handsker. Dette skulle udelukkende være forbeholdt handskemagerne. Denne ordning indskærpedes flere gange af Københavns politimester Claus Rasch, i 1704 endda på den måde, at hver enkelt af feldberederne havde fået meddelelsen på sin bopæl.⁴⁰

Men lige meget hjalp det. Feldberederne henholdt sig til deres laugsartikler, hvor der stod, at de som mesterstykke skulle sy to par handsker, og ved dom af 24. november 1705 fik de stadfæstet, at de måtte sy handsker af semslæder (vaskeskind).⁴¹ I oktober 1706 klagede oldermanen for pelsner- og handskemagerlauget atter over, at feldberederne gjorde dem indpas i næringen.⁴² Han hævdede, at feldberederne fejlagtigt i 1686 havde fået indføjet, at de måtte sy handsker, og han henviste til, at mesterstykket for feldberedere ikke i noget andet land omfattede syning af handsker. Herom havde lauget indhentet oplysninger i Malmö og Lübeck. Man kunne efter hans mening ikke sådan uden videre inddrage nye arbejdsfelter under et laugs område. Hvis pelsnerne og handskemagerne, da de fik laugsartikler i 1684, f.eks. havde fået tilføjet, at de måtte sy sko, kunne de jo have givet sig til at fremstille sko, ligesom feldberederne nu ville sy handsker. Oldermændens klage ses ikke at have ført til nogen ændring af tilstanden.

Skellet mellem pelsner og handskemager opretholdtes stadigvæk i henhold til de gamle laugsartikler fra 1684. Det fremgår f.eks. af følgende indførsel i protokollen: »Anno 1760 den 24de Septbr. blev Andreas Windberg for Høy og Velædle Magistraten antaget at være Mester i Lauget som Handskemager, efter at hans Mesterstykke, som bestod i et par Handsker, var approberet af Laugets Interessentere, saa at bemeldte S. Andreas Windberg herefter som Mester og Handskemager iblandt Laugets Interessentere passerer. Datum ut supra testeret af mig som Oldermænd Erich Larsen«. ⁴³

Ved plakat af 1. september 1762 krævedes, at lædrengene »før-

end de løsgives af deres Lære og blive Svende« skulle vise, at de i læreårene »nogenlunde skikkelig« havde lært professionen.⁴⁴ De skulle altså udføre et svendestykke. Hvad det skulle bestå i, afgjorde lauet selv. Ved laugssamlingen den 30. september 1762 oplæstes plakaten,⁴⁵ og man besluttede, »at Drengene, naar de saadant Prøve-Stykke skal forfærdige skal Handskerne, som de skal gjøre, være et Par Allund Fruentimmer-Handsker syed med Silke, og Skindet som hand skal berede skal være et hvidt alluned Skind«.

Af og til blussede den gamle strid mellem pelsnere og handskemagere op igen. I 1820'rne hævdede handskemagerne, hvis mesterstykke som nævnt bestod i at forfærdige et par handsker, at de også havde ret til at lave pelse, mens pelsnerne hævdede, at kun de måtte befatte sig med dette arbejde. Sagen blev overgivet til magistraten, som forelagde den for kancelliet, og her resolverede man, at de nuværende medlemmer af lauet måtte lave både pelsner- og handskemagerarbejde, men det pålagdes oldermændene at påse, at ingen i fremtiden fik borgerskab som både pelsner og handskemager uden at have aflagt den fulde mesterprøve. I forbindelse med denne sag indsendte oldermændene ansøgning om, at mesterstykket måtte blive forandret, og ved kongeligt reskript af 24. december 1823 bestemtes det, »at Mesterstykket i Handskemagerlauget her i Staden for Fremtiden skal bestaae i at forfærdige et Par laskede Handsker med stive Kraver som Cavalleriet nu bruger, og Svendestykke i bemeldte Laug i at forfærdige et par Handsker med rund Søm . . .«.⁴⁶

I 1825 syede mester Andreas Sjøberg de krævende kavallerihandsker og »offererede« dem til lauet, så man havde et mesterstykke af fremvise for svendene, når de skulle lave mesterstykke.⁴⁷

Herefter opretholdtes skellet mellem pelsner og handskemager helt til laugstidens slutning. For at blive anerkendt som både pels-

ner og handskemager måtte man udføre begge professioners mesterstykke. Der blev efterhånden færre og færre, der bestod begge mesterprøver, men endnu kort tid før laugenes opløsning var der dog svende, der foruden handsker også lavede en »Sloprokspels« som mesterstykke og derved erhvervede ret til at kalde sig pelsner og handskemager.⁴⁸

De her fremdragne træk af forholdene indenfor skindarbejdergruppen giver et noget flimrende billede af udviklingen, hvis hovedtræk derfor sluttelig skal trækkes tydeligere op.

Det vides ikke, om de håndværkere, der forarbejder skind, oprindeligt har udgjort een stor gruppe, der efterhånden som specialiseringen skaber nye fag, spaltes i forskellige mindre grupper. De første efterretninger vi har om laugene indenfor denne håndværksgren viser, at buntmagere og skindere stod i laug sammen, og at remsnidere og pungmagere ligeledes havde deres eget fælles laug. Tilstedeværelsen af to segl fra det 16. århundrede har givet anledning til, at man har ment, at remsnidere og buntmagere en overgang havde fælles laug. Da der imidlertid i de dokumenter, hvor på de to segl er brugt, nævnes både et laug for remsnidere og pungmagere og et laug for buntmagere og skindere, må man gå ud fra, at den gamle opdeling af laugene med remsnidere og pungmagere på den ene side og buntmagere og skindere på den anden side trods de to segl fortsat har eksisteret.

I den følgende tid bestod remsnider- og pungmagerlauget foruden af disse to fag af handskemagere, sadelmagere og feldberedere. Dette laug undergik i løbet af det 17. århundrede flere ændringer. Feldberederne synes således ikke at have været laugsorganisert fra 1635 til 1686, da de fik selvstændige laugsartikler. Handskemagerne stod en overgang i laug sammen med buntmagere og skindere. Dette varede til 1670, da buntmagerne udskiltes som et selvstændigt fag med eget laug, mens skinderne, som nu

kaldtes pelsnere, og handskemagerne forblev sammen. I 1684 fik pelsnere og handskemagere nye, fælles laugsartikler, hvori der krævedes forskelligt mesterstykke af de to fag, selv om de fortsat udgjorde et laug.

De her omtalte skindarbejdere udskiltes således i slutningen af det 17. århundrede i fire grupper, nemlig i et laug for buntmagere, et for remsnidere og sadelmagere, et for pelsnere og handskemagere samt et laug for feldberedere. Denne gruppering opretholdtes helt til laugstidens slutning.

HENVISNINGER

Forkortelser:

LAS: Landsarkivet for Sjælland.

Kbh Sta: Københavns Stadsarkiv.

Nyrop: C. Nyrop: Danmarks Gilde-
og Lavsskraaer fra Middelalderen.
I-II. 1899-1904.

KD: Kjøbenhavns Diplomatarium. I-
VIII. 1872-87.

Grandjean: Poul Bredo Grandjean:
Danske Haandværkerlavs Segl.
1950.

T.f.K.: Tidsskrift for Kunstindustri.
I-XV. 1885-99.

T.f.I.: Tidsskrift for Industri. 1900 ff.

1. C. Nyrop: Danske Haandværkerlavs Segl. T.f.K. 1897 passim. H. C. Roede: Nogle Oplysninger om Skindberederlaugene i København. T.f.I. 1902, s. 270-74. C. Nyrop: Hvad var en Skinder? T.f.I. 1903, s. 25-31 med svar af H. C. Roede i T.f.I. 1903, s. 98-101 og afsluttende svar fra Nyrop i T.f.I. 1903, s. 101. C. Nyrop: Da Garverne bleve til. T.f.I. 1905, s. 25-29.
2. Kristian Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, 1901, s. 8, stk. 6.
3. Nyrop I, s. 128 f.
4. Nyrop II, s. 156-61.
5. Nyrop II, s. 135-40.
6. Nyrop II, s. 230-38.
7. Nyrop II, s. 239-41.
8. Nyrop II, s. 296-97.
9. Nyrop II, s. 349-55.
10. Nyrop II, s. 356-58.
11. Danske Samlinger udg. af Bruun, Nielsen og Smith 1, VI, s. 365.
12. KD I, s. 357.
13. KD II, s. 282-90.
14. Protokol for sadelmagerlauget i København 1554-83. LAS.
15. Protokol for sadelmagerlauget i København 1567-1622. LAS.
16. Ssts. 14.7.1584.
17. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 166 og fig. 168. Grandjean s. 45 og tavle 13 l med henvisninger til fuldmagter i anledning af hyldning og valg af prins Christian 1584, 1608 og 1610. Fuldmagterne er trykt i KD I, s. 546-47, 573-74 og 581-82.
18. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 166 og fig. 167. Grandjean s. 45 og tavle 13 k med henvisning til fuldmagt 1525, trykt i KD I, s. 357-58.
19. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 166.
20. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 48 og

- fig. 71. Grandjean s. 26 og tavle 4 f samt s. 45 med henvisning til fuldmagt 1542, trykt i KD I, s. 401-02.
21. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 166, Grandjean s. 45, Henry Petersen i T.f.K. 1885, s. 143.
 22. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 122, fig. 114 og 116. Grandjean s. 35 og tavle 8 m og 9 a.
 23. Nyrop i T.f.K. 1897, s. 121, fig. 110 og 111. Grandjean s. 34 og tavle 8 h og i.
 24. H. C. Roede i T.f.I. 1902, s. 272-73.
 25. KD II, s. 735-40.
 26. Protokol for handskemagerlauget i København 1622-35, nr. 6. Kbh Sta.
 27. H. C. Roede i T.f.I. 1902, s. 271.
 28. Buntmagerlaugets dokumenter 1623-1797. Dokument nr. 4. Kbh Sta.
 29. Buntmagerlaugets dokumenter 1623-1797. Dokument nr. 5. Kbh Sta.
 30. Buntmagerlaugets dokumenter 1623-1797. Dokument nr. 9. Kbh Sta.
 31. Udkast til laugsartikler for pelsnere og handskemagere samt buntmagere dateret 3.11.1670. I buntmagerlaugets eje.
 32. Handskemagersvendenes protokol 1667-1833, s. 7, 19.2.1667. I handskemagerlaugets eje.
 33. Poul Strømstad: Danmarks ældste lavsvelkomst. Budstikken 1956, s. 25-33.
 34. Se note 31.
 35. Magistratens kopibog 1660-89, fol. 118-23. Kbh Sta.
 36. Nyrop: Enevoldsmagten og Lave-
ne. 1909, s. 111.
 37. De kongelige Laugs-Artikler som til Aarets Udgang 1730 ere udstædte, s. 162-69. (Jfr.: Drejerlauget nr. 13. Kbh Sta).
 38. Ssts. s. 253-58.
 39. Dom af 27.1.1675. Udskrift heraf i buntmagerlaugets dok. nr. 37. Kbh Sta.
 40. Den 15.12.1704. Ssts. dok. nr. 37.
 41. Dom af 24.11.1705. Ssts.
 42. Skrivelse af 15.10.1706. Ssts.
 43. Peltzner- og Handskemager-
Laugsprotocol Anno 1745, fol. 25. I handskemagerlaugets eje.
 44. Schous Forordninger 4. bd. Plakat af 1.9.1762 § 5.
 45. Den i note 43 nævnte protokol, fol. 28 b.
 46. Ssts. fol. 151 b.
 47. Ssts. fol. 154.
 48. Ssts. f.eks. i 1843, fol. 202 b; 1844, fol. 206 b, m.fl. steder.

FRA STADENS OMEGN

AF VALDEMAR MØLLER

En mandag i begyndelsen af oktober 1640 fandtes en myrdet mand¹ på den ny Ladegårdsmark for København op mod Solbjerg Bakke ved en grøft med nogle tjørne. Det mentes at være en skånsk eller hallandsk person, der havde handlet med heste og var kommet fra Roskilde marked. Ridefogden på Københavns Slot sendte bud til Hans Nielsen i Valby om sammen med et par andre bymænd, Jep Hollænder og Ole Lauridsen, at syne den døde.

Mandag eftermiddag mellem kl. 3 og 4 kom de til grøften, hvor den døde lå; græsset var trådt ned om liget og var blodigt, ligeså den pløjede jord derved. Den dødes ansigt var ganske »mørslagen i sønder«, så der var ikke en fingers sted helt. Under hans højre pattevorte var et sting i kroppen, som man kunne stikke en finger i, men meget blod var der ikke kommet ud. I hans hoved var der hul på hul, og hans mund var slagen, så »hun hængte i trævler«. På kroppen og liggende ved sig havde han en sort vadmelskjol (2 mk), en fjeder (1 mk), to par gamle bukser af gråt vadmel (1 mk), et par støvler, to sporer og en saddelegjord af hår, tilsammen 3 mark værd. Hans lomme i bukserne var trukket ud, og der lå en knivskede af gammelt, tyndt læder samt en stor, grå, hård, trekantet sten, blodig, på samme sted hos den døde.

16 mænd blev nu udmeldt på Sokkelund Herredsting til at forske i sagen. Formand for nævningene blev Heiden Frederiksen, Vigerslev, men da han senere kom til at »ligge på sin sotteseng«, blev han afløst af Søren Andersen, Utterslev.

Mange vidner var indstævnet: Iver Nielsen i huset på Valby Bjerg, Niels Lauridsen i Kgl. Majestæts hus ved Langvadsdam og Hans Jensen i Kalthuset – alle tre boende i Kgl. Majestæts huse omkring Ladegårdsmarken. Desuden Anders Lauridsen Skomager i Husum kro og to hallandske karle, Børge Bendtsen og Ole Troelsen, fra Varbergene; de var begge anholdt på Blå-tårn.

Anders Lauridsen, kromanden, berettede: søndag aften efter Dionysii² marked i Roskilde kom to hallandske karle til ham i Husum og havde en mær med sig, som han ikke ved andet om, end at hun var sortblakket, thi det var regnvejr. Inde i stuen sad Rasmus Jensen og hans svoger, Børre Snedker, begge fra Herløv. Da Anders kom ind, sagde Rasmus: nu har jeg købt denne mær for 6½ daler. Han red mæren hjem til Herløv for at hente pengene, kom tilbage selvtredje og betalte. Til at drikke lidkøb gav hver 4 skilling, og da de havde drukket den første kande øl, sagde den, der havde solgt hesten – en midaldrende mand med temmelig langt skæg – til en ung karl, der fulgte ham: Peder, kom lad os gå, det er aften. Peder svarede: alt skal jeg drikke end engang, efterdi det er betalt. Den gamle tog sadlen med sig og gik forud; da den unge havde drukket, gik han straks efter. Den gamle havde spurgt om den rette vej til København, og han blev vist ad Brønshøj til. Kromanden vidste ikke navn på den gamle, men kunne kende hans klæder, der blev fremvist på tinget: to grå vadmelsbukser, en sort vadmelsstrøje, en lærredshalsklud, en foret hue af ræveskind, støvler og en gammel sadel. Og som disse hallandske personer var i hans hus om søndagen, så mandag eftermiddag, da folk kom fra arbejde fra Ladegårdsmarken, blev der sagt, at der lå en hallandsk person myrdet derude.

De tre mænd fra husene på Ladegårdsmarken, som før er

nævnt, havde aldrig set den ombragte, men hørt om mordet. Iver Nielsen kunne dog oplyse, at onsdag eftermiddag kom fem karle og spurgte efter en karl, der var deres staldbroder, samt om, hvad klæder den havde på, som var dræbt på Ladegårdsmarken. Iver sagde dem, hvad sted den døde havde ligget på, og at han dagen før var taget op og ført til Ovre (formentlig Hvidovre). Da karlene fik at vide, hvad klæder den døde havde på, sagde de, at han netop var deres staldbroder.

Den hallandske karl, Børge Bendtsen, erklærede, at hverken han eller hans staldbroder (Ole Troelsen) havde været sammen med den døde hverken fra Halland til Roskilde eller fra Roskilde herhid. På markedet talte han med en person ved navn Alff, der havde hjemme i Halland – og denne Alff havde da på sig lige sådanne klæder, som her fremvistes. Om mandagen efter Roskilde marked var han og hans staldbrødre nede ved stranden hos en skude, som de ville sejle hjem med. Da kom der en ung mand, der lod sig kalde Peder og sagde, at han havde hjemme i Grimeton sogn ved Varberg. Han spurgte dem, om de var hjemfærdige. De svarede ja, såsnart som vinden blæste. I morgen, sagde Peder, vil jeg komme ned til Eder og tale med Eder. Om tirsdagen kom han igen til skuden og spurgte, om de var end færdige. Skipperen svarede: i morgen er jeg færdig, om vinden blæser god. Hertil bemærkede Peder: da bier jeg ikke efter, kanske hun bliver ikke god i otte dage. Så gik han. Peder havde da en gul skindtrøje på, grå bukser. Han havde købt sig en ny kabuds af gråt klæde og den lille hue, som han tilforn havde på, havde han stukket i sine bukser. På Roskilde marked havde Peder købt sig en kårde med rød balg på – den bar han dog ikke, da han kom til dem ved stranden.

Den anden fange, Ole Troelsen, havde ikke set den døde, men derimod Peder, da denne om tirsdagen var ved skuden.

Ved tingmødet kort før jul 1640 havde nævningenes formand, Søren Andersen i Utterslev, indstævnet vidner fra Herløv.

Rasmus Ibsen, der boede hos Børre Snedker i Herløv, fortalte, at der hin søndag efter markedet kom to hallandske folk igennem deres by, den ene var en midaldrende mand, der red på en hoppe, den anden en ung karl, som gik efter hoppen. Den unge var iført »leirtrøy«, grå vadmelsbukser, pikkelhue, kårde ved siden i et gehæng, noget forsølvet på fæstet og dupskoer. Da de red gennem Herløv by, falbød de øget, som den gamle sad på, og de samledes i Husum til Anders Skomagers og handlede der. Rasmus Jensen skulle have mæren for 6½ dl. og red hjem til Herløv og hentede pengene, som han gav den unge karl, der senere gav den gamle dem. Den unge tilskyndede også den gamle til at sælge fjeder og sadel. Da der var drukket lidkøb, ville den gamle ikke bie, men tog sadlen på ryggen og ville til København og overnatte. Den unge ville have ham til at bie, men det ville han ikke og gik sin kaas. Den unge blev lidt og drak: ja, ja, lad ham ikkun gå, tilforn kunne han ride fra mig, men nu skal jeg love ham, at han ikke skal løbe fra mig. Det var Peder, og den gamle hed Alff – men om det var deres rigtige navne, vidste Rasmus ikke.

Rasmus Ibsen, Herløv, så sin navne give pengene for hesten til Peder, og denne gav Alff dem. Alff gik, skønt Anders Skomager tilbød ham herberge hos sig. Den gamles klæder kunne Rasmus Ibsen ikke kende, da det var i tusmørket.

I januar 1641 lod ridefogden fremføre Peder Markussen fra Varberg len. Han var 22 år, og lensmanden, Iver Krabbe, havde sendt ham til Københavns Slot formedelst et mord på en mandsperson på Ladegårdsmarken.

Så fulgte Peder Markussens bekendelse: den søndag efter markedet kom han og Alff sammen i Skovlunde og fulgtes derfra ad

til Husum hos Anders Kromand, hvor Alff solgte en mær, som han havde med sig, til en mand i Herløv. Da Alff gik ud af kroen, kom Peder straks efter ham, og de fulgtes på vejen ad København til og kivedes om 20 skilling, som Peder havde lagt ud til øl, og hvoraf han ville have halvparten igen. De kunne ikke enes om det; det var mørkt, så de ikke kunne vel se at finde porten for København. De hørte nu klokken slå, og da det syntes dem at være på den højre hånd, gik de derhen ad og kom ind på Ladegårdsmarken mod Valby Bjerg, og som de atter kivedes, skal Alff have draget sin pampert mod Peder uden at gøre ham skade. Peder veg til side og fandt en sten, som han slyngede i hovedet på Alff, så denne styrtede til jorden. Derpå uddrog Peder sin egen kårde og stak Alff i brystet, så han ikke kom fra stedet, men blev siddende på det ene lår og støttede sig mod jorden med den ene arm. Da han således havde såret og gjort Alff sin bane, greb han til lommen og ville tage penge af den fra Alff. Men denne havde endnu så megen styrke, at han holdt sine hænder på lommen og ikke ville lade ham tage pengene. Dog havde han ikke den kraft at stå Peder imod, så denne tog pengene op af hans lomme – de var bundet i en klud, og der var ca. 40 dl. Peder blev spurgt om, hvor ofte han martrede og slog den døde i hovedet. Han kunne, sagde han, kun huske, at han slog den ene gang, så Alff faldt til jorden, hvorpå han tog hans penge og lod ham blive på stedet. Derfra begav han sig til København, hvor han måtte vente uden for porten, til denne blev lukket op. Mandag morgen gik han ind til en skrædder, hvor hans søster tjente, og lå der om natten til tirsdag. Siden var han kommet til Varberg og havde fortrudt sin gerning – til han nu gjorde sin bekendelse. Man havde håbet, at de 16 »fattige og enfoldige nævninge« kunne blive forskånet for videre møje i den sag, bl.a. med at have besvær og udgift til en rejse til Landstinget i Ringsted. Men det slap de ikke

for; onsdag den 20. januar måtte de møde i Ringsted og vidne. Ridefogden ville have Peder Markussen dømt som manddræber, der var greben »med fersk gerning« og derpå rømt og undvejet. Herredsfogden turde ikke dømme, før de 16 nævninge havde været på Landstinget.

I februar meldtes det, at Landstinget frasvor Peder Markussen hans fred. Han havde myrdet og røvet, var brudt ud af det blå tårn, steget ned af muren, 16 alen tyk (skal vel være høj) og undvejet til Skåne, hvor han ved Laholm var bleven antastet og sendt tilbage. Nu jamrer og bekender han sin begåede gerning. Herredsfogden, Peder Clausen i Utterslev, afsagde sammen med otte mænd (blandt disse Anders Sandersen fra Husum) denne dom: Eftersom Peder Markussen af 16 nævninge formedelst mord og ran på Alff er svoret fredløs, og ridefogden begærer dom, da vidste vi ikke rettere at kende, end at Peder Markussen bør lide på sit liv som en grov morder til stejle og hjul, høj og heden jord, d.v.s. måtte ikke begraves i indviet jord.

HENVISNINGER OG NOTER

Sagen findes indført i Sokkelund Herreds Tingbog 1640-1641, fol. 58 b-61 a, 82 b-86 b, 92 b-94 b, 113 b-116 b, 140 b-141 b.

Herredsfogeden i Sokkelund herred, Peder Clausen i Utterslev, døde 1650.

Hans søn Claus Pedersen (Muhle) var præst i Brønshøj, da svenskerne havde besat herredet. Han blev kaldt den glade præst og var vel anskreven af fjenden.

1. Jvf. Arne Sundbo i Hist. Medd. 2, III, 167.

2. St. Dionysii dag er 9. oktober.

ANMELDELSER

Tage Kaarsted: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822. Udgivet af Erhvervsarkivet. Særtryk af Erhvervshistorisk Arbog 1963. Århus 1963. 76 s. ill.

I afhandlingen gør adjunkt Tage Kaarsted rede for de undersøgelser, han har foretaget vedrørende den lidet kendte arkitekt Johan Andreas Meyers (1783-1822) ret omfattende virksomhed som arkitekt og embedsmand. At han som arkitekt ikke hørte til de betydeligste, indrømmer Kaarsted blankt, men da han på den anden side var en af de bygmestre, som i årene omkring 1807 var med til at sætte deres præg på det københavnske bybillede efter bombardementet, er det med fuld berettigelse, Kaarsted nu har fremdraget hans navn og gerning fra den næsten totale forglemmelse.

Efter at være blevet uddannet som tømrersvend blev Meyer 1805 optaget på akademiet, hvor han året efter vandt den lille og i 1807 den store sølvmedaille for et projekt til en havepavillon. Af Magens, men vel især gennem Meyn, påvirkedes han af Harsdorffs nyklassiske stilfølelse, men som de fleste andre af datidens yngre arkitekter kom han dog snart til at ligge under for C. F. Hansens almægtige indflydelse, og hans arbejder vidner da også i stigende grad om dennes dominerende personlighed. Det gælder således ikke mindst hans projekt fra 1811 til en ombygning af det senere Hotel Phønix i Bredgade.

Sin betydeligste indsats øvede han dog som embedsarkitekt. Allerede 1804 blev han fuldmægtig hos Meyn, der foruden sit professorat til sin død 1808 beklædte stillingen som stadsbygmester i København. Hans efterfølger i dette embede blev Universitetets bygmester Peder Malling, under hvis store udenlandsrejse 1811-16 Meyer konstitueredes som stadsbygmester.

For stadsbygmesterens mangehånde og ikke altid lige lette opgaver gør Kaarsted i sin afhandling meget omhyggeligt rede, og Meyer, der under konstitutionen viste sig i besiddelse af udmærkede administrative evner, udnævntes derfor 1815 til bygningskommissær, -kontrollør og -skriver samt materialforvalter ved Civiletatens Materialgård, d.v.s. han blev de forskellige bygningsinspektørers nærmeste medarbejder. I denne egenskab skulle han være

ANMELDELSER

med til at give overslag på de kgl. bygningsarbejder i København, akkordere med håndværkerne om priser og lønninger og føre kontrol med arbejdets udførelse samt forestå indkøbene af bygningsmaterialer. Som materialforvalter havde han ansvaret for disses opmagasiner, og skulle desuden deltage i overvejelserne vedrørende slottenes og de andre offentlige bygningers vedligeholdelse. Hans nærmeste foresatte var Meyns søn, Chr. Meyn, der var bygningsinspektør, og i hvis embede han i øvrigt selv konstitueredes 1820.

Som Kaarsted oplyser, var Meyer både som embedsarkitekt og som privatarkitekt en meget flittig mand. Således forestod han 1813 indretningen af Skt. Hans Hospital ved Roskilde, og blandt hans andre arbejder kan nævnes et projekt til en fængselsbygning, der i visse henseender har stor lighed med C. F. Hansens fængselsbygning i Slutterigade, samt et projekt til en kirke i Karise. Desuden genopførte han Skt. Bendts Kirke i Ringsted, der var blevet odelagt under en brand i 1806, genopførte og indrettede Skt. Petri Kirke i København efter bombardementet 1807 og satte i 1820 et nyt tårn på Spjellerup Kirke i Præstø amt. Ligesom tårnet på Skt. Bendts Kirke opviser dette enkelte gotiske træk, og dette viser måske klarere end meget andet, hvor afhængig han var blevet af C. F. Hansens stilopfattelse, thi i en tid hvor gotikken endnu ikke var blevet »moderne«, forekom i enkelte projekter af denne også visse gotiske træk.

Et af Meyers betydeligste arbejder er hovedbygningen på herregården Kærsgård, Odense amt. Hans projekt fra 1815 synes inspireret af C. F. Hansens Christiansborg, der netop i disse år var under opførelse, men den opførte bygning afviger imidlertid noget fra projektet, idet bl.a. havesidens halvrunde midtparti næppe havde været tænkeligt uden Bernstorff Slot ved Gentofte. Afgørende indflydelse har C. F. Hansen derimod øvet på de smukke økonomibygninger, Meyer 1820 opførte ved Bregentved. Som allerede omtalt horte Meyer ikke til sin tids mest fremragende arkitekter, men at han ikke desto mindre især som embedsarkitekt har udført et stort og sikkert lidet påskønnet arbejde, synes hævet over enhver tvivl. I Kaarsteds afhandling gøres nøje rede for karakteren af de embeder, han kom til at beklæde, og for de opgaver, der blev overdraget ham. Også hans egne bygninger behandles udførligt, men for helt at afrunde billedet af ham ikke blot som den nidkære embedsmand, men også som udøvende arkitekt savner man måske lidt – dette skal dog ikke opfattes som nogen kritik – en opgørelse over, hvilke og hvor mange bygninger i København der foruden de omtalte kan henføres til ham – enten ad stilistisk vej eller ved hjælp af arkivalier, thi at han har bygget flere end de nævnte, er hævet over enhver tvivl.

Steffen Linvald.

ANMELDELSER

Charles Haugbøll: Frederiksberggade – huse og mennesker. Tegninger af Ebbe Sadolin. Kbhvn. 1964. 92 s. ill.

Engelsen & Schrøder, den kendte bog- og papirhandel i Frederiksberggade, fejrede i april 1964 sit 100 års jubilæum med udgivelsen af en bog om denne gade. Teksten skyldes forfatteren Charles Haugbøll, illustrationerne tegneren Ebbe Sadolin. På ca. 90 sider skildres her, med særligt henblik på Frederiksberggade, kvarterets historie fra stenalderen til nutidens gågade. Nyt stof af betydning indeholder bogen ikke, men den er fornøjelig at læse, krydret som den er med små anekdoter om kvarterets beboere. Utvivlsomt havde den dog vundet i styrke, hvis forfatteren havde indskrænket sig til en omtale af selve Frederiksberggade – strøgets yngste gade, anlagt efter byens store brand 1728 – thi hans behandling af kvarteret i middelalderen – Clemensstaden, som han kalder det efter byens ældste kirke, der var beliggende her – er temmelig uklar, selv om der næppe er tvivl om, at han har ret i, at beboerne gennemgående var småkårsfolk. Men det må stå for hans egen regning, når han oplyser, at de velhavende borgere, der oprindelig boede her, på et så fjernt tidspunkt, som da Absalons vold anlagdes, udvandrede til de nye kvarterer, hvor de byggede sig bedre huse, medens grundene i Clemensstaden i stadig stigende grad udnyttedes til bebyggelser for fattigfolk. At det senere forholdt sig således, er ganske vist rigtigt, men om denne udvikling allerede er begyndt i den tidlige middelalder, da der var grunde nok inden for voldene, er sikkert mere end tvivlsomt. Det forekommer også længere fremme lidt ejendommeligt i en bog om Frederiksberggade som sådan at trykke en brandtaxation fra 1796 som helhed vedrørende en enkelt ejendom, selv om denne nu tilfældigvis tilhører det jubilerende firma og blev fuldendt dette år. Det gjorde imidlertid også mange af de andre ejendomme i Frederiksberggade, der som denne blev genopført efter byens anden store brand 1795 – ejendomme, hvis bygningshistorie og indretning med lige så stor berettigelse kunne være blevet omtalt i bogen. Derimod synes den måde, Haugbøll har behandlet firmaet Engelsen & Schrøders etablering på, lige så naturlig som hans omtale af de kendte folk, der har haft deres hjem og virke i Frederiksberggade, netop fordi den er ganske kort.

Trods den ellers gode tekst får bogen desværre af de anførte grunde en lidt uheldig slagside, som let kunne have været undgået.

Steffen Linvald.

ANMELDELSER

Poul Strømstad: Åbenrå 1. Et københavnsk hus og dets beboere gennem to århundreder. Kbhvn. 1964. 110 s. ill.

Denne bog på det bedste papir, med det smukkeste tryk og illustrationer, der er rene kunstværker og som fastslår, hvor højt et stade dansk billedfremstilling står på, vil blive læst med taknemmelighed og udelt interesse af alle, der har blot den mindste sans for, hvorledes de danske byer og stæder så ud for et par århundreder siden, og under hvilke kår mennesker af alle slags levede i dem.

Med den største flid har museumsinspektør, cand. mag. Poul Strømstad kastet sig over den vanskelige og uhyre mangeartede opgave at skildre huset Åbenrå 1 i det indre København, det meget karakteristiske sted, der først måtte lade livet i 1958. På grundlag af minutøse undersøgelser kan vi nu følge den udvikling, dette smukke københavnske borgerhus har gennemløbet, fra det blev opført kort efter den store brand i 1728, til det forsvandt som følge af saneringen af Åbenrås sydside. Det betød en meget væsentlig forringelse af gadebilledet i den gamle del af vor hovedstad. Advarende røster hævede sig, men man var døv på de bestemmende steder. Det var ikke første gang.

Alt i denne bog læses så let, fordi Poul Strømstad fører en god pen og forstår at vælge og vrage, at skille væsentligt fra uvæsentligt, og han er retfærdig i den forstand, at han ikke forfalder til unødigt sentimentalitet. Kort før nedrivningen undersøgte Nationalmuseet huset på kryds og tværs, og det store materiale, man fik frem, danner det solide udgangspunkt for beskrivelsen af husets historie og materialer. Man har indtrykket af, at Poul Strømstad boltrer sig som en fisk i vandet, når han dukker ned i de mest støvede arkiver, med ofte næsten umulige aktstykker, medtagne af tidens glubske tand, som de oftest er. Disse for vore øjne så selvfølgelig videnskabelige undersøgelser er ikke af gammel dato. Som saneringsundersøgelser blev de taget op af Nationalmuseet, da man kunne forudse, at de meget omfattende saneringsplaner, man havde udkastet under og efter den anden verdenskrig, ville medføre, at væsentlige dele af den nu århundredgamle bebyggelse i det indre København ubarmhjertigt ville falde for de grådige gravemaskinens skarpe tænder.

Det arbejde, som bl.a. museumsinspektør Poul Strømstad siden da har udført, fortjener den fuldeste anerkendelse fra alle hold. Formålet med saneringsundersøgelserne er selvfølgelig at udrede bygnings- og boligforholdene gennem svundne tider. Fremgangsmåden er ved undersøgelser i den enkelte ejendom at indsamle et registreringsmateriale i form af beskrivelser, fotografier, farveundersøgelsesrapporter og opmålinger. Ved at sammenholde det med de arkivalier, der ligger tilbage her og der som spredte vidnesbyrd om, hvad der fra tid til anden er foregået i bygningen, søger man nu på det nøjeste at klar-

ANMELDELSER

lægge, hvordan de forskellige befolkningslag har levet og boet, og hvordan lejlighederne har været indrettede. Ad disse systematiske veje er det muligt at komme til klarhed over og fastholde hovedtrækkene inden for boligindretning, rumdekoration, byggemåde og udviklingen i det hele taget. Det har vist sig at være til den største gavn, og man må håbe, at man i fremtiden vil sætte endnu flere kræfter ind. Alt for meget er stadig for lidt udforsket, og der er ikke råd til at opsætte de nødvendige undersøgelser for længe. Tiden er en alvorlig fjende, og med det stærke tempo, vore dages nedrivninger foregår i, vil de gamle huse, der har historisk og arkitektonisk værdi for vore byer, være forsvundet i løbet af kort tid. Man må frede og sanere, man må fare frem med lempe, hvor det kan gøres, og man må i hvert fald vise pietetsfuld forståelse over for de meget store værdier, man har med at gøre. Det siger sig selv, at udviklingen og byplanlægningen ikke kan lade sig standse ved at hindre nedrivninger, som må gennemføres. Men netop i slige tilfælde er det af den største vigtighed, at man undersøger, hvad der ikke kan få lov til at leve, så man bliver klar over, hvad der engang har været. Når man læser denne mønstergyldige bog om Åbenrå 1, ser man side for side, hvor store kulturelle værdier der står på spil, og det er derfor nødvendigt at fortsætte med sagkyndige saneringsundersøgelser i alle danske byer.

Johannes Lehmann.

Steffen Linvald: Store Strandstræde i fortid og nutid. Kbhvn. 1964. 39 s. ill.

Det er i det ydre en såre prægtig bog i stort format, som aktieselskabet De forenede Papirfabrikker udsendte til dets 75 års jubilæum den første marts 1964, og det indre af værket »Store Strandstræde i fortid og nutid« svarer ganske hertil. Side for side føler man den ægte forsker- og skriveglæde, der har gjort arbejdet til en lyst for den altid så flittige museumsinspektør Steffen Linvald, der vokser i kunnen fra opgave til opgave. Med kendskab til vistnok alt, hvad der stammer fra hans pen, kan jeg sige, at han ikke før er nået så langt frem som her. Det hele kan overfladisk set synes så lidet, og dog må det indrømmes, at et meget stort stof er blevet udtømmende behandlet i en koncentreret form. Begrænsning har været nødvendig, men den skader ikke. Det er om det gamle patricierhus i Store Strandstræde 18, denne bog i første række handler, men omgivelserne i tiden, før jubilaren tog et par etager i brug i den fornemme nyerhvervede ejendom, er taget med. Resultatet er blevet et harmonisk hele, og når man har læst den ret kortfattede, men dog tilstrækkelige tekst – på det nærmeste at ligne med en mønstergyldig afhandling – vil alle fordybe sig i de rent ud sagt vidunderlige reproduktioner af gamle kort, malerier og tegninger. Det tekniske kan næppe gøres bedre, end

ANMELDELSER

F. E. Bording har skilt sig fra det her, hvor intet er sparet for at give det allerypperste, som kan nås i vore dage. Sikkert vil en del af møjen blive lønnet ved, at mange i de kommende tider ofte vil tage netop dette værk frem for ved hjælp af illustrationernes mængde og teksten at leve sig ind i en svunden periode, der bør have interesse for alle.

Der var just i kvarteret omkring Store Strandstræde så mange virkelige skønheder, så mange lodige værdier, man ikke har agtet nær nok på, medens det endnu var tid. Her, som andre steder i vor hovedstad, er der syndet. Store Strandstræde var noget for sig, det var aristokratisk, især efter anlægget af Amalienborg-kvarteret i midten af det 18. århundrede – men det bevarede dog det tiltalende borgerlige tilsnit. Mærkeligt nok tilhørte beboerne også den jævne middelstand, i grunden forbavsende i en gade, der gik fra selve Kongens Nytorv til St. Annæ Plads. Enkelte iøjnefaldende undtagelser fandtes selvfølgelig. Der var huse både i Lille- og Store Strandstræde, som ved størrelse og udstyr fremhævede sig på de øvriges bekostning. Det gælder vel mest den kendte vinhandlerslægt Waagepetersens tidligere gård, Store Strandstræde 18, som nu ejes og værnes pietetsfuldt af De forenede Papirfabrikker. De ved, hvilken arkitektonisk skat det store hus er, og jubilæums-skriftet skal da også forstås som en hyldest til selve gården og dens nærmeste omgivelser. Den smukke tanke har ladet sig gennemføre, fordi Store Strandstræde hverken er blevet ramt af de tvende store bybrande, der hærgede hovedstaden i 1728 og i 1795, og ej heller kom noget til under bombardementet i 1807. Den oprindelige bebyggelse eksisterede som en helhed, lige til de store nedrivninger i begyndelsen af vort nuværende århundrede i mangt og meget ændrede dets karakter. Forretninger og kontorer har i stor udstrækning fordrevet beboerne. Det gælder både de gamle og de nye ejendomme. At dette vil ændre sig, er muligt, fordi – som Steffen Linvald siger – lejligheder i den indre bydel er blevet meget efterstræbt af folk, der nu om stunder gerne vil bo centralt. Det stilfulde Store Strandstræde, med så mange traditioner, vil da takket være sin beliggenhed komme til at opleve en renaissance, til glæde for dem, der her vil søge under tag i det gamle Københavns hjerte, der på alle sider er omgivet af så skønne og minderige bygværker, som enhver med sans for og kærlighed til byen daglig kan frydes ved.

En vanskelig opgave er af Steffen Linvald løst på den smukkeste måde, og man må håbe, han i de kommende tider vil få mange lignende problemer at tumle med. Han har forudsætningerne, og en lykkelig evne til at finde og sortere det righoldige materiale, som han råder over til overflod i det museum, hvis leder han er, og som han med sin energi evner at forny til gavn for hver den, som besøger det for at få viden om udviklingen gennem århundreder.

Johannes Lehmann.

ANMELDELSER

Bo Bramsen: Luis Bramsen. En københavnsk forsikringspioner. Kbhvn. 1964. 113 s. ill.

Det er en ganske overordentlig smuk bog, chefredaktør Bo Bramsen har skrevet om sin farfader Luis Bramsen, der grundlagde Nye Danske af 1864. Her er fortalt så levende om slægten, tiden og om det store arbejde, Luis Bramsen gjorde for at få selskabet startet og til at gå. Der var mange over- og underjordiske skær at vogte på, farene for at strande var en årrække store, men takket være ikke mindst den personlige tillid, som Luis Bramsen nød i alle kredse, gik det godt. Da den store forsikringspioner sluttede sit liv, kunne han se tilbage på rige resultater. Hans virke havde været til gavn for hele det danske forsikringsvæsen, der, før Bramsen revolutionerede det, havde været meget stift og usmidigt. Man må i dansk forsikring skelne mellem før og efter Luis Bramsen. Højere kan man vel ikke nå rent fagligt.

Da Luis Bramsen slap tøjlerne, var det for at give dem til sin meget begavede søn Ludvig Bramsen, den brillante mand, der var så hjælpsom og elskværdig, lidt drillesyg og forfængelig, men mindst ti år før sin tid som dansk socialpolitiker, der med vågent blik så, hvor tiden bar hen. Han gjorde landet ære og gavn, hans arbejde var så skelsættende, at det vil leve ud over generationer, hans livsførelses store linier var ikke draget i sand. Når dansk forsikring i dag står i international topklasse, har ingen større fortjeneste deraf end Ludvig Bramsen. Om ham bør sønnen skrive en bog, der kan blive lige så god som den, han nu har gjort om farfaderen, den bidske mand med det dog så store hjerte.

Johannes Lehmann.

Aa. Rasch: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 12. Århus 1964. 430 s. ill.

Storkøbmanden Niels Ryberg blev en af de mest fremtrædende skikkelser i Københavns »florissante periode«. Overarkivar Aage Rasch har givet en grundig redegørelse for hans eventyrlige skæbne, der fra jævne kår førte ham helt op i samfundets øverste lag. Bogen er dog mere end en ren og skær biografi. Den er i virkeligheden et vægtigt bidrag til Danmarks – og ikke mindst hovedstadens – økonomiske historie i en af vort lands relativt få velstandsperioder.

Ryberg handlede på Vestindien, Island, Finmarken og U.S.A., og han deltog

ANMELDELSER

i handelen på Asien. Hans forretninger omfattede en rig variation af oversøiske, europæiske og hjemlige varer, og han gav sig ikke blot af med varehandel, men var skibsreder og drev søassurance-, bankier- og fabriksvirksomhed (tekstil). Endelig blev han efterhånden storgodsejer. Nu og da havde han vel modgang, men i det store og hele lykkedes hans store foretagender for ham, og han blev en meget rig mand. Derudover bidrog han til at løse Københavns handel fra Lübeck, og han gjorde et pionerarbejde inden for forsikringsvirksomhed og industri.

Statsmagten gjorde stærkt brug af ham som rådgiver. En overgang var han direktør for handelen på Island og Finmarken, ved et par lejligheder udarbejdede han betænkninger om økonomiske og andre problemer, og han blev af regeringen stillet i spidsen for Københavns fattigvæsen. Dette havde i 1769 gennem oprettelsen af Almindelig Hospital fået et instrument med betydelige virkemuligheder. Hospitalet kunne rumme over 600 lemmer (hvoraf dog kun 200 havde fuldt underhold, medens resten nød fribolig). Men det kom hurtigt ud for økonomiske vanskeligheder, og i 1771 nedsatte Struensee en kommission til at reorganisere hovedstadens fattigvæsen. Af den blev Ryberg medlem, og da Struensee samme år reorganiserede den københavnske fattigforsorg gennem Den almindelige Pleieanstalt, blev Ryberg en af dennes direktører. Han prøvede i nogle år at anvende fattiglemmernes arbejdskraft i tekstilproduktionen, der var et af hans hjerte børn, men hans bestræbelser i så henseende blev dog ikke nogen succes.

Rybergs held som forretningsmand beroede på flere forhold. Dels var han i besiddelse af en række tjenlige personlige egenskaber, rådsnarhed, overblik, forsigtighed, dels var konjunkturerne ham gunstige, dels havde han held til at knytte de rette forbindelser. Således havde han gennem ca. 40 år store leverancer til søetaten, der nok nu og da kunne give tab, men som dog i det lange løb gav betydelige fortjenester, og Rasch mener da også, at disse leverancer var »et af de solide fundamenter, hvorpå han byggede sit store handelshus«.

Rasch's værk er udarbejdet på grundlag af et overordentlig stort utrykt kilde-materiale og rummer ved siden af fremstillingen og til støtte for denne en række fortrinlige tabellariske oversigter. Det er en sober og kritisk bog, der læses med udbytte, og som vil kunne danne udgangspunkt for nye forskninger i Københavns økonomiske historie.

Sigurd Jensen.

ANMELDELSER

V. Malling: Forargelsens huse. Blade af dagliglivet i København i de såkaldte gode gamle dage. Kbhvn. 1964. 36 s. ill.

At behandle de københavnske nødtørftshuses historie må siges at være en opgave af de mere specielle. Det kræver en hel del mod af forfatteren, en kvik pen er ingen skade til, og han må kende så meget til den almindelige historie, at han kan passe emnet ind i helhedsbilledet af byens udvikling på det hygiejniske område. Alle disse egenskaber har byplanlæggeren og byhistorikeren, ingeniør V. Malling, og han er sluppet helskindet fra forsøget, der er resulteret i en nydelig lille bog.

Sigurd Jensen.

H. P. Rohde: Det litterære Løvstræde. Kbhvn. 1964. 54 s. ill.

Lynge & Søn har markeret antikvariatets 111-årige fødselsdag den 26. maj 1964 ved at udsende en lille bog om Løvstræde gennem tiderne. Den er let læst, skrevet med let hånd i et livligt sprog. I tonefaldet kan den minde om den slentrende, passiarende stil i afdøde konservator Peter Lindes produktion. Men mens man hos Linde altid mærker museumsmandens faste kerne af jordbunden førstehåndsviden om *tingene*, er H. P. Rohdes bog mere *litterært* præget. Han har hovedsagelig øst af memoirer og andre trykte kilder, men isprængt stoffet sine egne underholdende betragtninger. Af lutter entusiasme for sit emne mister han undertiden forbindelsen med realiteternes faste grund, f.eks. når Ludvig Holbergs navn knyttes til Løvstræde med den motivering, at den store komediedigter »utvivlsomt hører til dem, der blot ved at gå igennem gaden har bidraget til dens litterære liv« (s. 22). – På side 45 omtales Løvstræde nr. 124 omkring 1850 med bemærkningen: »jeg kender ikke det moderne gade-nr.«. Det er nr. 4.

Jeppé Rasmussen.

